

ગાંધીજીનું નવજીવન

પુસ્તક ૨ જી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

ગાંધી વિદ્યાપીઠ પ્રકાશક
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

ગાંધીજીનું નવજીવન

ચોળના

‘નવજીવન’ માં આવી ગયેલાં ગાંધીજીનાં જ લખાણો પ્રગટને એકત્ર અને પુસ્તકના આકારમાં મળે એટલા માટે અમે ‘ગાંધીજીનું નવજીવન’ ડાખવાની યોજના કરી છે.

૬૬ પાનાંની એકએક, એવી ચોપડીઓ વખતોવખત પ્રગટ કરવામાં આવશે અને લગભગ એક વરસમાં ત્રણ વરસના લેખો આપી દેવામાં આવશે.

આ પુસ્તક આ ચોળનાં પ્રમાણનું બીજું પુસ્તક છે. એમાં સ્વદેશી કાગળ વાપરવામાં આવ્યા છે. બોધતા વિષય શોધવાની સગવડ મળે હાંસીમાં કરેક પેરાએ મથાળાં મુકવામાં આવ્યાં છે. તે સિવાય વિસ્તારપૂર્વક અનુકરણ પણ આપવામાં આવનાર છે.

કુલ સંગ્રહ આવી ૧૮ ચોપડીઓમાં સમાપ્ત થશે એવી આજની ગણતરી છે. સામગ્રી કિંમત અગાઉથી બરબારને ૧૮ ચોપડીઓ ૮ રૂપીયામાં મળી શકશે. તેટલામાં બધા લેખો ન સમાતાં વધારે ચોપડીઓ કાઢવાની જરૂર પડશે તો તેટલાં દામ માછળથી ભરનાં પડકાર છુટક ચોપડીની કિંમત આઠ આના રહેશે.

પેસા અગાઉથી જ મોકલવા, વી. પી. મોકલવામાં આવતાં નથી. સઘળો પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો.

વ્યવસ્થાપક

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

ચક્રાને સૂચના

કે નિશાનીવાળા લેખો ‘મંગ પ્રકાશ’માંથી બાબતર છે.

” ” અધિકારી

જી પુસ્તક આવતી તા. ૨૪મી એ બહાર પડશે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૨૨૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ડાહ્યાનું ૧૫૫૫૫૫

વિષય ઠ

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૨૬-૧૦-૧૯૧૯

નોંધ

મન્દર બહેનો:

સૌ. વિદ્યાગૌરીએ મન્દરવર્ગની સ્ત્રીઓ વિષે જે લખ્યું છે તે નવો વિષય નથી. પણ જેને આપણે જાણતા છતાં ગણ્યારતા નથી તે તરફ જ્યારે ધ્યાન ખેંચાય ત્યારે તે નવો વિષય ગણાવેા જોઈયે. જે ઇલાજ અ. સૌ. વિદ્યાગૌરીએ સૂચવ્યો છે તે તેમણે જે બે ઇલાજો લખ્યા અશક્ય માન્યા છે તેના જેવો જ કઠિન અમને તો લાગે છે. ધરધણીઓ પોતાના મન્દરવર્ગ પ્રત્યે દયાભાવ રાખે એ કંઈ જેવું તેવું મુશ્કેલ નથી. અમે તો માનીએ છીએ કે કડીયાઓ વગેરે 'દિવદૂત' બન્યા વિના સભ્ય બની શકે છે. મન્દરણી પોતાના માનની કરતાં શીખી શકે છે. ત્રણે વર્ગને સારૂ કેળવણીની જરૂર છે. તેમને તેઓની દશાનું કરાવવાની જરૂર છે. જે વર્ગને વહેલા પહોંચીએ તેઓમાં સભ્યતાની કે સ્વમાનની વહેલી દાખલ કરી શકાય. ત્રણે વર્ગને પહોંચવાની આવશ્યકતા છે. અને એમાં છે, જેઓ પ્રત્યેક વર્ગના પ્રસંગમાં આવનારા છે તેઓ તે તે વર્ગને વીનવી અ.સૌ. વિદ્યાગૌરી પોતાના જેવી પ્રીટ બહેનોનું એક મંડળ બનાવી મન્દરણીમાં તે તેમને જે અશક્ય જણાય છે તે શક્ય થઈ પડશે.

મહેતાઓની વિટંબણ:

રા. પોપટલાલ નાનલ અમને મહેતાઓને પડતાં દુઃખો વિષે જે તેમાં જણાવે છે કે ધણી વેપારીઓ અસભ્યતા વાપરે છે, અનેક ય

કેનો વાંક ?

છે ને મહેતાઓની પાસેથી બહુ કામ લે છે. શેઠાને જાણ છે કે તેઓએ પોતાના નોકરો—
પછી તે મહેતા હો કે દરવાન—પર રહેમ નબર રાખી ને વિવેક વાપરે. પણ માત્ર શેઠનો જ વાંક
હશે? ગુલામીમાં ગુલામોનો હિસ્સો પણ હમેશાં આછો નથી હોતો. નોકરની વફાદારી તેના
પ્રામાણિકપણમાં ને તેના ઉદ્યોગમાં છે. તે અયોગ્ય વર્તણૂકની બરદાશ કરવા બંધાયેલ
નથી. નોકરો એટલા દતાશ થયેલા જવામાં આવે છે કે નોકરોને પોતાનું સર્વસ્વ ગણે છે.
આવી લાચારીમાંથી નીકળી જવાની તેઓની ફરજ છે. અર્થે માનીયે છીએ કે જ્યાં મનુષ્ય
પ્રામાણિકપણે ઉદ્યોગ કરવા ઈચ્છે છે, જેનું શરીર સાફ છે ને જેને મનુષ્યી કરતાં શરમ
નથી લાગતી તેને પોતાની આજીવિકા મળવામાં મુશ્કેલી હોતી જ નથી. દેશની અંતેક
ચળવળો સાથા ને ઉઘમી લોકોને અંભાવે દીકરી રહે છે. તેમાં નોકરીયાત મનુષ્યોનો સમાવેશ
થઈ શકે છે. એટલે અમે નોકરવર્ગને દીન બની જવાને બદલે ટટાર થવાની સલાહ આપીએ
છીએ. જ્યાં અપમાન થાય, જ્યાં અતિ વેઠ કરવી પડતી હોય, જ્યાં પોતાનું શરીર ધસાઈ
જવું હોય ત્યાં તેઓએ નોકરી કરવાની કરી આવશ્યકતા નથી. પ્રબલજન આગળ વધે
તેના પહેલાં અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોને સ્વમાનનું ભાન થવાની જરૂર છે.

દુઃખીને દિલાસો

ધર્મ અને
સ્વાર્થ

નવા વર્ષની શરૂઆતમાં દુઃખીને સંભારવાં એ આપણો ધર્મ છે. તેમાં આપણો સ્વાર્થ છે.
દુઃખીને સુખે જ આપણે સુખી થઈ શકીએ. તે સુખ મેળવવા આપણે આસપાસ નબર
ફેરવી જ્યાં દુઃખ હોય ત્યાં મદદ પહોંચાડવી જોઈએ.

જળ અને
પાણી

અત્યારે વિશેષ દુઃખ પંજાબમાં છે ને બંગાળમાં રેલથી ધસડાઈ ધણું લોકો ધરબાર
કપડાં વિનાનાં થઈ પડ્યાં છે ત્યાં છે. તે બન્ને જગ્યાએ આપણે યથાશક્તિ મદદ પહોંચાડીએ
એ આપણી નહું વર્ષ બેસતાં વિશેષ ફરજ છે. મિત્રોને જમાડવામાં, કિંમતી ભેટો મોકલવામાં,
મીઠાઈ મોકલવામાં ધણું દ્રવ્ય વાપરીએ છીએ. આપણી શક્તિ હોય તો ભલે તે કરીએ. પણ
પ્રથમ હવે દુઃખીઓનો છે એ યાદ રાખીને આપણે ચાલવું એ આપણી ફરજ છે.

તા. ૨-૧૧-૧૯૧૯

જગતનો તાત

(૪)

તાની દશાનો આપણે વિચાર કર્યો. ગામડાંઓમાં સ્વચ્છતાના નિયમો નથી
એ પણ આપણે જોયું. ‘પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા’ એ કહેવતમાં ધણું
જે ઉચી દશાએ પહોંચેલ સ્ત્રીપુરુષ ભલે રોજ પીડાતાં હોય, છતાં તે
ગાયત્રી શકે, પણ આપણે જોઈએ હજુ ટાંચે ચઢવાનું છે તે તો રોજ-
ચઢતાં હાંસીયે જ.

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે 'હંડા પગે કોઇ સ્વર્ગે ન જઇ શકે.' ઇંગ્લંડ જેવા હંડા મુલકમાં લોકોના પગ હંડા રહે તો અકળામણ થાય. ઇશ્વરને સંભારવાનુંયે ત્યારે ન સૂઝે. કહેવત છે કે 'સ્વચ્છતા એ દૈવી સ્થિતિના જેવી છે.' મેલા રહેવાનું કે મેલા વાતાવરણમાં રહેવાનું આપણને કંઈ કારણ નથી. મેલામાં પવિત્રતા ન હોય. મેલ એ અજ્ઞાનની, આળસની નિશાની છે. એમાંથી ખેડૂતો કેમ નીકળે? આપણે સ્વચ્છતાના નિયમો તપાસીયે.

૧. આપણાં ઘણાં દરેદોની કૃત્તિ આપણા પાયખાનામાં અથવા આપણી જંગલ જવાની આદતમાં રહેલી છે. દરેક ઘરમાં પાયખાનાની આવશ્યકતા છે. માત્ર સાજાં નેં મોટાં માણસો જ 'જંગલ' જઈ શકે, બીજાંએને સાફ જે પાયખાનું ન હોય તો તેઓ ક્ષણઆંતે, શરીરને કે ઘરને પાયખાનું બનાવી જમીન બગાડે છે ને હવાને ઝેરી કરે છે. તેથી આપણે જે નિયમ ઘડી શકીયે છીયે. જે જંગલ જવું હોય તો ગામથી એક માઈલ દૂર જવું. ત્યાં વસ્તી ન હોવી જોઈએ, માણસોના પગરવ ન હોવો જોઈએ, જંગલ એસતી વેળાએ ખાડો ખોદવો જોઈએ ને કિંયા પૂરી કર્યા પછી મેલા ઉપર ખૂબ ધૂળ નાખવી જોઈએ. જેટલી ધૂળ ખોદી કાઢી હોય તેટલી પાછી ઢાંકી દેવાથી મેલું બરાબર દટાઈ જશે. આટલી ઓછામાં ઓછી તસ્દી લઈને આપણે સ્વચ્છતાના મોટા નિયમનું પાલન કરી શકીયે છીયે. સમજી ખેડૂતો પોતાના ખેતરમાં જ શૌચ કરે ને વગરપૈસે ખાતર બરે. આ એક નિયમ.

શીશ્વના જે નિયમ

આમ જંગલ જતાં છતાં દરેક ઘરને અંગે પાયખાનું જોઈએ જ. તેને સાફ ડબ્બા વાપરવા જોઈએ. ત્યાં પણ દરેક જણે શૌચ કરી રહ્યા પછી પુષ્કળ માટી નાંખવી જોઈએ કે જેથી ત્યાં દુર્ગંધ ન આવે, માખી ન બળુબળે, કીડાઓ કૃત્યન્ન ન થાય. એ ડબ્બો હંમેશાં બરાબર સાફ થવો જ જોઈએ. ઉદ્ધણ જંગલ નકામાં છે. પૃથ્વીનું એક કુટ લગીનું પડ જતુંઓથી ખદખદતું છે. તેટલા પડમાં જે મેલું આ દાટીયે તેનું ખાતર તુરત થઈ જાય છે. બહુ ઉંડે રહેલી માટીમાં એટલા ઊંચે કે જ્યાં મેલાનું ખાતર બનાવી શકે. તેથી ઉંડે દાટો મેલ મલિન બાકો હવાને બગાડે છે. ડબ્બા લોખંડના કે રોગાન ચઢાવેલા માટીના હોય એમાં પણ પૈસાનું ખર્ચ નથી, માત્ર ઉલ્લમની જરૂર છે. પેશાબ પણ જ થવો જોઈએ. શરીરોમાં પેશાબ કરવામાં પાપ સમજવું જોઈએ કરવાનાં કુડાં હોવાં જોઈએ; ને તેમાં પણ માટી પુષ્કળ હોય તો આવે, છાંટા ન ઉડે ને એ માટીનું પણ ખાતર બને. આ

ખેડૂત જો આ નિયમોનું પાલન કરે તો તેના આરોગ્યમાં શ્રદ્ધિ થાય, એટલું જ નહિ. પણ તે આર્થિક લાભ મેળવે; કેમકે વગરમહેનતે તેને સુવર્ણમય ખાતર મળે.

શુક્રવા વિષે

૨. શેરીઓ વચ્ચે થુંકાય નહિ, નાક સાફ થાય નહિ. કેટલાકનું થુંક એટલું ઝેરી હોય છે કે તેમાંથી જંતુઓ ઉડે છે ને ક્ષય થાય છે. રસ્તા પર થુંકનું એ કેટલીક જગ્યાએ ગુન્હો ગણાય છે. પાન જરૂરો ખાધને જોઓ થુંકે છે તેઓ તો ખીજની લાગણીઓનો વિચાર જ નથી કરતા. થુંક, લીંટ વગેરે ઉપર પણ ધૂળ નાંખવી જોઈએ.

પાણીની સ્વચ્છતા

૩. પાણીને વિષે ખેડૂતો અતિશય બેદરકારી વાપરે છે. કૂવા તળાવ જોમાંથી પીવા રાંધવાનું પાણી લેવામાં આવે તે સ્વચ્છ જ હોવાં જોઈએ. તેમાં પાંદડાં ન હોવાં જોઈએ. તેમાં ન્હવાય નહિ, તેમાં ઢોરોને ન્હવરાવાય નહિ, તેમાં હુમડાં ન ધોવાય. આમાં પણ થોડી પ્રથમની મહેનતનું જ કામ છે. કૂવો સાફ રાખવો એ તો સહેજ વાત છે. તળાવ સાફ રાખવું તેથી જરા કઠિન છે. પણ લોકો કેળવણી પામે તો સહુ સહેલું છે. અગડેલું, મેલું થયેલું પાણી પીતાં સ્વચ્છતા તો આપણે પાણીની સ્વચ્છતાના નિયમો સહેજે જાળવી રાખીએ. પાણી હંમેશાં જડા ને સ્વચ્છ કપડામાં ગાળવું જોઈએ.

એક ડોશી એક મેજ સાફ કરતી હતી. સાપુથી ધુએ ને મસોતાથી લૂછે, એટલે મેજ કેમે સાફ થાય જ નહિ. ડોશી સાપુ બદલે, મસોતાં બદલે, પણ મેજ તેવો ને તેવો. કામચંદ્રે કહ્યું, “ડોશીમા, મસોતું બદલી સાફ કપડું લો તો હમણાં મેજ સાફ થાય.” ડોશી સમજ્યાં, તેવી રીતે આપણે મેલા કપડાથી ગાળીએ કે લૂછીએ તેનાં કરતાં ન જ ગાળીએ તોપણ ચાલે.

૪. શેરીઓમાં કચરો ન જ નાંખાય એ નિયમ સમજાવવાનું હોય જ નહિ. કચરાનું પણ શાસ્ત્ર છે. કાચ લોહું વગેરે ઢાંડાં દટાય, છોડીયાં ને દાંતણીની ચીરો ધોધને સૂકવાય ને બળતણમાં વપરાય. ચીથરાં વેચાય, એકું, શાકનાં માં વગેરે દટાય ને તેનું ખાતર બને. આમ બનેલા ખાતરના મેં દગલા જોયેલાં. ધરાનાં કાગળો બને છે. ગામડામાં કચરો ઉપાડી જનાર કોઈ હોવાની હોવી જોઈએ, કેમકે કચરો ધણો ઓછો હોય છે ને તે મુખ્યત્વે ખાતર હોય છે.

મતી કે ધરાની આસપાસ પાણી ભરાઈ રહે એવાં ખાડાખાઓચીઆં ધણે જ્યાં પાણી ભરાઈ રહેલું ન હોય ત્યાં મચ્છરોની ઉત્પત્તિ ન હોય ત્યાં મેક્ષેરિયા ઓછો થાય. દિલ્હીની આસપાસ પાણી ભરાઈ પછી ત્યાં મચ્છરો પ્રમાણમાં ઘટ્યા ને મેક્ષેરિયા પણ ઘટ્યાં.

ઉપરના સ્વચ્છતાના નિયમોથી આ લેખ શું થાયતો એમ કોઈ નહિ કહે
એવી હું ઉમેદ રાખું છું. આ નિયમોના પાલન પર એકવીસ કરોડ ખેડૂતોના
આરોગ્યનો આધાર છે.

જે સ્વયંસેવક પોતાના ગામડામાં આવા નિયમોની કેળવણી ખેડૂતોને
આપશે તે પોતાના ગામડાના રહેવાસીઓનો આવરદા વધારશે, રોગો
અટકાવવાનો મહાઉપાય થોજશે, સૌથી મુશ્કેલ આ કામ છે, કેમકે તેમાં રસ
લેનાર થોડા છે, છતાં તે કોઈ દહાડો પણ કર્યે છૂટકો છે. આ ધર્મના પાલનમાં
ખુલને અવકાશ નથી. જરૂરો પળાય તેટલું કળ દેશે. જોને શરૂ કરવું હોય તે
કરીને એક વર્ષમાં પોતાના ગામડાની તંદુરસ્તી બદલાવી શકશે.

પંજબનો પત્ર

(૧)

મેં પંજબમાં પહોંચવાનો પ્રયત્ન એપ્રિલ માસમાં કર્યો ત્યારે મારી એવી ઉમેદ
હતી કે મારા દિલ્હી ને લાહોર જવાથી શાંતિ થશે. દિલ્હીથી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ
ત્યાં જવાની માગણી કરી હતી. અમૃતસરથી ડૉ. સત્યપાલે માગણી કરી હતી. બન્નેનો
હેતુ એ હતો કે ત્યાં શાંતિ થાય. દરમિયાન ડૉ. સત્યપાલે ને ડૉ. કીચલ્લને મીન ધારણ
કરવાના હુકમો મળ્યા ને છેવટે તેઓ બંધ પણ થયા. મને દિલ્હી પહોંચતા પહેલાં અટકા-
વવામાં આવ્યો ને પકડવામાં આવ્યો. છેવટે મુંબઈ ફોલોમાં જ રહેવાના ને પંજબ નહિ
જવાના હુકમો નીકળ્યા. પરિણામ આપણે જાણીએ છીએ. જો મને પકડવામાં ન આવ્યો
હત તો જે અશાંતિ ફેલાઈ તે ફેલાવા ન પામત.

એપ્રિલના
મનાઈ કમ
૨૬

મારી ઉપર થયેલા મનાઈ હુકમો ૨૬ થયા ને હું છેવટે પંજબ પહોંચી શક્યો.
લાહોર તા ૨૨મી ઑક્ટોબરે પહોંચ્યો. સ્ટેશન પર લોકોની ભીડનો પાર ન હતો. માનનીય
પંડિત માલવીયાજી સ્ટેશન પર હતા. સ્ટેશન પરથી ચાંડી સુધી પહોંચતાં
ચાળીસ મિનિટ લાગી. ભીડમાંથી પસાર થવું બહુ મુશ્કેલ હતું. બે ત્રણ વખત તો મને
એમ જ લાગ્યું કે કોઈ તો જરૂર કરારાઈ જશે. જ્યાં માણસો કેવળ પ્રેમને વશ હોય છે
ત્યાં અકસ્માત ઓછા જ થાય છે. તેવું અહીં પણ બન્યું. એમ છતાં આપણે આટલા
જથામાં માણસો એકઠાં થાય ત્યારે વ્યવસ્થા કરતાં શીખવું પડશે એમાં
શક નથી. દહાડે દહાડે જેમ જગૃતિ વધશે તેમ લોકો રાષ્ટ્રીય
કામમાં વધારે રસ લેશે ને ટોળાં વધશે. રહેલામાં રહેલો એક નિયમ બધા સમજે છે તો
અકસ્માત ન જ થાય. જોને આપણે ભેટવા ચાહીએ છીએ તેની પાછળના ને બાંધુનાઓએ

તાકીમની
જરૂર

દૂર રહેલું ને આગળનાંઓએ આગળ વધે જવું. આપણે આ નિયમથી ઉલટા ચાલીએ છીએ... પાછળના આમણા ઉપર ધસારો કરે છે એટલે મધ્યમાં ફળાણ વધે છે, કચરાકચરી થાય છે ને અકસ્માતનો ભય વધે છે. તેથી મધ્યમાં રહેલાને બાય બીડી રક્ષા કરવાનો સમય આવે છે. આમ ન થવું જોઈએ એમ સહુ કબૂલ કરે છે. જરૂર માત્ર લોકોને તાલીમ દેવાની છે; અને સ્વયંસેવકોની મારફતે આટલી તાલીમ લોકોને વહેલામાં વહેલી દેવાની જરૂર છે.

લાહોરમાં પંડિત રામભજનજીનાં ધર્મપત્ની સરલાદેવી ચૌધરાણીને ત્યાં મારો ઉતારો છે. રામભજનજી તો જલમાં છે એ વાંચનારને યાદ હશે.

પંબળ
કમિટી

પંબળ કમિટીની બેઠક ૨૯મી ઑક્ટોબરથી શરૂ થાય છે તેથી મારો સુરત આવવાનો વિચાર હતો તે મારે બહુ દિલ્લજીરીની સાથે માંડી વાળવો પડ્યો છે. સરકાર પાસે ત્રણ માગણી કરવાની ચર્ચા ચાલી રહી છે. આગેવાનોને કમિટીની તપાસ દરમિયાન ધ્રુષ્ટ કરવા જોઈએ; જે જન્મને કેસોની તપાસ કરવાને સારૂ નીમવાના છે તેઓમાં એક તો પંબળની બહારના જ હોવા જોઈએ; અને તેઓને નવો પૂરાવો લેવાની જરૂર જણાય ત્યાં નવો પૂરાવો લેવાની સત્તા મળવી જોઈએ. આ વાત ચર્ચાઈ રહી છે ને પંડિત માલવીયાજી તે વિષે વિચાર કરી રહ્યા છે. કમિટીની પાસે આપણા વકીલો હાજર નહિ રહી શકે એમ પણ સાંભળવામાં આવે છે. તે બાબતનો પણ ફંડેશો થઈ જશે એમ ધારવામાં આવે છે. જો આટલું ન થાય તો મને તો જણાય છે કે આપણાથી કમિટી આગળ પૂરાવો જ ન અપાય.

આપણા
વકીલો

પૂરાવો આપવાનું થશે તો વકીલોમાં ધણે લાગે મિ. સી. આર. દાસ અને પંડિત મોતીલાલ નેહરુ હજી રહેશે. તેઓ ઉપરાંત એક અંગ્રેજ વકીલને પણ તેડવામાં આવેલા છે. તેમનું નામ મિ. નેવિલ છે. તેઓ સાહેબને વિલાયતથી આવતાં હજી પંદરથી વીસ દિવસ લાગશે એમ જણાય છે.

આગેવાનોની
સેવા

મા. પંડિત માલવીયાજી તથા પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ પંબળની અનન્ય સેવા કરી છે એમ સૌ કહી રહ્યા છે. લોકો ભયભીત હતા એ સ્થિતિમાં આ બે આગેવાનોએ ભારે દિલાસો દીધો છે. પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ પોતાની વકીલાતની પણ ઓછી જ દરકાર કરી છે. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી તો પંબળના જ છે એટલે તેમની સેવા વિષે કાંઈ કહેવાપણું નથી રહેલું. પંબળના બીજા ઓછા જણીતા કેટલાક આગેવાનો છે તે યથાશક્તિ કામ કરી રહ્યા છે. મિ. ઝૈફૂઝની સેવાનો આંક મુકવો અશક્ય છે. તેમનું કામ અદસ્ત્ય રીતે થયા જ કરે છે. ડાંગો હાથ શું કરે છે તેની તેમના જમણા હાથને બળર નથી એમ કહી શકાય. તેમની સેવા એ શુદ્ધ ગુપ્તદાન છે એમ હું જોઈ રહેલો છું. જ્યાં બીજાને પહેંચી વળવું મુશ્કેલ છે ત્યાં મિ. ઝૈફૂઝ જઈ શકે છે.

મારી પ્રજ્ઞિત

અહીં સેંકડો ભાઈઓ અને બહેનોનો મેળાપ હંમેશાં થયાં કરે છે. હિંદુસ્તાનની શ્રદ્ધાનો અપૂર્વ અનુભવ અહીં પણ મળ્યાં કરે છે. અમલદારોમાં અહીંના કેપ્ટન કમીશનર મિ. બટલર તથા લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સાહેબની મુલાકાત લઈ ચુક્યા છું. જલમાં રહેલા આગેવાનોને મળવાની તબ્દીલ કરી રહેલો છું અને થોડી મુદતમાં મારી ઇચ્છા વાત થશે એવી ઉમેદ રાખું છું.

નોંધ

રૌલેટ અરજી

આ અંકની સાથે રૌલેટ અરજી વધારા તરીકે રાખીયે છીયે. તે અરજી કપાટાળખ મોકલવાની જરૂર છે. તેમાં સહીઓ પુષ્કળ થવી જોઈયે. જેઓ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં રહે છે તે બધાં સ્ત્રીપુરુષો તેમાં સહી કરી શકે છે. 'નવજીવન' ના વાંચનારા આ કામમાં ખૂબ મદદ કરી શકે છે. સહી કરનારનો ધંધો, નામ અને પૂરું ઠેકાણું હોવાં જોઈયે. તેના સ્વયંસેવકનું નામ પણ હોય તેા વધારે સારું. પણ જેઓ સ્વયંસેવક વિના સહી કરે તે સ્વયંસેવકના નામ વિના સહીની શક્યો. અરજીમાં સહી કર્યા પછી સહી કરનારે તે નવજીવન ઓફિસે મોકલી દેવી. અમે તે શોધ્ય જગ્યાએ પહોંચાડશું. અમારી ઉમેદ છે કે આ કામમાં 'નવજીવન'ના વાંચનારાઓ પૂરી ને તુરત મદદ કરશે.

અરજી પર સહીઓ

અરજીથી કરી લાભ થવાનો નથી એમ કોઈયે નથી વિચારવાનું. અરજી એ એક પ્રકારની કેળવણી છે. અરજીથી તેમાં આવેલા વિષય ઉપર પ્રભુનું ધ્યાન રોકી શકાય છે. જે અરજીની પાછળ બળ નથી, કાર્ય નથી, ને અરજી એ જ કાર્યમાં કે બળમાં ખપી જાય છે તે અરજી ફોગટ છે. પણ જે અરજીની પાછળ કાર્ય ને બળ રહ્યાં છે તે અરજી આવશ્યક છે. આ રૌલેટ અરજી તેવી છે. તેની પાછળ સત્યાગ્રહનું અનુપમ બળ છે. તે અરજીમાં સહી લઈને કાર્યવાહકો સુધે જવાના નથી. એટલે રૌલેટ અરજીને કિંમતી સમજી સો તેમાં હનરો સહી લેવા મથશે એવી અમારી ઉમેદ છે.

અરજીનો ઉપયોગ

પંજબને મદદ

પંજબમાં ગંધા એપ્રિલ મસમાં રમખાણમાં ધાયલ થયેલા અને મરણ પામેલા અને તે પછી જીવી જીવી કોરટોને હાથે શિક્ષા પામેલા માણસોનાં નિરાધાર કુટુંબોને મદદ કરવા માટે મદ્રાસ શહેરમાં જે કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે તેનો સાર આ અંકમાં બીજી સ્થળે અમે પ્રગટ કર્યો છે. કલકત્તા અને મુંબઈમાં વધારે ધનાઢ્યો વસતા હોવાથી વધારે મોટી રકમો ભેગી કરવામાં આવી છે. પણ મોટી ભાગે સામાન્ય ગંધમ વર્ગમાંથી અને તેટલા કાળો ભેગો કરવાને સારામાં સારો પ્રયત્ન કરવાનું માન મદ્રાસને જ ધટે છે. આ શહેરમાં અત્યાર સુધીમાં આ ફંડમાં જે રકમો જમા થઈ છે તે પણ આ અંકમાં આપી છે. તે વાંચી સૌ સાચા અમદાવાદીઓ શરમાશે એવી અમારી ખાત્રી છે. છેલ્લાં એક બે અઠવાડિયામાં જે રકમો ભરાઈ છે તે એટલું જ બતાવી આપે છે કે આ વિષે ખરેખરો પ્રયત્ન કરવાનો હજી બાકી જ છે. પંજબના મામલા વિષે ચોતરફ ખૂબ રસભર ચર્ચા ચાલતી જોવામાં આવે છે. પણ અમને ધારતી છે કે તે દુઃખી પ્રાંતના હનરો નિરાધાર પુરુષો અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે ઉભરાતી સહાનુભૂતિને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવાનો વિચાર ઓછો જ ભગત થયો છે. પંજબમાં માર્શલ લૉની રૂએ થયેલી હક્રાંત વિષે તપાસ કરવા કમિટી નીમાઈ છે, તેની આગળ પંજબની પ્રજાનો કેસ રજૂ કરવાને પૂજ્ય પંડિત માલવીયાજી અને પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ, સ્વામી શ્રી અહ્યાનંદજી

મદ્રાસનો શોભા

ખરા પ્રયત્નનો જરૂર

અને મિ. એન્ટ્રુડ એવી મહારથીઓ તબતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે તે વખતે તે સંબંધી ઠરાવો કે ચર્ચાની જરૂર યોગી ન છે. પણ સૌ કોઈ, ગરીબ અને તબંગર, પુરુષ અને સ્ત્રી પંખળનાં નિરાધાર કુટુંબોની સેવામાં ફુલ નહિ તો ફુલની પાંખડી રજૂ કરી શકે. રમણાણમાં ભાગ લેનાર કે શિક્ષા પામનારાનાં કુટુંબોને મદદ મળે એ વિચારથી કોઈએ અચકાવાની જરૂર નથી. લડાઈમાં ધાયલ થયેલા શત્રુઓની પણ સારવાર કાળજીથી કરવામાં આવે છે, તો પછી શુદ્ધગાર માણસોનાં નિર્દોષ કુટુંબોને સહાય આપવાનો પ્રેમધર્મ સૌ કોઈ સ્વીકારશે એવી આશા છે.

જાતનાં સ્થળો

ડોકોરની
ગંદકી

દાકતર લક્ષ્મીપ્રસાદે ડોકોરજીના ને ચિતાર આપ્યા છે એમાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી. એમ અમે નતઅનુભવથી બાણીયે છીએ. સ્વચ્છતાના નિયમો બળવવા હજીનાર કોઈ માણસ ડોકોરજીમાં ચોવીસ કલાક ન રહી શકે એવી સ્થિતિ છે. તળાવની આસપાસ લોકો ગમે તેમ ગંદકી કરે તેનો કોઈ ભાવ પછડતું નથી. મુસાફરા ગમે તેમ શુભરો કરે છે. આપણને ડોકોરજીને વિષે અભિમાન નથી તેથી ત્યાંનું સ્ટેશન પણ ખરેખર જેવું જોવામાં આવે છે. જ્યાં દર વર્ષે લાખો માણસો જાય છે ત્યાં ઓછામાં ઓછી સગવડ !

નીતિધાતકે
સંપ્રદાય

ડોકોરજીના આંતર વ્યવસ્થા જુઓ તો તેમાં પણ આપણને મેલ ન નજરે આવે છે. પૂંભરીઓ, કોઠા અને જડ જેવા લાગે છે. ડોકોરજીના દાગીના બાળત રીસીવર નીમાયા છે. કેવળ ધર્મના સ્થાન વિષે અદાલતે ચટવું એ વૈષ્ણવોથી કેમ સહન થઈ શકે છે? ને સંપ્રદાય નીતિનું પોષણ કરનારા છે, જેને નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ વગેરેએ શોભાવ્યા છે તે સંપ્રદાય અત્યારે નીતિનો ધાતક બનેલો જોવામાં આવે છે.

ડોકોરજી જનારા કોણ છે? સરળ હૃદયના ભોળા જત્રાણુઓ જાય છે એમાં તો શક નથી. પણ પાખંડીઓ પોતાનું પાખંડ પ્રવર્તાવવા જાય છે એ પણ ચોક્કસ છે.

અધ્યાત્મ કેમ
છળે ?

આ અનીતિ-અસ્વચ્છતા રૂપ અધ્યાત્મ કેમ છળે? વૈષ્ણવોની શી ફરજ છે? ડોકોરજી એક જ જત્રાણું ધામ અપવિત્ર થઈ રહ્યું છે એમ નથી. કાશીવિશ્વનાથમાં પણ અમે આવી જ દશા અનુભવી છે. વૈષ્ણવ ટ્રસ્ટીઓને પ્રત્લેદાના વારસ બને તો ડોકોરમાં રહેલા અનેક હિરણ્યકશિપુને તગડી શકે. તેઓ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને દીપાવવા હચ્છે તો ઘણા સુધારા કરી શકે. જત્રાણુઓમાં જ્ઞાન આવે તો મુખ્ય સત્તા તો તેઓમાં રહેલી જ છે. પણ જત્રાણુને જ્ઞાન થાય એનો અર્થ એ થયો કે કરોડો હિંદુઓ પોતાના ધર્મની પ્રૌઢતા, તેનું ધાર્મિક તત્ત્વ સમજતા થાય. એ અવસર દૂર છે.

ભારીયા પલટણ ત્યાં જતાં શીખી છે. આ પલટણમાં રણછાઉજી વસે તો તેઓ પણ કંઈક કરી શકે. તેઓનું કામ માત્ર બંદોબસ્ત રાખી સતોષ માનવાનું નથી, પણ જ્યાં અનીતિ જુએ ત્યાં તેને ડાંબવાનું છે. આને સાડ તેઓ સાહિત્ય તૈયાર કરી લોકોને આપી શકે છે. મહારાજે તો બહુયે કરે. પણ તેઓના હાથમાં 'નવજીવન' જતું હશે કે કેમ એ પણ અમે નથી બાણતા. વૈષ્ણવ વાંચનારા તેઓનું ધ્યાન આ સડા તરફ ખેંચી શકે છે. વૈષ્ણવ ભક્તો મહારાજોને તેમનો ધર્મ સમજાવી શકે છે.

સ્વરાજ્યવાદીએ ખાસ વિચારવા જેવો આ પ્રશ્ન છે. જો આપણે આપણાં જ્ઞાતાં મહાસ્થાનો ન સુધારી રાજીયે તો સ્વરાજ્ય મળે શું? કનળી શકશું? સ્વરાજ્ય મળ્યાથી આ સ્થળો એની મેળે સુધરશે એવું તો કોઈ નહિ જ માનવું હોય.

ડાકોની મ્યુનિસિપાલિટી કંઈક કરે એમ દાકતર લક્ષ્મીપ્રસાદે સૂચવ્યું છે. મ્યુનિસિપાલિટી એટલે લોકો. આવી સંસ્થાઓ આત્મા વિનાની હોય છે. તે તો ગાડાંના જેવી છે. હાંકનાર જેમ હાંકે તેમ તે હંકાય. લોકોની લાગણી ઉસ્કેરાય, લોકો સ્વચ્છતા માને ત્યારે જ મ્યુનિસિપાલિટી સ્વચ્છતા દાખલ કરે. છતાં જ્યાં લોકોની જ પેદા કરેલી મ્યુનિસિપાલિટી નથી હોતી ત્યાં કેટલીક વેળા અકસ્માતે કંઈક સુધારા થઈ જાય છે. કારણ મ્યુનિસિપાલિટી જ્યાં હોતી, પણ અમુક વ્યક્તિની હોશિયારી અથવા તેની દિલસોજી હોય છે.

મ્યુનિસિપાલિટી શું કરે?

પ્રાચીન રેંદીયો

આ મથાળા નીચે રા. બિહારીલાલ કાંટાવાળાનો લેખ અમે છાપ્યો છે તે ઉપર સ્વદેશીની દાઝવાળા દરેક વાંચનારનું અમે ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. જેમ રા. બિહારીલાલે મનન કરી પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે તેમ જ ખીલ પણ જણાવે તો જે શોધોની આપણને જરૂર છે તે વેળાસર થઈ શકે.

રેંદીયામાં સુધારો

રેંદીયો રેંદીયો રહેવા છતાં તેમાં કેટલાક સુધારા કરી શકાય ને વધારે સુતર કાઢી શકાય એવી અમારી માન્યતા છે. અમે લેખકના મતને તદ્દન મળીએ છીએ કે પ્રાચીન રેંદીયામાં કાંતનારની બુદ્ધિનું કામ પડે છે તે તત્ત્વ નવી શોધમાં સચવાઈ જાય. રા. રૈવાશંકર મહેતાનું ઈનામ રાખવું એ અમને યોગ્ય લાગે છે. જેઓ વધારે સુતર કાઢવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેઓની મહેનત કેવળ નિષ્ફળ તો નહિ જ જાય. તેઓએ રા. બિહારીલાલના અનુભવનો ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. તેમની સૂચનાઓ ધ્યાનમાં રાખવાથી તેઓ વહેંચે પરિણામ લાવશે અથવા ફાકટ મહેનત મુકી દેશે.

‘હાથે રૂ પીલવાનું બને તેમ નથી’ એ મતને અમે નથી મળતા. આજ પણ કેટલીક જગ્યાએ હાથે રૂ પીલાય છે, ને જો ચાલતી ચળવળમાં તત્ત્વો કાયમ રહેશે તો દિવસે દિવસે વધારે રૂ હાથે પીલાશે; કેમકે આ ચળવળમાં એવી ગણતરી છે કે જ્યાં રૂ પેદા થાય છે ત્યાં જ મુખ્યત્વે તેનો ઉપયોગ થાય. મીલો સાથે જનમાં રૂ પીલાય; પણ હાથે કાંતવા સાથે જનમાં પીલવું એ બમણી મહેનતમાં પડી કપાસીઆ બગાડવા જરૂર થાય.

હાથે રૂ પીલાય

રૂ પોંજ પુણી રહેલાઈથી બનાવવાનાં સાધન સુધારવા તથા કાંજ રહેલાઈથી પાવાનાં હળવાં સાધન શોધવા સાથે ઈનામ કાઢવાની સૂચનાને અમે વધાવી લઈએ છીએ, અને એવાં સાધન જેઓ શોધશે તેને સાથે અમે અવસ્ય ઈનામ મેળવશું. ઈનામની વ્યાવહારિક સૂચનાઓ મેળવી ચાકસ ઈનામ પણ બહાર પાડવાની અમે આશા રાખીએ છીએ. પણ અમારા વાંચનારને અમે ભલામણ કરીએ છીએ કે તેઓએ કારીગરોને આ બાબતોમાં રસ લેતા કરવાની જરૂર છે. જેઓ કારીગરોના પ્રસંગમાં આવે છે તેઓ રહેલાઈથી આવી એકધારાં તેઓને દાખલ કરી શકે છે.

ખીલ સાધનાની શોધ

રેડીયાની પ્રવૃત્તિ

અમદાવાદની
રેડીયા
પ્રવૃત્તિ

અમદાવાદની સ્વદેશી સભા તરફથી રેડીયાની જે પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવી છે તે વિષે આ અંકમાં પ્રગટ કરવામાં આવેલી હકીકત તરફ અમે વાચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેમાંથી કેટલાક યુદ્ધા સ્થળે તારવી શકાય એમ છે. પ્રથમ તો એ કે મુંબઈની માફક અમદાવાદ શહેરમાં પણ સ્ત્રીઓને એવો વર્ગ છે કે જેને જેથી ત્રણ આનાની રાજ લઈને રૂં કાંતવાનું કામ પાડવે એમ છે. ખીજે એ કે હુલુસાવાડના લતામાં વધારે રેડીયા ચાલે છે. એટલું જ નહિ પણ ત્યાં અત્યાર સુધીમાં દર મહિને રેડીયાની સંખ્યા વધે જ મળે છે. ત્યારે ખાડીયામાં તેની સંખ્યામાં ખીલ માસમાં કંઈક ઘટાડો જોવામાં આવે છે. રેડીયા લેનાર સ્ત્રીઓની કોમવાર તપસીલ જોવાથી આ વધઘટ ઉપર કંઈક પ્રકાશ પડશે. ઉપર ઉપરથી જોતાં એમ લાગે કે હુલુસાવાડની વસ્તી વધારે ગરીબ હોવાથી તેણે રેડીયાનો આશ્રય વધારે મોટા અને વત્તા પ્રમાણમાં લીધો છે. આ અનુમાનમાં સત્યનો અંશ છે એની ના કહી શકારો નહિ. જાતિકુળના અભિમાનવાળી ઈશી કોમો ગરીબાઈનો ધસારો વેડતાં છતાં પણ નીચું કહેવાણું કામ લેતાં સંકોચાય છે અને પ્રમાણમાં નીચી કોમો જરૂરીયાતને વર્તીને અનુકૂળ કામને વધાવી લે છે, એનું દર્શાવે આ આંકડો કેટલે અંશે પૂરે પાડે છે એ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. એથી પણ વધારે બોધદાયક સવાલ તો એ છે કે મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત વગેરે શહેરોમાં અને ખીલ નાનાં ગામો અને ગામડાંમાં જે સ્ત્રીઓ હાલ રેડીયા ચલાવે છે તેઓ અને ખીલ તે જ વર્ગની હજારો અને લાખો સ્ત્રીઓ પૈકી પ્રમાણમાં કેટલી સ્ત્રીઓ કેવા ધંધામાં કેટકેટલા રોજ કમાય છે ? આ અતિશય બોધદાયક સવાલ વિષે સત્વર માહિતી એકઠી કરવા અમે સૌને વિનંતિ કરીએ છીએ, અને દરમિયાન જુદે જુદે સ્થળે ચાલતા રેડીયા વિષે અમદાવાદના જેવી વિગતવાર માહિતી અમને મોકલી સૌ સ્વયંસેવકો અને સભાઓ આભારી કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

ડેનરીઓ

‘ડેનરીઓ’ એટલે ચમારની દુકાનો અને પેટીઓ. આવી પેટી આજકાલ હિંદુ-સ્તાનમાં ઘણી નીકળે છે એમ એક ખબરપત્રી જણાવે છે. વળી તે લખે છે કે આવી રીતે હિંદુસ્તાનનો વેપાર વધે તો એ ઇચ્છવા જોગ નથી, કેમકે તેથી ઠોરોના નાશ થાય છે.

આમ લખી લખનારે સફાવે જીવદંયાનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે. અમને લાગે છે કે ચમારની દુકાનોથી હિંદુઓમાં વધારો થવાનો નથી. ચમારોની દુકાનો વધતાં ઠોરો વધારે મરશે એમ માનવાને કશું કારણ નથી. મૂલ્યોનાં ઠોરનાં ચામડાંનો ઉપયોગ નિર્દોષ છે એમ અમારી માન્યતા છે. ચમારોનો ધંધો આવસ્થક છે. માણસોને જોડા વિના ચાલવાનું નથી. ખેતીના ધંધામાં ચામડાંનો હરધડીએ ઉપયોગ છે. પાણી ખેંચવાના અસંખ્ય કોસો પણ ચામડાના જ બને છે. એ ધંધાથી લાખો રૂપિયાની કમાણી થાય છે.

એ ધંધો હાલ ચમારોના અને મોચીઓના હાથમાં છે. તેમના હાથમાંથી મોટી પેટીઓના હાથમાં જઈ ચમારો અને મોચીઓ ભૂખે ન મરે એનો બંદોબસ્ત આપણે કરવાનો છે.

જીવદંયાનો
પ્રશ્ન

આવસ્થક
ધંધો

જે આપણે ચેતીય નહિ તેા પરિણામ અમે ધારતી રાખીયે છીયે તેવું જ આવશે. આપણે આપણા કારીગરોની દરકાર જ નથી કરી. કારીગરોને 'વસવાયા' કરાવી તેઓના અનાદર કરી દેશને નુકસાન પહોંચાડયું છે. કારીગરી હલકી ગણી, મહેતાગીરીને ટોચે ચઢાવી શુદ્ધાતી સ્વીકારી છે. કડીઆ, મોચી, સુધાર, હુદાર, હનમ વગેરે વર્ગને ઉતરતા માની આપણે તેઓને દબાવ્યા છે. તેઓના ધંધામાંથી, તેઓનાં ધરમાંથી વિનય, વિદ્વંત, સમ્મનતા, સમ્યતા આપણે હરી લીધાં છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે એમનું જીવન શુષ્ક બન્યું છે અને એઓ પોતે પણ તે જીવનને હમ્ય નથી માનતા. તેથી તેઓ સાળાનું જ્ઞાન મેળવે છે તેા પોતાના ધંધા છોડી દે છે, પોતાના ધંધાથી શરમાય છે. મોચી ભણીને પોતાનો ધંધા છોડે છે; દરજી ભણે એટલે સોય છોડે છે; વણકર ભણીને સાળની સાથે વેર પાંધે છે ને જમી તેા બણે ને પાયખાનાં સાફ કરે એમ અને જ કેમ ? જો આપણે હાથપગની મહેનતથી થતા ધંધાની અવગણના ન કરી હોત તેા આવી કઠિન દશામાં ન આવી પડત, અને ઝૂંબુએટોને જમીનો ધંધા કરતાં પણ શરમ ન આવત.

કારીગરોની
અવગણના-
નું પરિણામ

જવદયા વિષે પણ આપણામાં વિચિત્ર વિચારો પ્રવર્તે છે. જવદયાની શરૂઆત આપણી પોતાની જ ભતિથી એટલે મનુષ્યભતિથી થવી જોઈયે તેને બદલે પશુભતિના જીવ છરી વટે ન લઈયે તેમાં જવદયાની સમાપ્તિ માનીયે છીયે. પશુઓ પર દયા રાખવી આવશ્યક છે, પણ મનુષ્યભતિ ઉપર પણ તેટલી જ દયાની આવશ્યકતા છે. વળી જવદયાને પહોંતે કે નામે આપણે દોરાઈ ન જવું એ યાદ રાખવાનું છે. મૂએલાં દોરનાં ચામ-ડાંને ઉપયોગ 'જીવતા દોરની ખાલ ઉખેડવા'ની વાત કરીને વખોડવો એ ન્યાય નથી, સત્ય નથી.

તા. ૯-૧૧-૧૯૧૯

દક્ષિણ આફ્રિકા

દક્ષિણ આફ્રિકાને વિષે વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર થયેલી ખબર આપણને ચોકાવે છે અને દુઃખ પણ ઉપજાવે છે. આપણે મિ. માન્ટેગ્યુના શબ્દો ઉપરથી માની લીધું હતું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ કમીશન હિન્દી હકોને વિષે નીમાવાનું છે તેમાં આપણી તરફથી પણ સલામતો નીમાશે. હવે મિ. માન્ટેગ્યુએ ખબર મોકલાવી છે કે તેમના શબ્દોમાં ગેરસમજ હતી કે કમીશન ઉપર હિંદુસ્તાન તરફથી કોઈ પણ માણસની નીમણૂક નહિ થાય, પણ સરખેન્જામન રોબર્ટસનની સાથે કોઈ બન-અધિકારીને મોકલવામાં આવશે અને તેઓ બન્ને કમીશન આગળ આપણા કેસ રજુ કરશે. આ ખબરથી આપણને નિરાશ થાય એમ છે. અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે જનરલ સ્મર્સની ધારણા પ્રમાણે તેઓ કરી નથી શક્યા, ને હિંદથી કોઈને

નિરાશા

કમીશનમાં દાખલ કરી શકાય તેવું નથી બની શક્યું. એટલે મિ. માન્ટેગ્યુને સુધારાનો તાર કરવો પડ્યો છે. પણ આપણે આદેશન કરીને કમીશન પર આપણા માણસોની નીમણૂક નથી કરાવી શકતા. મિ. માન્ટેગ્યુ આપણે સારું ઇન્સાર માગી શકે છે, પણ ઇન્સાર કઈ રીતે આપવો એ તો દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારના હાથમાં જ રહી શકે. એટલે તેના કમીશન ઉપર આપણે અહીંથી કેાઇની નીમણૂક કરવાની ફરજ પાડી શકતા નથી. છતાં જો મિ. શાસ્ત્રીઆર જેવા બાહોશ માણસની નીમણૂક સરકાર કરે તો તેઓ અને સર બેન્જમિન રોબર્ટસન ઇન્સાફ મેળવી શકશે.

કમીશનની
સત્તા

આપણને વધારે ચમકાવનારી ખબર તો એ મળી છે કે કમીશન માત્ર વેપારનાં પરવાના વિષે જ તપાસ કરશે. આટલી તપાસ બસ નથી. એ બાબત આપણે ખૂબ આદેશન કરવાની જરૂર પડશે. કમીશનના હાથમાં વધારે સત્તા આપવી જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓએ બધા હકો વિષે તપાસની માગણી કરી છે. એટલું બનવું અમે મુશ્કેલ માનીએ છીએ. પણ વેપારના અને જમીનની માલીકીના હકોની તપાસ કરવાની માગણી આપણે જરૂર કરી શકીએ છીએ; અને એ આપણાં ઓછામાં ઓછા હક છે. વળી વધારે સંભાળવાનું તો એ છે કે કમીશનને ચાલુ હકમાં ઘટાડો કરવાનો હક ન મળવો જોઈએ. નવો કાયદો પસાર થયો તે પહેલાં જે હક હતા તેમાંથી કંઈ ઓછું કરવાનો અધિકાર કમીશનને હોય જ નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હવે નવા હિન્દી જતા લગભગ બંધ થયા, ગીરમીટનો રિવાજ બંધ થયો, એટલે તે મારશ્વ હિન્દની વસ્તીમાં વધારો થતો તે પણ બંધ થયો. એટલે હવે સવાલ માત્ર ત્યાં વસતા હિન્દીઓના હકનો જ રહે છે. તેઓને પ્રામાણિકપણે વેપાર કરવાની ને જમીન લેવા દેવાની પૂરેપૂરી છૂટ મળવી જ જોઈએ. આ વિષે મતભેદને આવકાશ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગેરાઓ હિન્દીને શુભામ તરીકે કે માત્ર મજૂર તરીકે રાખી શકતા જ નથી.

સદ્ભાગ્યે ભલા મિ. અરુઝ આપણા ભાઈઓની જ્હારે ચઢી જવાના છે. તેમની સેવાનો આંક મંડાય એમ નથી. ન્યાં ન્યાંથી હિન્દીનાં હુકમનો પોકાર તેઓ સાંભળે છે ત્યાં ત્યાં જઈ તેઓ ઉભા રહે છે. શીજી, સીલોન, પંજબ તેના સાક્ષી છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો તેઓને ગેરાઓ તેમજ હિન્દીઓ સારી રીતે પીછાને છે. એટલે તેઓના દક્ષિણ આફ્રિકા જવાથી આપણા ભાઈઓને હિંમત આવશે ને ઇન્સાફ મળવાની આપણે આશા રાખી શકીએ છીએ.

શીજી

થોડા જ દહાડા પહેલાં એવી ધાસ્તી રાખવામાં આવતી હતી કે શીજીમાં વસતા આપણા ગીરમીટીઆ ભાઈઓનું અને બહેનોનું બંધન ચાલુ વર્ષની આખરીએ નહિ છૂટે. શીજીની ધારાસભાએ એવે ઠરાવ કર્યો હતો કે હિન્દી મજૂરોની ગીરમીટ ઓગસ્ટ મહિનામાં તોડવામાં આવશે. જે પ્રથામાં આપણી સ્ત્રીઓની લાજ કાયમ ન રહી શકે એ પ્રથા આપણે એક ધડીભર પણ ન સાંખી શકીયે. જો બલા મિ. એનું કે શીજી જંઘને એ સંડો આપણને ન બતાવ્યો હતો તો આપણે અત્યારે પણ જંગમ ન થયા હતા. સારે નશીએ તાજી ખખર મળી છે એ ઉપરથી બંધન લંબાવાનો ભય દૂર થયો છે અને હિન્દી સરકારને એવી ખખર મળી ચુકી છે કે જે પેઢીઓમાં મિ. એનું સૂચવેલા સુધારા ન થઈ શકે તે પેઢીઓમાં તો ૧લી જાનેવારીએ ગીરમીટ તૂટી જશે; પણ જે પેઢીઓ મજકુર સુધારા કરવાને તૈયાર હશે એ પેઢીઓ ગીરમીટ તોડવાની નુકસાની લીધા વિના બંધન નહિ છોડે.

લંબાણનો
ભય દૂર

વાંચનાર કદાચ આ ગુચવાડો નહિ સમજી શકે. શીજીના કાયદા પ્રમાણે બધા ગોરાઓની પાસે ગીરમીટીઆ હિન્દી મજૂરો છે. તેઓ પાંચ વર્ષને સાડે નોકરી કરવા બંધાયેલા હોય છે. નવા ગીરમીટીઆ જતા બંધ તો ૧૯૧૭ની સાલથી થયા. પણ મિ. એનું જના રિપોર્ટ પછી આપણે એવી માગણી કરી કે જેઓ બંધનમાં છે તેઓ પણ પાંચ વર્ષ પૂરાં થતા પહેલાં છૂટવા જોઈએ. જે કરારોમાં અનીતિ રહેલી હોય અથવા જે કરારોને લીધે અનીતિ થઈ શકતી હોય તે કરારો તૂટવા જ જોઈએ; અને તે તોડવાને સાડે નુકસાની ભરવાપણું હોય જ નહિ. પણ શીજીના પ્લેટફોર્મ કાયદાના જરાયે હક હોય તો તે છોડવા તૈયાર નથી. તેથી ઉપર પ્રમાણે બતાવ્યા મુજબ નુકસાનીનો સવાલ ઉભો થાય છે. એ નુકસાની આપીને પણ શીજીમાં રહેલા હિન્દી મજૂરોનાં બંધન છોડાવવાં એ આપણી સ્પષ્ટ ધરજ છે. સવાલ માત્ર વધારામાં વધારે ૨૦૦૦૦ પાઉંડ ભરવાનો રહેલો છે; અને મારી ઉમેદ છે કે તેટલા પૈસા ભરીને હિન્દી સરકાર તુરત બંધન છોડાવશે. આ બાબતમાં તે ખાતાના વજર સર ન્યોર્થ બાન્સને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમણે જો દહતાપૂર્વક માગણી ન કરી હોત તો જે શુભ પારણામ આવવાની આપણે હવે આશા રાખી શકીયે તે ન આવી શકત. મિ. એનું જનું તો કહેવું જ શું! તેમને ધન્યવાદ કેમ આપી શકાય? તેમણે પોતાનું જીવન આપણને આપ્યું છે. હિન્દુસ્તાનની સેવામાં તેઓ પોતાનું સુખ માને છે. શીજીના મજૂરોની આંતરડી તેમને દુવા દેશે.

નુકસાનીનો
સવાલ

પંજાબનો પત્ર

(૨)

દર્શનની
લાલસા

લાહોરમાં હું સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનો જે પ્રેમ અનુભવી રહ્યો છું તે મને શરમાવે છે અને હિંદુસ્તાનની અનન્ય શક્તિ, લોકોની સરળતા અને ઉદારતા વિષે મને મોહિત કરે છે. લોકો મોટાનાના 'દર્શન' કરવા આખો દહાડો આળ્યા જ કરે છે. કોઇ જગ્યાએ મારાથી એકલા નીકળી જ શકાય નહિ. લોકોનાં ટોળાં મને દેખે કે તુરત એકઠાં થઈ જાય છે. એમને હું રોષી જ નથી શકતો. 'દર્શન' દેવાની મારામાં મેં લાયકાત નથી જોઈ. માણસાનુભવમાં પૂલની ભાવના છે તે વખાણવા લાયક છે. પણ કોઇ સેવકનાં દર્શન કરવા લોકોનાં ટોળાં નીકળી પડે એ મને અસહ્ય લાગે છે. જો હું 'દર્શન' જ દીધા કરું તો મારી સેવામાં ખલેલ પહોંચે. 'દર્શન' કરવાથી લોકોને કંઈ પણ લાભ થતો હોય એમ હું માનતો થયો. 'દર્શન' દેનારની તો ખુરી જ હોલત ગણાય. મને એક વેળા એક મિત્રે પૂછ્યું, "લોકોના માનથી તમને 'ધમંડ' તો નથી આવતો?" આ સવાલ ધણી જ સરળતાથી તેમણે કરેલો. હું શું જવાબ આપું? મેં તો કહ્યું, "ખુદા મારામાં ધમંડ પેદા ન કરે." આ મિત્ર જાણીતા મુસલમાન હતા. પણ આટલાં 'દર્શન' દેવામાં રોકાઈ રહેલ માણસની ઉપર જેવી તેવી જવાબદારી નથી. 'દર્શન' દેવાનો મનુષ્યને અધિકાર જ નથી. હું તો કહી શકું છું કે મને તો કેવળ અકળામણ જ થાય છે. અને જો હું લોકલાગણી દુલાબ્યા વિના 'દર્શન' બંધ કરી શકું તો જરૂર એ રિવાજ બંધ કરું. તેટલું મારાથી થઈ શકવું નથી. તેમ ન કરવામાં યા તો મારી હિંમત ઝાઝી, યા તો મારી વિવેકદષ્ટિ હજી મલીન છે, યા તો મારે અહિંસાધર્મ લોકોને દુભવતાં મને અટકાવે છે. મારી માન્યતા તો એવી છે કે મારામાં ઉપરના બે દોષ છે ને અહિંસાશતિનું પ્રાબલ્ય પણ છે. આ દશામાંથી નીકળવાનો હું મહાપ્રયત્ન તો કરી જ રહ્યો છું. અત્યારે તો લોકો 'દર્શન' કરવા આવે છે ત્યારે પણ હું મારે લખવા વગેરેનું કાર્ય કરું છું. આ લખતી વેળા પણ માણસોની આત્મજાણ છે. પણ હું મારે કાર્ય રોકતો નથી. નમસ્કાર કરીને મારે લખવું જરૂરી શાયું છું.

સત્ય અને
સેવાનો
પ્રભાવ

સત્ય અને સેવાધર્મતા સ્ટેજ પાલનની આ બહિષ્કારી છે એમ તો હું સ્પષ્ટ જોયા કરું છું. જે સત્યને જેમ હું જાણું છું તે સત્યને અનકર્મવચનથી હું સદાય આચરું છું એમ મારાથી દાવો નહિ કરી શકાય. સેવાધર્મ જે પ્રમાણે મેં જાણ્યો છે તે પ્રમાણે સર્વાંશી હું આચરું છું એવો પણ દાવો નથી કરી શકતો. મારો દાવો આટલો જ છે કે સત્ય અને સેવાધર્મનું પૂર્ણપણે પાલન કરવાનો હું મહાપ્રયત્ન કરી રહ્યો છું; ને જે અનન્ય પ્રેમ હું અનુભવી રહ્યો છું તે મને સ્પષ્ટપણે ખતાવે છે કે જેનામાં સત્ય અને સેવા પૂર્ણપણે પ્રગટ થાય તે જગતના ક્રૂરવનું સામ્રાજ્ય જરૂર ભોગવે ને ધારેલું કાર્ય પાર પાડે. હું એમ પણ જોઈ રહ્યો છું કે આ વિષમ કાળમાં સત્ય-સેવા-દયા-ધર્મનું સ્ટેજ પાલન પણ મનુષ્યને પરમ શાંતિ આપે છે.

કમિટીની તૈયારી

લાહોરમાં ના. લે. ગવર્નર સાહેબને તથા ડેપુટી કમીશનરને મળી હું મિ. એન્ડ્રુઝની સાથે દિલ્હી ગયો, કેમકે દિલ્હીમાં કમિટીની બેઠક તા. ૨૯મી તારીખે યવંની હતી. દિલ્હીમાં મિ. એન્ડ્રુઝ અને હું લોર્ડ હાઉસને મળ્યા અને સ્થાનિક અમલદારોની મુલાકાત લીધી. બધાની ઇચ્છા સત્ય હોય તે જ પ્રગટ થાય એવી જગ્યામાં આવી. કમિટીએ જે ખબરપત્ર બહાર પાડ્યો છે તેમાં પણ બધા પક્ષ તેમની પાસે હકીકત યુક્તી શકે એવું તેમણે ગોઠવેલું છે. હવે જે ચીજ બાકી છે: આગેવાનોને જાણવાની, અને પંજાબની બહારના એક જગ્યાને નીમવાની. આ બાબતની તબવીબ આવી રહી છે.

અમલદારોની મુલાકાત

પંડિત માલવીયાજી

પંડિત માલવીયાજી કાશીજીથી રવિવારે આવી પહોંચ્યા. તેમણે ઉપરની બાબતમાં ના. લે. ગવર્નરને તાર પણ મોકલી દીધા છે. મિ. સી. આર. ફાસ સોમવારે આવી પહોંચ્યા. તેઓ પણ પંડિતજીની સાથે રહેશે. આ વેળા દિલ્હીની એટલી જ છે કે પંડિત મોતીલાલ નેહરૂ ખીમાર પડી ગયા છે. તેમણે પંજાબના મામલામાં બારે મહેનત ઉઠાવી છે. જેટલું જ્ઞાન તેમણે મેળવી લીધું છે તેટલું ચોડાઓએ જ મેળવ્યું હશે. અત્યારે તેઓ સાહેબ પથારીવશ છે; પણ આશા છે કે એક અઠવાડિયામાં તેઓ સાબ થઈ જશે. તેમને ઇમની ખીમારી છે.

માલવીયા-
દાસ-નેહરૂ

દિલ્હીમાં મેળાવડો

દિલ્હીમાં શનિવારને દિવસે મોટી સભા ભરવામાં આવી હતી. હેતુ મને મળવાનો અને દિલ્હીમાં જેઓ એપ્રિલ માસમાં ગાળીના જખમથી મરણ પામ્યા તેમની યાદગીરીને સાર એક હોલ બનાવવાના પૈસા એકઠા કરવાનો હતો. મેળાવડો મેદાનમાં હતો છતાં બીડ એટલી સખત હતી કે માણસો એકબીજાની ઉપર પડતા હતા. પ્રમુખપદ મને સોંપવામાં આવ્યું હતું. માણસોનો અવાજ ધણો હતો. આ સ્થિતિમાં સભા ન જ ચલાવાય એમ મને લાગ્યું. કોઇનાં બાપણા સંભળાય એવી સ્થિતિ નહોતી. તે સભા બરખાસ્ત કરી સ્વયંસેવકોની ગોઠવણ કરવાની સૂચના કરી અને લોકોને પહેલેથી બધી સાવચેતી આપવાનું ને સભાના નિયમે સમભવવાનું સૂચવ્યું. બીજા દહાડે રવિવારે ફરી સભા કરી ને તેટલા માણસો અત્યંત શાંતિથી લગભગ અડી કલાક બેઠા. બધાં બાપણા તેઓએ શાંત ચિત્તથી સાંભળ્યાં. ઉધરાણું પણ સારું થયું ગણાય. સેંકડો માણસોએ નાની નાની રકમે રોકડી આપી અથવા પોતાનાં નામ ટેકાણાં ભરાવ્યાં. આ હકીકત હું અહીં રહ્યું કે જે કેમકે આપણે જેમ જેમ સામાન્ય ને ગરીબ વર્ગમાં પ્રવેશ કરતા જઈશું તેમ તેમ હબરો માણસોની બીડ થવાની. તેવી સલાહો શાંતિથી ચલાવવાની શક્તિ આપણામાં આવવી જ જોઈયે. પહેલેથી ગોઠવણ રાખી હોય, અથવા સ્વયંસેવકો હોય ને લોકોને બતાવવામાં આવ્યું હોય તો ધણા ઓછા પ્રયત્ને આપણે શાંતિ જળવી શકીયે.

અવ્યવસ્થા

શાંતિની
શક્તિ

પહેલી જાહેર બેઠક

કમિટીની પહેલી જાહેર બેઠક આજે (સોમવારે) છે. આ કાગળ લખતી વેળા હવે બેઠક થઈ નથી. આજે પૂરાવો દિલ્હી પ્રાંતના ચીફ કમીશનર મિ. બેરનનો હેવામાં આવશે.

મુખ્ય
સાક્ષીએ

લોકવાયકા એવી છે કે આ બાહોરા ને જાલા કમીશનર ને એપ્રિલ માસમાં ન હોત તો વધારે બચકર પરિણામે આવત. આપણી તરફથી સાક્ષીઓમાં સ્વામીશ્રી અશ્વનંદજી, હજીમજી અજમલખાન, ડૉ. અનસારી, ડૉ. અબદુર રહેમાન, રા. કૃષ્ણલાલ અંબાલાલ કેસાઈ વગેરે છે. રા. કૃષ્ણલાલ તે સ્વર્ગસ્થ હી. બા. અંબાલાલબાઈના પુત્ર છે. તેઓનો આ જાગમાં વેપાર છે.

રેંડીયા

હિન્દુસ્તાનનું
એકપ્રબલ

બાહોરમાં ને ને બહેનો મને મળવા આવેલી તેમની પાસે મેં રેંડીયાની ખૂબ વાતો કરી ને સૂતરની બિક્ષા પણ માગી. સેંકડો સ્ત્રીઓ મળી ગઈ, તેમાંની બાળ્યે કોઈએ કહ્યું હશે કે મને કાંતતાં નથી આવડતું. મેં સૂતરની બિક્ષા શરૂ કરી તેથી બહેનોએ સૂતર લાવવાનું શરૂ કર્યું છે ને ઘણી બહેનોએ કાંતવાનું શરૂ કરવાનું વચન પણ આપ્યું છે. પંતળના રેંડીયામાં ને ગુજરાતના ન્હતા રેંડીયામાં ઘણો તફાવત જોવામાં નથી આવતો. ચોમેર એક જ પ્રકારના રેંડીયા, એક જ ભતના કિયાઓ વગેરે જેમ જેમ જોતો જઈું છું તેમ તેમ ખાતી થતી જાય છે કે હિન્દુસ્તાન પૂર્વે એક જ પ્રબલ હતું ને હિન્દુસ્તાનના રહેવાસીઓને એ એકપ્રબલનું ખાન હતું. હજી સુધી એવી બહેનો કે એવા બાઈઓ તો થોડાં જ મળ્યાં છે કે જેઓએ હાથે સૂતર કાંતવામાં હાનિ જોઈ હોય.

પૂર્વ બંગાળમાં તોફાન

મદદની
માગણી

મિ. સી. આર. દાસ જણાવે છે કે પૂર્વ બંગાળમાં એટલું સખત તોફાન થઈ ગયું છે કે લગભગ ત્રીજા ભાગમાં ઘણું સખત નુકસાન થયું છે. સેંકડો માણસો રેલમાં તણાઈ ગયા છે. હજારો ઘરબાર વિનાના થઈ ગયા છે. ઘણા છેક બીખારી હાલતમાં આવી પડ્યા છે. તેઓને મદદ કરવા સારૂ કમિટીઓ કામ કરી રહી છે. મિ. દાસે બે લાખ રૂપિયા ભેગા કર્યા છે ને ખીલ ત્રણ લાખની જરૂર છે. તેમણે અને સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એક અંગીલ પણ કઢાડી છે. મારી ઉમેદ છે કે મુંબઈ ઈલાકાના ધનાઢયો મદદ કરશે. મારી સલાહ તો એવી છે કે મુંબઈ ઈલાકા વતી કોઈ બંરેંસાદાર માણસને મોકલી આપણું તેની મારફત મદદની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ઘણા ધનિક પુરુષોમાંથી કોઈ આ કામ ઉપાડી લે તો તે સ્થાનિક કમિટીને મદદ કરી શકે અને માહિતી પણ મેળવી શકે. હાપનીયાને વખતે અમેરિકાની પ્રબલ હિન્દુસ્તાન વહાણો બરી અનાજ મોકલ્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ તેમના એલચીઓ મોકલી તેમની મારફતે તે મદદ વહેંચાવી હતી.

ચુરહીમ લીગના પ્રયત્ન

હજીમ અજ-
મલખાનની
માગણી

ચુરહીમ લીગ આ વેળા કદાચ અમૃતસરમાં ન બરાય એવી પણ ધારતી હતી. હવે તે ધારતી દૂર થઈ છે, એટલું જ નહિ પણ તેના પ્રમુખની પણ સુટળી થઈ ચુકી છે. દિલ્હીના નામીકિત હજીમજી અજમલખાનને લખતોની કમિટીએ સર્વાનુમતે સુટી કાઢ્યા છે. હજીમજીનું કુટુંબ ત્રણ પેઢીથી દિલ્હીમાં રહેવું આગ્યું છે. કુટુંબ નવું છે તેવું જ ખાનદાન છે. હજીમજી યરીજોને મફત દવા આપે છે. પોતાના ઘરમાં એટલો બાહોરા ગણાય છે કે તેમને રાત્રીમહારાત્રીઓ ફાગને સારૂ બોલાવે છે. તેમને સુનાની ને આયુર્વેદિક દવાઓનો છુટ્ટ

ચોખ્ખા છે. લોઈ હારડિંગની કારકીર્દીમાં તેમણે દિલ્હીમાં આ બન્ને ધંધા શીખવવાની એક કોલેજનો પાયો તેઓને હાથે નાખ્યો હતો. તે કોલેજ ઊંચે એકર જમીન પર બાંધવામાં આવી છે. દિલ્હી શહેરથી બે માઇલ દૂર છે. મકાન લગભગ પૂરે થઇ ગયું છે. તેમાં ૧૨૦ દરદીઓને રાખી શકાય એટલી કોટડીઓ છે. અંગ્રેજ વૈદાને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજ વાદકાપનું થોડું જ્ઞાન આપવાનો પણ હકીમજીને ઇરાદો છે. હકીમજી હિન્દુમુસલમાન પર સમભાવ રાખે છે. બન્ને કોમ તેમને સરખું માન આપે છે. તેઓના રાજ્યપ્રકરણી વિચાર કૌંચેસને મળતા છે. તેમની ચુંટણી એ હિન્દુમુસલમાન બન્નેને રાજ થવા જેવી બીના છે. (દિલ્હી, કારતક શુદ્ધ ૮, સોમવાર)

નોંધ

ખિલાફત અને મુલેહોત્સવ

આગામી મુલેહોત્સવની બાબતમાં આપણી વર્તણૂક કેવી હોવી જોઈએ એ વિષે કેટલાક મિત્રોએ પ્રશ્નપરછ કરી છે. મને ખબર છે કે ખિલાફતના દિવસે કેટલીક સભાઓમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે જે ખિલાફતના સવાલનો સંતોષકારક ફરજો આણવામાં ન આવે તો મુસલમાન બાઈઓ મુલેહના ઉત્સવમાં ભાગ ન લઈ શકે; કેમકે હિન્દી બાઈઓનાં મન તેવી સ્થિતિમાં શાન્ત ન હોઈ શકે. જ્યાં સુધી એ મોટા સવાલનો ફરજો આવે નહિ અને મુસલમાન બાઈઓની લાગણી હુલાવોનો બચ રહે, તથા લાખો મુસલમાનો બાઈઓ ત્રિશંકુની હાલતમાં અથવા ચિન્તામાં રહે ત્યાં સુધી હિન્દુ, પારસી, ખ્રિસ્તી, ચાહુદી વગેરે બાઈઓ, જેમની હિન્દુસ્તાન એ પસંદગીની અથવા જન્મની ભૂમિ છે એઓ, આગામી મુલેહોત્સવની ખુશાલીમાં ભાગ ભાગ્યે જ લઈ શકે. હું તો એમ પણ ધારવાની હોંમત ધરું છું કે નામદાર વાર્ધસરાય જે ધારે તો નામદાર શહેનશાહના પ્રધાનોને કહે કે જ્યાં સુધી ખિલાફતના સવાલનો નીવેડો આવ્યો નથી ત્યાં સુધી હિન્દીઓ મુલેહના ઉત્સવમાં ભાગ નહિ લઈ શકે; અને મને ઉમેદ છે કે મુલેહના ઉત્સવમાં ભાગ લેવાનું આપણને કહેતા પહેલાં એ સવાલનો માનપૂર્વક ફરજો આણવાની અને જાહેર કરવાની જરૂર નામદાર શહેનશાહના પ્રધાનો સ્વીકારશે.

તા. ૨૩-૧૧-૧૯૧૯

ગૌરક્ષા કેમ કરાય ?

ગૌરક્ષા બાબત મને ઘણા બાઈઓ લખ્યાં કરે છે. છેલ્લો કાગળ મારી ઉપર આવ્યો છે તેમાં લખનાર જણાવે છે કે મારે સ્વદેશી છોડીને પણ ગૌરક્ષાનું કામ પહેલું કરવું જોઈએ. ગૌરક્ષા વિષે મેં ઘણાં વર્ષો થયાં અભિપ્રાયો બાંધ્યા છે. ચાલુ પ્રવાસોથી મારા વિચારો જુદા જ છે. હું માનું છું કે ગૌરક્ષાને નામે આપણે બધાએ અભણે ગોઠવ્યા કરીએ છીએ. પણ આ સમયે હું ગૌરક્ષા વિષે મારા બધા વિચારો

મી. બારી સા-
હેબનો કાગળ

વાંચનાર સમક્ષ મુકવા નથી ઇચ્છતો. મારી ઉપર મૌલાના અપદુલ ખારી સાહેબનો કાગળ આવ્યો છે તેમાંના કેટલોક ભાગ જ વાંચનાર આગળ રજુ કરવા ઇચ્છું છું. તેઓ સાહેબ લખે છે કે “હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે ઐક્યના સંબંધમાં જે ખિલાફત બાબત પ્રાર્થનાનો દિવસ ઠરાવ્યો હતા તે સંબંધમાં જે ફતેહમંદી મળી છે તેને સાર તમારો હું આભાર માનું છું. તમે એ બાબત જે ધોરણ પકડ્યું છે તેની ઉડી અસર મુસલમાનો ઉપર ને ખસુસ કરીને તેઓમાં જેઓ ધર્મચુસ્ત છે તેઓની ઉપર થઈ છે. કેટલાક ઉલ્લેખોમાં તમને તેઓ તરફથી ધન્યવાદ આપવાનું ખાસ લખ્યું છે. તેમાંના એક કુલવારીના મૌલાના મુલેમાન સાહેબ છે. તેઓ લખે છે કે પેરે બાવબ્યમાં ગોવધ કરવાનું બંધ રાખ્યું છે અને બીજાઓને પણ તેમ કરવા સમજાવ્યું છે. જે તમારા જેવા માણસો ઐક્યને સાર મહેનત કર્યા કરે તો દેશની ઉન્નતિ વહેલી થાય ને તકરારનાં કારણો દૂર થાય”

ખિલાફતમાં
બિનશરતે
મદદ

ઐક્ય થવામાં મારો હિસ્સો કેટલો છે તે વિચારવું છોડી દઇએ. ઉપરના કાગળમાંથી હું વાંચનાર પાસે જે સાર આપવા ઇચ્છું છું તે તો આટલો જ છે કે આપણે જે ગૌરક્ષા કરવા ઇચ્છતા હોઈએ તો કેવળ મુસલમાન ભાઈઓની સેવા કરીને જ કરી શક્યું. મને એક ગૃહસ્થે કહેવડાવ્યું છે કે આપણે મુસલમાનોની સાથે ગૌરક્ષાની બાબત શરત કરીને જ તેમને ખિલાફતની બાબતમાં મદદ કરવી જોઈએ. તે ગૃહસ્થને ઉપરનો કાગળ જવાબ આપે છે. આપણે બદલો લઇને કોઇને મદદ કરીએ તેમાં રસ કે સાર નથી હોતો. ખિલાફત બાબત મુસલમાન ભાઈઓએ આપણી મદદ માગી નથી. પણ જે આપણે તેમની મિત્રતા ચાહતા હોઈએ, તેમને ભાઇ ગણતા હોઈએ તો તેમને મદદ કરવી એ આપણી ધરજ છે. તેને પરિણામે તેઓ ગોવધ બંધ કરે એ જુદી વાત છે. તેમાં નવાઇ નહિ ગણાય. પણ આપણે ગોવધ બંધ કરવાની શરતે તેમને મદદ કરી શકતા નથી. ધરજનો બદલો હોય જ નહિ. પણ જેઓ ગૌરક્ષા કરવાની હોંશ ધરાવતા હોય તેઓએ ખિલાફતની બાબતમાં મુસલમાનોને સંપૂર્ણ મદદ કરવી એ તેઓની દેખીતી ધરજ છે.

મદદનો અ-
વસર

એ મદદ કરવાનો અવસર પાછો ડિસેમ્બર માસમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તા. ૧૩ થી ૧૬ સુધીમાં સુલેહની ઉજવણી થશે. તે ઉજવણીમાં જ્યાં સુધી મુસલમાનોને સતોષ નથી મળ્યો ત્યાં સુધી આપણાથી ભાગ ન જ લઇ શકાય એવી મારી ખાત્રી છે. જેઓનો મોટો સ્વાર્થ લડાઇના પરિણામમાં રહેલો છે તેઓની સ્થિતિની ચોખ્ખટ થાય નહિ, તેઓને પોતાની સ્થિતિ વિષે પૂરો ભય હોય ત્યાં સુધી સુલેહની ઉજવણીને તેઓને સાર કરી અર્થ ન જ હોય.

પંખબનો પત્ર

(૩)

અમૃતસરનો પ્રેમ

દિલ્હીથી મિ. અર્ધુન્ની સાથે હું અમૃતસર ગયાં. ત્યાં મને જે અનુભવ થયા તે અઘોરિક હતા. લોકોનાં ટોળાંમાંથી પસાર થવું મુશ્કેલ હતું. સ્ટેશનની બહાર બધા ભાગ અમૃતસરવાસીઓથી છવાઈ ગયા હતા. જયધોષના પોકારોથી હું તો કેવળ ગભરાઈ ગયાં. આ જગી સરખત શહેર ભણી ચાલ્યું. લોકોએ કુલોથી ગાડી ભરી મુકી. મસજીદમાં મને સંકેત ગયા. મસજીદ હિંદુમુસલમાનથી ભરાઈ ગઈ હતી. ઘણી મહેનતે મસજીદમાંથી પાછો ગાડી ભેગો થયો. પછી ઘણી વારે ગાડી શીખોના સુવર્ણમંદિર પાસે ફસી રહી. આ મંદિરને તેઓ દરબાર સાહેબ કહે છે. મંદિરનો ધુમટ વગેરે સોનાથી મટેલા છે. પાસે મોટું તળાવ છે. આસપાસની જગ્યા પણ પ્રમાણમાં વિશાળ ગણાય. આવા ખુલ્લા મેદાનમાં થઈને મંદિરના મુખ્ય ભાગ સુધી પહોંચવું મને તો અશક્ય લાગ્યું. ચોતરફ હબરે માણસો ભરાઈ ગયાં. સ્ત્રીઓની કંઈ ખામી ન હતી. આટલા ચીકાર ભરાયેલા ટોળામાં સ્ત્રીઓ નિર્ભયતાથી દાખલ થતી મેં નોંધ. છતાં મરદો સંપૂર્ણ મર્યાદા જળવતા હતા, એ નોંધ મને ઘણો હર્ષ થયો. એમાં હર્ષનું કારણ ન હોતું નોંધ્યે. પણ આવી દશા હિંદુ-સ્તાનમાં સ્વાભાવિક નથી એમ હું બાણું છું. આટલી ભીડમાં મર્યાદા નથી જળવાતી એમ મેં નોંધ્યું છે. ડાકોરજી જતા સંઘોમાં મર્યાદાનો લોપ થાય છે એ પણ આપણે વાંચ્યું છે. તેથી દરબાર સાહેબમાં જળવાયેલી મર્યાદા નોંધ હું હર્ષ પામ્યો. આપણી એવી રીતિતે સર્વ સ્થળે યાત્રી એવું ધમ્મું છું.

‘દરબાર સાહેબ’

મર્યાદાનું પાલન

આ ભીડમાં કેટલોક સમય તો તાલીમ આપવાનું મેં જ વહોરી લીધું. માણસોનો ઘસારો થાય એટલે હું થોડું, સ્ત્રીપુરુષોને બેસવાનું કહું ને હું દરબાર સાહેબ સુધી પહોંચું નહિ ત્યાં લગી બેસી રહેવાનું કહું. હું તેમની સમક્ષ જઈને રહું ત્યાં લગી તો સહુ બેસી જ રહે, પણ જેનો ચાલવાનું રાગે કહે કે તુરત બધા ઓચિંતાં જતા થઈ જાય ને મારી પાછળ ચાલે જ. મેં પાંચ છ વાર પ્રયત્ન કર્યો. પાછલે પગે પણ ચાલ્યા. લોકોથી રહેવાય જ શાનું ? ઉપરે એમ જ બેસવાનું શાખું ને લગભગ એક કલાકે થોડાં પગલાં જમીન કાપી હું દેવળમાં દાખલ થયાં. આમાં લોકોની હઠ હતી. લોકો ચોતાનો પ્રેમ કાપી જ ન શક્યા. જેમણે ધણું જ દુઃખ સહન કર્યું હતું તેઓએ પ્રેમરૂપી જળથી ચોતાનો દુઃખ ધોયાં.

પ્રેમજળનું સિંચન

પણ મારું શું ? મારી પાતતા કેટલી ? જેઓએ પ્રેમ વરસાવ્યો તેમનું તો ક્ષેમ જ છે, પણ જેઓ પ્રેમનો સ્વીકાર કરે તેના શા કાલ ? અનેક સ્ત્રીઓ કે જેમનાં સગાં જેલમાં છે તેઓ એવું ખાતરી કરી કે મારી મહેનતથી તેઓ છૂટી. પણ હું છોડાવનાર કોણ ? જેને નામે હું સેવા કરી રહી છું તે પ્રજાને ચરણે એ બધો પ્રેમ અર્પણ કરે એટલું જ મારાથી કહી શકાય.

મારી પાતતા શી ?

હબરોની કંઠ

દરબાર સાહેબનાં દર્શન કરતાં મને ઉપરજાની ને ફેટાની ભેટ કરવામાં આવી. મેં ફેટા મારી ટોપી પર બાંધ્યો ને ઉપરજા ગળે નાખ્યો. દર્શન કરી પાછા જતું એ પણ આવવા બેઠલું જ મુરકેલ હતું. આમ સરઘસમાં પાંચ કલાક ગયા. છતાં લોકોના ભાવની તૃપ્તિ ન થઈ. મને લાલ્લા ગિરધારીલાલને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યો. તેમના ઘરની આસપાસ છેક સાંજના છ વાગ્યા સુધી હબરો માણસો રહ્યાં ને મારે વારંવાર તેમને મળવા બહાર જતું પડતું હતું. પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ બન્ને આવતાં હતાં. અમૃતસરવાસીઓ કહે છે કે આટલી સ્ત્રીઓ કોઈ દહાડો બહાર નીકળી જ નથી. તેઓએ 'ઉપદેશ' વિના જવાની ના જ પાડી. આ તરફ 'ઉપદેશ સુનાઈયે' એ સામાન્ય વાક્ય છે. મેં બહેનોને પંડલાં દુઃખનો દિલાસો આપ્યો, બીક છોડવાની ભલામી કરી, જેઓ જેલમાં ગયા છે તેમને સારું શોક ન કરવાની વિનંતિ કરી અને કહ્યું કે ન્યાંં લગી હબરો દિલ્લી ઈરાદાપૂર્વક જેલનું દુઃખ નહિ વહોરે ત્યાં સુધી આપણે આગળ નથી વધવાના. પછી સ્વદેશી વિષે ભલામણ કરીને ધર્મ જાણી હમેશાં ચોરા સમય તો અચૂક સુતર કાંતવાનું સૂચવ્યું.

શક્તિનો ધોધ

શક્તિનો ઉપયોગ

આ દેખાવો ગંભીર ગણાય. જેમ નાયગરાના પાણીના ધોધમાંથી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી અમેરિકાના માણસો તેનો ઉપયોગ કરે છે તેમ આપણે પણ અમૃતસર વગેરે જગ્યાએ વ્યાપી રહેલી શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. અત્યારે આ શક્તિ પાણીના ધોધની જેમ નકામી જાય છે. તેનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે. હબરો સ્ત્રીપુરુષોમાં દેશભિમાન વ્યાપ્યું છે. તેમાં ધર્મ જોઈએ એમ પણ તેઓ જાણે છે. તેઓને વખત છે, પણ તાલીમ નથી, આવડત નથી, ટકી શકે એવા ઉત્સાહ ઉદ્યોગ નથી. આ સ્ત્રીપુરુષોને અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર છે તેના પહેલાં ને તેના કરતાં વધારે હાર્દિક જ્ઞાનની ને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા ઉદ્યોગની જરૂર છે. પણ ખરે જોતાં ભણેલા ને સામાન્ય અભણ ગણાતા વર્ગ વચ્ચે ધણું અંતર છે. ભણેલા પણ સરઘસમાં હતા. તેઓ પણ દેશભિમાની તો છે જ. પણ તેઓનું જીવન અભણ કરતાં નોખું છે ને તેઓ માને છે કે ન્યાંં લગી અભણ ભણે નહિ ત્યાં સુધી દેશનો ઉજ્જાર થાય નહિ. દેશના ઉજ્જારને સારું દેશ ઉપર પ્રીતિ, દેશને અર્થે ઉદ્યોગ એટલે ધર્મ-જગૃતિ સિવાય કશાની જરૂર નથી; અને ધર્મજગૃતિ એટલે કર્તવ્યપરાયણતા. ફરકે પોતાનો આજનો ધર્મ સમજી તે આચરવો, એટલે કાલનો એની મેળે મળી આવશે. આજનો ધર્મ એ છે કે

આજનો ધર્મ

૧. આપણે કોઈથી બીડું નહિ;

૨. સત્ય જ આચરવું;

૩. દેશનો બખબરો દૂર કરવા સારું સ્વદેશીધર્મ અહણ કરવો;

૪. તે ધર્મ રહેશે પળાય તેટલા સારા આપણે દેશ ફેટીયા દાખલ કરાવવા ને હાથવધુ વધારી વધારાની તેથી થોડા થઈ કાપડ પહેરવું.

ઈશ્વરનો ડર રાખનાર મનુષ્યથી ન જ ડરે, એટલે સરકારથી, રાજથી, અમલદારથી ન ડરે; અને જે ડરે નહિ તેને કોણ ડરાવી શકે ? અને જેને કોઈ ડરાવી ન શકે તેની ઉપર બળાતકારે કોઈ રાજ્ય ન કરી શકે. એટલે સરકાર વગેરે સત્તા પોતાનું ખરું સ્વરૂપ પકડે, એ સત્તા નીડર પ્રભને સારે કલ્યાણકારી શક્તિ થઈ પડે. રાજદંડ એ ભય ઉપભવવાનું સાધન છે. પ્રભ ભયનો ત્યાગ કરે ત્યાં રાજદંડ નકામો થઈ પડે છે. આ નીડરતા પણ કેવળ નિર્દોષ આચરણથી કેળવી શકાય. સત્ય વિના નિર્દોષતા સંભવે જ નહિ. એટલે સત્યનું આચરણ એ જ આપણી 'મુક્તિનું' દારૂ છે.

સત્ય અને
સ્વદેશીમાં
સ્વરાજ્ય

આપણા કાપડમાં આપણે દર વર્ષે સાઠ કરોડ રૂપિયા બહાર મોકલીએ છીએ. એટલે આપણને સ્વદેશીની જરૂર છે. સ્વદેશી અપાટણમાં રૂપિયાથી ને હાથસાગોથી જ ફેલાવાય. એટલે તેમાં આપણા સાઠ કરોડના વેપારની આવી છે.

સત્ય વિના નિર્ભયતા નથી, ને સ્વદેશી વિના અર્થલાભ નથી. તેથી સત્ય અને સ્વદેશીના સેવનમાં જ સ્વરાજ્ય છે. આ બે વસ્તુનું શિક્ષણ યોગ્ય સેવકો હોય તો ક્ષણમાં પ્રબળ આપી શકાય. જે ગામમાં એવા સેવક હોય ત્યાં એ બે શિક્ષણનો પ્રચાર કરવો શરૂ કરી દેવો જોઈએ. તેમાં મોટાં મકાનોની કે ઘણા પૈસાની જરૂર નથી. માત્ર તીવ્ર ને શુદ્ધ ઇચ્છાની જરૂર છે.

આવા વિચારો લાહોર અમૃતસરના અનુભવથી મને વખતોવખત આવ્યાં જ કરે છે. તેની વાંચનારને ભેટ મોકલું છું.

લાહોરમાં

અમૃતસરમાં એક દહારો રહી અમે લાહોર આવ્યા. અહીં કામ તો પડ્યું જ હતું. બંને પંડિતજી હજી બહાર હતા. મોતીલાલજી પ્રયાગમાં ને માલવીયાજી દિલ્હીમાં. તેથી રજી કરવાના પરાવા બાબત મારાથી જે થઈ શકે તે કરવામાં હું શુ થાયો. સાથે સાથે ના. લે. ગવર્નરને કાગળ પણ લખી નાખ્યો કે ત્રણ શરતોમાંની બે હજી બાકી હતી.

બે શરતો

એક તો એ કે પંજબની બહારનો એક જ જ સમરી કાર્ટના કેસોની તપાસણીમાં નીમવો. બીજી શરત એ કે આગેવાન કેહીઆને કમિટીનું કામ ચાલે તે દરમિયાન છોડવા. આ માગણીનાં કારણમાં જણાવ્યું કે તેઓના વિના પૂરાવો બરોબર ન જ આપી શકાય. તેઓના મુદતબંધી છૂટવાથી પણ લોકોને પૂરાવો આપવાની હિંમત આવશે અને સરકારની દાનતને વિશે લોકોને વિશ્વાસ આવશે.

દરમિયાન મા. માલવીયાજી તથા મિ. દાસ દિલ્હીથી આવ્યા અને મોતીલાલજી પ્રયાગથી આવી પહોંચ્યા. કમિટીના સભાસદો પણ આવી પહોંચ્યા. તેઓ અમૃતસરમાં જ્યાં લોકોને વધારેમાં વધારે ઈન થઈ છે ત્યાં જલિયાંવાલા બાગ વગેરે જોવા ગયા. તા. ૧૩મી ગુરુવારે કમિટીની બેઠક શરૂ થઈ ને અમૃતસરની તપાસ ચાલી.

કમિટીનો બહિષ્કાર

માગણીઓનો ધનકાર

પણ આપણી તરફથી કમિટીનો બહિષ્કાર થયો છે. સોમવારે એટલે તા. ૧૦મીએ લે. ગવર્નર સાહેબનો જવાબ આવ્યો કે પંચાયતી બહારના જાણીતા નીમણીક થઈ છે. તેમના નામ બિહારની હાઈકોર્ટના જસ્ટિસ મલિક છે. પણ ત્રીજી શરત સરકારે કબૂલ ન રાખી. એને કમિટી બોલાવે તેવા કેદીઓને જ જુલાની આપવા લઈ જવા દેવામાં આવશે એમ. ગવર્નર સાહેબે લખ્યું. આવો કાગળ માલવીયાજી ઉપર આવ્યો અને મને પણ તે જ જવાબ મળ્યો. કૌંચેસની પેટાકમિટીની બેઠક થઈ. મા. પંડિતજીએ બધું સમજાવ્યું. મારે કહેવાનું હતું તે મેં કહ્યું; ને ઘણી ચર્ચા થયા થયા પછી છેવટે ના. લે. ગવર્નર પર ને હોર્ડ ડંટર પર પંડિતજીએ પ્રમુખ તરીકે કાગળો લખ્યા. તે જાહેર થઈ ચુક્યા છે. બન્ને કાગળમાં પંડિતજીએ સાદું જણાવ્યું છે કે જ્યાં સુધી મુખ્ય આગેવાનોને છોડવામાં નહિ આવે ત્યાં લગી લોકો તરફથી હંટર કમિટીનો બહિષ્કાર રહેશે. હોર્ડ ડંટરના કાગળમાં બહિષ્કારનાં કારણો બતાવ્યાં ને હોર્ડ ડંટરની પાસે માગણી કરી કે જેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મને અને બીજાઓને છોડવામાં આવ્યા હતા તેમ અહીંના આગેવાનોને પણ છોડવા જોઈએ. હોર્ડ ડંટરનો જવાબ પણ નકારમાં આવ્યો છે. દરમિયાન ઍર્કુઝ સાહેબ ના. ગવર્નર પાસે જઈ આવ્યા. તેમણે પણ તેમને વીનવ્યા. પછી હું મળ્યો. પરિણામમાં કંઈક આગળ વધ્યા ને એમ કબૂલ કર્યું કે જ્યારે આગેવાનોને જુલાની દેવા લઈ જવામાં આવશે ત્યારે તેમને છૂટા મેલવામાં આવશે; તે એવી શરતે કે તેઓએ સુવાને પાછું જલમાં જઈ. આમાં આપણી માગણીના તરવનો કંઈક સ્વીકાર થતો હતો તેથી કૌંચેસ કમિટી પાછી મળી અને વિચાર કર્યો. એમ ઠરાવ થયો કે જે બાકીના દિવસોને સાથે જોડીએને જોડીની જેમ છોડે ને કોર્ટમાં વકીલને મદદ કરવા આવવા દે તો આપણે ના. લે. ગવર્નરનું કહેણ કબૂલ રાખીએ. બાઈ ઍર્કુઝ આ ચોખ્ખવટ કરાવવા ગયા. પણ ગવર્નર સાહેબે ચોખ્ખી ના પાડી. તેથી મા. પંડિતજીએ ફરી હોર્ડ ડંટર પર કાગળ લખ્યો છે.

સમાધાનીના પ્રયત્ન

બહિષ્કાર ચાલુ

હંટર કમિટીમાં સરકારી અમલદારો કે જેના કામની તપાસ ચાલે છે તેઓને બેસવાની પરવાનગી છે, તેમાં સરકારી વકીલ પણ છે. માલવીયાજીએ જણાવ્યું છે કે જ્યાં સરકારી અમલદારો કે જેઓ તહોમતદારની સ્થિતિમાં છે તે હાજર થઈ શકે છે, ત્યાં આપણા આગેવાન કેદીઓ હાજર રહી વકીલને મદદ ન કરી શકે એવી એકપક્ષી સ્થિતિ કૌંચેસ કમિટી કદી કબૂલ ન કરી શકે. એટલે આપણો બહિષ્કાર ચાલુ છે.

હંટર કમિટીમાં જુલાની

નિષ્પક્ષપાતી તપાસ

હજી અમૃતસરના અમલદારોની જુલાની ચાલી રહી છે. મુખ્ય આરોપી અમલદારો કબૂલ કરતા જણાય છે. ત્રણે હિંદી સલાસદો ઠીક કામ કરી રહ્યા છે. પંડિત જગતનારાયણ પણ સખત હલક તપાસ કરે છે. મને લાગે છે કે કેટલેક દરજ્જે તેમની હલક તપાસ જોઈએ તેના કરતાં વધારે ટીપી હોય છે. જેઓ જાણે છે તેઓ કહે છે કે તેમની હજી એવી છે. પણ કાળ સુધી ફેજાદારી કેસો ચીધા પછી તેમની આદત જ ટીપી તપાસ

કરવાની પડી મળે છે. સર ચીમનલાલ સેતલવાડ પણ બારીક સવાલો પૂછે છે, ને સાહેબ-બંદા સુલતાન અહમદ થોડા સવાલો પૂછે છે પણ મુફાના સવાલો જ પૂછે છે. અંગ્રેજ સભાસદો પણ પક્ષપાતી સવાલો કરે છે એમ જોવામાં નથી આવતું. લોકવાયકા એવી છે કે કમિટીના સભાસદો ભણીભેળેને ગેરઈ-સાફ કરે એવા નથી. ગમે તેમ હોય પણ હિંદી સભાસદો હાજર કરનારા નથી એમ સૌ કોઈ કહે છે.

આપણી કમિટી

જ્યારે આપણે બહિષ્કાર કરીએ ત્યારે તેની અવેજમાં કંઈક કરવું જોઈએ. કૌંસેસની પેટાકમિટીએ પાંચ કમીશનર નીમ્યા છે; તેઓનું કામ જે પૂરાવો એકઠો થયો છે તેનું ને નવો લઈ તેનું સંશોધન કરી એક રિપોર્ટ બનાવવાનું છે. પાંચ કમીશનરો પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, મિ. ચિત્તરંજન દાસ, મિ. અબ્બાસ તૈયબજી, મિ. ફઝલુલ હુસેન ને હું છીએ. મિ. અબ્બાસ તૈયબજી આવતી કાલે વડોદરેથી આવી પહોંચશે ને મિ. ફઝલુલ હુસેન કલકત્તાથી થોડા દિવસમાં આવી જશે. આ કમીશનરોએ અહીંના વગીશ મિ. સન્તાનમને પોતાના સેક્રેટરી નીમ્યા છે. અહીંના બીજા વગીશ વગેરે સ્વયંસેવકનું કામ પણ કરી રહ્યા છે.

ઑર્ફુઝની વિદાયગીરી

મિ ઑર્ફુઝ દક્ષિણ આફ્રિકા સાર વિદાય થવાના હતા તેમના માનમાં બ્રાડલો હોલમાં ગઈ કાલે ગંભીર સભા ભરાઈ હતી. રિફ્ટો વેચવામાં આવી હતી તેમાં રૂ. ૨૦૦૦ ઉપરાંત થયેલાં તેની મિ. ઑર્ફુઝને ભેટ કરવામાં આવી હતી. મા. પંડિત માલવીયાજી પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા હતા, ને મિ. ઑર્ફુઝની પંજબની સેવાની તારીફો અને તેમના દક્ષિણ આફ્રિકાના કાર્યમાં ફેરેહોનો કરાવ પસાર થયો હતો. મિ. ઑર્ફુઝે ગદગદ કંઈ ચમત્કારી બાપજી આપ્યું હતું. મારા હાથમાં સમાનો કરાવ મુકવામાં આવ્યો હતો. એ બંને બાપજી ભણવા શોખ છે તેથી તે આવતા પત્રમાં આપવાની ઉમેદ રાખું છું. બીજા બાપજી મુખ્યત્વે વિવેકનાં હતાં એટલે તેનો સાર મુખી દેવી ખાઈ છે.

વાંચનારની ક્ષમા

મારી ઉમેદ હતી કે સાપ્તાહિક ‘નવજીવન’ ની શરૂઆતમાં ધણો ભાગ હું જ લખીશ અથવા તેમાંનાં ધણાં લખાણમાં કંઈક મારો હાથ હશે. પંજબનું કામ આટલું ગંભીર થશે અથવા મારે આમ એકાએક રોકાઈ જવું પડશે એવું હું નહોતો ધારતો. હવે પંજબમાંથી હું ક્યારે મુક્ત થઈ રાજીશ એ હું ભણતો નથી. ‘નવજીવન’ ઉપર જે ભતમહેનત હું કરવા માગતો હતો તેટલી હું હાલ નહિ કરી શકું, તેને સાર મને વાંચનાર ક્ષમા આપશે એવી ઉમેદ રાખું છું. પંજબમાં હું સેવા કરું એવું દરેક વાંચનાર ઇચ્છશે જ એમ માની લઉં છું, અને તે દરમિયાન જે સેવા બાઈ ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક કરી શકે તે વાંચનાર સ્વીકારી લેશે એમ ઇચ્છું છું.

(લાહોર, ગરતક વદ ૧૧, સોમવાર)

તા. ૩૦-૧૧-૧૯૧૬

પંતબનો પત્ર

(૪)

મિ. ઐરુઝુ બાપણ

મેં ગયા કાળમાં લખ્યું હતું કે મિ ઐરુઝુ ત્યારે દાક્ષણ આફ્રિકા જવા સાર લાહોર છોડ્યું ત્યારે તેમણે ફરેલું બાપણ ને મેં ફરેલું બાપણ અગત્યનાં હોવાથી હું વાંચનાર આગળ રહ્યું કરીશ. મિ. ઐરુઝુના બાપણનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:

પુનામરકીની
વખોડણી

“ દિક્કી અને પંતબમાં આપણે જે ગાંઠ સંબંધ રાખીને કામ કર્યું છે તે પછી મારે વીજુટા પરડું એ મુશ્કેલ છે. તેથી હું થોડા જ શબ્દો બોલીશ. બહુ અગત્ય વિના મેં બાપ્યે જ પંતબ વિષે મારે મ્હેં ઉધાર્યું છે. પણ હવે હું દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ છું ત્યાંથી પાછા ફરતાં મને ચારેક માસ લાગશે, એટલે જો હું મૂંઝે મ્હેંદે ચાલ્યા જઈ તો એ પ્રામાણિક ન ગણાય. હું મુખ્ય બાબત ઉપર તુરત જ બોલી દેવા ઇચ્છું છું. મારી સ્થિતિ હંકામાં આ છે. ધણી દંદતાપૂર્વક હું માનું છું કે લોકોને ખીજવાવાનાં ગમે તેવાં કારણો મળ્યાં હોય તોપણ જે ધાતકીપણે ને દીક્રાકારાપણે અંગ્રેજોનાં પુન અમૃતસર અને બીજા જગ્યાઓમાં થયાં તેનો બચાવ ન જ હોઈ શકે. તેમ જ ગીરજાઓ બાળવાને વિષે કહી શકાય. જે બાઈ હિંદીઓને ચાહતી હતી અને જે ઇશુ ખ્રિસ્તને સાચી રીતે માનનારી હતી તેની ઉપર જે પુની હુમલો થયો એ સૌથી વધારે નીચ હતો. પણ જેમ કોઈ પણ પ્રકારનો બચાવ કર્યાં સિવાય હું ઉપલા ગુન્હાને વખોડું છું તેના કરતાં વધારે રીતે હું જલિયાંવાલા બાગમાં ઈરાદાપૂર્વક થયેલી કતલને વખોડું છું.

જ્ઞાંકા સાથે
સરખામણી

જ્ઞાંકાની કૃતલ મારા હેશને બદો પહોંચાઈ છે તેટલોજ બદો અમૃતસરમાં થયેલી કતલ પહોંચાઈ છે. હું કંઈ સાંભળેલી વાત કરતો નથી. મેં ફરેક હકીકત ધણી કાળજીપૂર્વક તપાસી છે અને મારા વિચાર પ્રમાણે એ નામોશીતું વર્ણન ન કરી શકાય તેવું છે. તેનો બચાવ ન થાય, તે માફ ન કરી શકાય, તેને સાર કંઈ બ્હાનું ન આપી શકાય. અને હવે જે બેલ માર્શલ લોની રૂએ થયેલા બનાવો વિષે. જેઓને પેટ ઉપર ચલાવ્યા હતા તેઓને હું મળ્યા છું, જેઓને હલકા કરવા સાર નબ્ત કરાવ્યા હતા તેઓને મળ્યા છું, જેઓ ધૂળમાં રગદોળાયા હતા તેઓને મળ્યા છું, જેઓને ચાણુક માર્યા હતા તેઓને મળ્યા છું. મનુષ્યને ખ્રિસ્તી મત પ્રમાણે ઇશ્વરની આકૃતિ રૂપ ગણવામાં આવ્યો છે. તેની ઉપર આવાં ન કરવાનાં સેક્રેટ કામ થયાં છે. મોલીટરી અને પોલીસ મારફત થયેલાં અને માણસની માણસાઈ નીચાવી નાખે એવાં આ નીચ ને ધાતકી કામો જલિયાંવાલા બાગની કતલ કરતાં કંઈ ઉતરે એવાં ન હતાં.

અચાંતિને અતે થયેલાં દુષ્ટો વિષેના અંગ્રેજ તરીકેના આ મારા હુઘારો છે. મારા

સાથીઓની સાથે કામ કરતાં હું આ ધાતકીપણું ભૂલી શક્યો નથી, ને મેં જ કંઈ મદદ કરી છે તે કેવળ પ્રાયશ્ચિત રૂપે જ છે.

“વાહોરમાં હું હમેશાં સવારના પહોરમાં સૂરજ ઉગતો જોવા બગીચામાં જઈ છું અને ત્યાં એકાંતે દહાડાનું મારે કર્તવ્ય વિચારી લઉં છું. એમ વિચારતાં આજ સવારે મને મારા શાસ્ત્રમાંથી આ વાક્ય યાદ આવ્યું : “તે (ઈશ્વર) ભલો ખૂબ બધાને સર્જાતું અજવાણું આપે છે. તેથી જેમ તે પૂર્ણ છે તેમ તમે પણ પૂર્ણતાને પામો.” આ શબ્દો જસસે ઉચ્ચાર્યા હતા. તેણે પોતાના અનુયાયીઓને શીખવ્યું કે વેર લેવું કે કરવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય નથી પણ ક્ષમા એ તેનું કર્તવ્ય છે. જેણે મનુષ્યને મદદ કરવા ને તારવા સાથે અવતાર લીધો હતો એવા બુદ્ધદેવે પણ એ જ શબ્દો કહ્યા છે. અને એ જ શિક્ષણનું આજે સવારે મેં ધ્યાન ધર્યું.

ધર્મવચનનું ધ્યાન

“જે ધા પડ્યા છે તેને રૂઝવવા સાથે તે બરાબર તપાસવા પડશે ને તેમાંનું ઝેર કાઢવું પડશે. પણ સશ્ચક્રિયામાંયે છેલ્લું કાર્ય ધા રૂઝવવાનું હોય છે, તેને પાટા બાંધવાનું હોય છે. અને જ્યારે તમે બધા યુનકા શોધી રહો ત્યારે તમે વેરભાવને ન પોષો પણ ક્ષમાભાવનું સિંચન કરો, તમે નિરસ્કારરૂપી અધારામાં ન બટકો પણ પ્રેમરૂપી અજવાળામાં આવી જઈ દર્શી માર્ગ જુઓ એવી મારી તમને પ્રાર્થના છે.”

“મારી પ્રાર્થના”

મારા શબ્દો

ઉપર પ્રમાણે મિ. ઔદુગ્રનું બાપણ હતું. હું બોલ્યો તે તેમના બાપણની પૂર્વે હતું, કેમકે મારે તો નેમના ઉપકારનો કરાવ રજી કરવો હતો. તેમનું બાપણ મેં જોયું ન હતું. છતાં મારા શબ્દો એ તેમના બાપણની પ્રસ્તાવના અથવા સમજૂતી રૂપે જ આવી ગયા તેથી અને બન્ને બાપણો પ્રજા આગળ કંઈક ભારે રહસ્ય મુકવા અર્થે જ થયેલાં તેથી અહીં તેનો ઉતારો કરવાનું મેં ધાર્યું છે. મારા બોલવાનો સાર આ છે :

“મિ. ઔદુગ્ર મને સંબોધર જેવા છે. એટલે તેમને વિષે કંઈ પણ કહેવું એ મને મુશ્કેલ જણાય છે. અમારી વચ્ચેનો પવિત્ર સંબંધ મને બોલતો અટકાવે છે. પણ આટલું તો હું કહી શકું છું કે મિ. ઔદુગ્ર એક ચુસ્ત અંગ્રેજ છે. પણ તેમણે પોતાનું જીવન હિંદને અર્પ્યું છે. પોતાનાં કૃત્યાથી તેઓ આપણને કહે છે કે ‘અંગ્રેજો તમારી ઉપર જીવન કરે છે એવું તમને જણાય તોપણ તમે તેમનું બરું ન હિંજરો, મારી તરફ નજર કરજો.’ બે આપણે મિ. ઔદુગ્ર તરફ માન ધરાવતા હોઈયે તો આપણે તેમના પ્રેમની નકલ કરવી જોઈયે. આપણો પ્રેમ આંધળો ન હોવો જોઈયે. એવા પ્રેમ પ્રકાશે પોતાના પિતા પ્રત્યે બતાવ્યા હતા. મિ. ઔદુગ્રનું જીવન આપણને શીખવે છે કે જોકે જીવન અને અન્યાયની સામે થવું એ આપણી ફરજ છે, તોપણ જીવનમારનો દ્રેષ ન કરવો એ પણ આપણી ફરજ છે. સરકારે આપણને કફાડી સ્થિતિમાં મુક્યા છે. કેદીઓને મુદતને સાથે પણ છોડવાની ના પાડી. હોદ્દા હટાવી કમિટી આગળ આપણે પૂરાવા આપવાનો ઘરાનો રાખતા હતા તેમ કરવું સરકારે

કંઈ સામે અકોષ

અશક્ય કરી મુક્યું છે. સરકારના આવા અવિચારી પગલા સામે આપણે કોષ ન કરીયે. ઘણા હિંદીઓએ ક્યું છે તેના કરતાં મિ. ઐંદુજે હિંદને સાર વધારે ક્યું છે. તેમણે પોતાના બાઇઓને (વધે બાલકામાં) કંઈ ખામી નથી રાખી, પણ તેથી કંઈ તેઓને અંગ્રેજો પ્રત્યે ઓછો પ્રેમ નથી. તે જ રીતે આપણે અંગ્રેજો અથવા તે સરકારનો તિરસ્કાર કર્યા વિના ન્યાય અને આપણા માન ખાતર લડી શકીયે છીયે.

આપણી ફરજ

મિ. ઐંદુજનો
જવાબ

“મિ. ઐંદુજે પોતાનો આત્મા હિંદને સાર નીચોવ્યો છે. મિ. ઐંદુજ સામાન્ય પ્રકારના અંગ્રેજ નથી. તે બહુ વિદ્વાન છે, ઉમદા કુટુંબના શુદ્ધસ્થ છે, કવિ છે, ધર્મશાસ્ત્રી છે. તેમણે ઈશ્વરનું હાથ તે મોટા સૂઝાની પદવી ભોગવી શકત, તેમણે ધાર્યું હાથ તે મોટી કૌશલ્યના પ્રિન્સિપાલ થઈ શકત તે તેમણે માગ્યું હાથ તે પાઠશી તરીકે ઉચ્ચ પદવી ભોગવી શકત. પણ તેમણે લક્ષ્મીને જતી કરી છે, હોદ્દાને ગણકાર્યો નથી અને આજે નિષ્પરિત્રહી રહી હિંદને અર્થે બમણું કર્યું કરે છે. આવા અંગ્રેજ પ્રત્યે આપણી શી ફરજ છે? જ્યાં સુધી અંગ્રેજ પ્રભામાં એક પણ ઐંદુજ હોય ત્યાં સુધી તેમને ખાતર પણ આપણે અંગ્રેજો પ્રત્યે તિરસ્કાર ન કરી શકીયે. જો આપણે અંગ્રેજોને પિઠ્ઠાવીએ તે મિ. ઐંદુજ પ્રત્યે આપણો નિર્મળ પ્રેમ ન જ હોઈ શકે, આપણને તેમની સેવાના સ્વીકાર કરવાનો અધિકાર જ ન હોય. આટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય એવું લાગે છે.

નાસ્તિક-
વાદની શંકા

“પ્રથમ એ રહ્યો કે જલિયાંવાલા જેવી કતલ ચાલે, અંગ્રેજ સિપાઈ આપણને ગાળો ભાંડે, પાટું મારે, ટ્રેનમાં પોતાની જોડે બેસવા ન દે, અંગ્રેજ અમલદારો બધો અમલ પોતે જ ભોગવવા ઈચ્છે, અંગ્રેજ વેપારી હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય વેપાર પોતે જ રાખે, તેમ છતાં તેની ઉપર કોષ કર્યા વિના કેમ રહેવાય? તેની ઉપર પ્રેમ તો આવી જ કેમ શકે? આ મુશ્કેલી દેખાતી છે. જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં દ્રેષ, કોષ, તિરસ્કાર, બૃહાણું બંધી જ છે. હિંદી હિંદીને પણ સહાય પ્રેમની જ નજરે નથી જોતા ત્યાં અંગ્રેજની શી વાત? આ શંકાઓમાં નાસ્તિકવાદ બર્યો છે. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ બુદ્ધિથી સ્વીકાર્યું આસ્તિક થવાનું નથી. ઈશ્વરની ઉપર શ્રદ્ધા હોય ને પ્રેમ ન હોય એ વિરોધી વાત છે. આસ્તિકતા એટલે સત્ય, પ્રેમ ઈલાહિ ગુણો છે. એ ગુણો એકદમ આપણામાં પ્રકાશી નીકળે તો આપણે જ ઈશ્વર બની ગયા.

મિ. ઐંદુજની
તપશ્ચર્યા

“આપણે આ સત્યનો સ્વીકાર કરી તે ભણી આપણી ગતિ કરીયે. એ મિ. ઐંદુજના જીવનનું શિક્ષણ છે, તેને અર્થે તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે, ને તેમની શુદ્ધ તપશ્ચર્યાનો અર્થ છે. તેમને આપણાં ધરમાં મૂકે મોઢે કલાકો સુધી બેસી રહેતાં જોયા છે. તેમની આપણે અવગણના કરી છે છતાં તેમણે કોષ નથી કર્યો એ મેં જોયું છે. તેમને જે મળ્યો તે ધોરણ આપણાં ધરમાં બેસીને સતોષપૂર્વક ખાતા મેં તેમને જોયા છે. સ્વ. ગોપલેશ્વર કહેવાથી ધક્કી નોટિસે દક્ષિણ આફ્રિકા જવા નીકળતાં મેં તેમને જોયા છે. આ તેમની મૂની જે

અરી તપશ્ચર્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકા આદિ દેશોમાં જઈ આપણું કાર્ય કરે છે એ તેમની તપશ્ચર્યા આપણી આગળ મૂર્ત સ્વરૂપમાં છે તેથી આપણે તે આગળીયે જીએ. પણ જે તપશ્ચર્યા તેઓ અદૃશ્યપણે કર્યાં કરે છે તે વધારે કિંમતી છે.

“પણ મિ. ઍડુડના માનને જ ખાતર આપણે અંગ્રેજી પ્રત્યેનો તિરસ્કાર કાઢીએ એટલું જ નહિ. તેમાં આપણી કાર્યસિદ્ધિ વહેલી રહેલી છે, કેમકે આપણે જો તેમની જેમ ક્રોધ વિના ધીરજથી, ખંતથી, સત્યપણે નિરંતર આપણું કાર્ય કર્યાં જ કરીએ તો અંગ્રેજોને પોતાના દોષોનો આપણી ઉપર પ્રયોગ કરવાપણું જ ન રહે, અને જેમ તે એકલા છતાં અનેકનું કાર્ય કરી શકે છે તેમ એક હિંદી પણ તેમની ચાલે ચાલી અનેકનું કામ કરી હિંદી પ્રગતિનો વેગ વધારી શકે.”

કાર્યસિદ્ધિને
ખાતર અદ્રેષ.

ગુજરાનવાલા

ગયે અઠવાડિયે હું ગુજરાનવાલા ગયો હતો. તે ૩૦૦૦૦ની વસ્તીનું ગામ છે. ત્યાં પણ મેં અમૃતસરના જેવો પ્રેમ અનુભવ્યો. ત્યાં મારે પરાવો તપાસવો હતો તેથી રા. પુરુષોત્તમદાસ ટેંડન અને દાકતર પરસરામને લઈ ગયો હતો. અમારૂં રહેવાનું હીવાન મંગલસેન જેઓ હાલ જલમાં બિરાજે છે તેમને ત્યાં હતું. તેથી તેમનાં ધર્મપત્નીનાં દર્શનનો મને લાભ મળ્યો ને તેમની સરભરા પામી હું જાણી બન્યો. લાહોરમાં હું શ્રી. સરલાદેવી ચૌધરાણીને ત્યાં રહું છું ને તેમના અનન્ય પ્રેમમાં નાહી રહ્યો છું. સરલાદેવીને હું ૧૯૦૧ની સાલમાં મળ્યો હતો. તેઓ પ્રખ્યાત યાત્રી કુટુંબનાં છે. તેમની વિદ્વતા ને સરસતાનો ખ્યાલ પણ મને અનેક રીતે આપ્યો કરે છે. અમૃતસરમાં દા. કીચલુ અને દા. સત્યપાલનાં ધર્મપત્નીને પણ મળ્યો છું. આ બધી બહેનો પોતાનાં દુઃખ ઘણી ધીરજપૂર્વક સહન કરી રહેલ છે.

બહેનોની
ધીરજ

ગુજરાનવાલામાં સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની એમ બે જંગી સલાઓ થઈ હતી. સ્ત્રીઓને રેડીયાનો ધર્મ સમજાવ્યો ને તેઓએ સૂતર કાંતવાનું વ્યવસાય પણ આપ્યું.

ગુજરાનવાલા એ રણજિતસિંહની જન્મભૂમિ છે. જેમાં તેઓ જન્મ્યા હતા ને રહેતા હતા તે મકાન પણ જોયું. આ જગ્યાએ લોકોએ ઘણી નુકસાની કરી હતી તે વિશે તેમને મેં જાન કરાવ્યું, હું જોઈ છું કે દરેક જગ્યાએ આપણા દોષનું બાન કરાવતાં કરી અડચણ નથી આવતી. આપણી ભૂલ થઈ એવું બધા સ્વીકારે છે. ગુજરાનવાલામાં અમલદારોએ વેર લેવામાં ને આતંકીપણું વાપરવામાં જરાયે મજા રાખી નથી. તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી રહેતી.

(લાહોર, તા. ૨૫-૧૧-૧૯)

ભૂલનું બાન

ખિલાફતનો ઉપાય

ખિનશરતી
મદદ

ખાસ કરીને મુસલમાનો સાથે સંબંધ ધરાવતી બાબતમાં હિન્દુઓ ભાગ લે એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. દુઃખમાં ખરી મદદ આપવી એ જ સાચા મિત્રનું લક્ષણ છે. અને આપણે હિન્દુ, પારસી, ખ્રિસ્તી કે ચાહુદી ગમે તે હોઈયે પણ જો આપણે એક પ્રભુ બનવા ઇચ્છતા હોઈયે તો આપણામાંના એકના હિતમાં બધાએ પોતાનું હિત સમજવું જોઈયે. અમુક માગણીમાં ન્યાય છે કે નહિ એટલો જ નિર્ણય કરવાનો રહે છે. મુસલમાનોની માગણી સાચી છે એ વાતની સાક્ષી ઇબ્લ-ઉના વડા પ્રધાન અને નિવૃત્ત થયેલા ખીન નામનાં કિત અમલદારો પૂરે છે. આપણે હિન્દુમુસલમાન એકબીની વાતો કરીએ છીએ, પણ મુસલમાનોનું સાચું હિત જોખમમાં હોય ત્યારે હિન્દુઓ ફર કબા રહે તો એ એકય નામનું જ કહેવાય. કેટલાકે એવી સૂચના કરી છે કે આપણે હિન્દુઓ મુસલમાન ભાઈઓ સાથે અમુક શરતો કરીને તેમને મદદ આપી શકીએ. પણ શરતે આપેલી મદદ ભેગવાળા ચૂના જેવી છે, તેથી સાંધ પકડતી લ્લી.

સુલેહોત્સવ
કેમ ઉજવીયે?

તેથી આપણે કેવી રીતે મદદ આપી શકીએ એ જ વિચારવાનું છે. આગામી સુલેહોત્સવમાં ભાગ ન લેવાનો નિર્ણય ખિલાફત પરિષદે કર્યો છે અને એ નિર્ણય મને બ્યાનખી લાગે છે. હિન્દુસ્તાનના ચોથા ભાગની વસ્તી પર અસર પહોંચાડે એવી સુલેહની શરતો બહાર કરવામાં આવી નથી ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનને માટે તે ઉત્સવનો કંઈ અર્થ હોઈ શકે જ નહિ. ખિલાફત સંબંધી સુલેહની શરતોમાં આઠ કરોડ મુસલમાનોનું જીવન સમાયેલું છે. ખિલાફતનું ભવિષ્ય તાજવામાં લટકે છે તે વખતે સુલેહ ઉજવવાનું કહેવું એ ગેર-બ્યાનખી છે. ખિલાફતના સવાલનો નિર્ણય થયા પહેલાં હિન્દુસ્તાનને સુલેહ ઉજવવાનું કહેવું એ આસ્વાસ-દારેનું નકી થાય તે પહેલાં કાંસ સુલેહ ઉજવે એવી અવી આશા રાખવા બરાબર છે. તુર્કી હિન્દુસ્તાનની બહાર છે એથી આ ઉપમામાં ખામી આવતી નથી. ઇબ્લ-ઉ જેવી ખ્રિસ્તી સત્તા છે તેવી જ તે હિન્દુ અને મુસલમાન સત્તા પણ છે; અને હિન્દુસ્તાન સામ્રાજ્યનું ભાગીદાર હોય તો ખીજ કોઈ કોમના જેટલું જ માન મુસલમાન કોમની લાગણીને આપવું જોઈયે. તેથી ખિલાફતના સવાલનો નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી સુલેહ ઉજવવાનું સુલતવી રાખવું એ જ વાઇસરાય સાહેબની વધારેમાં વધારે બ્યાનખી ફરજ ગણાય.

ઈન્જીલ અને
નોકનો સવાલ

અને ખરેખર, આ સવાલ ઇબ્લ-ઉની ઈન્જીલનો અને ઇબ્લ-ઉના વડા પ્રધાનના વચનના નોકનો છે. જો ઈન્જીલ પર કલંક લાગે તો ધન, સત્તા અને લશ્કરી પરાક્રમની શી કિંમત છે? વડા પ્રધાને ગયા વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસમાં ખિલાફત વિષે ગંભીર શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા તેથી મુસલમાનોની વફાદારી સબળ થઈ હતી અને કેટલેક અરો લડાયક મુસલમાનોમાં લશ્કરની ભરતીને પણ તેથી ઉત્તેજન મળ્યું હતું. તે શબ્દોથી વિપરીત રીતે ખિલાફતનો

* હિન્દુઓની ખિલાફત પરિષદમાં આપેલું બાપણ

નિર્ણય થાય એવું વડા પ્રધાને હમણાં જ આપેલા બાપણમાં સચનું છે તેથી મુસલમાનોની લાગણી નકારી દુભાય એમ છે. તે બાપણ વાંચીને મને ધણું જ દુઃખ થયું છે. હજી પણ વધારે ડહાપણને સ્થાન મળશે અને મુસલમાનોની માગણીને ન્યાય મળશે એમ હું આશા રાખું છું.

પણ અનિષ્ટ જ બને તો તે પ્રસંગ સરકારને કંઈ પણ મદદ ન આપવાની સલાહ અપવાનો નિર્ણય ખિલાફત કમિટીએ કર્યો છે. વિષયનિર્ણયક કમિટીમાં તેમજ સામાન્ય સમામાં હાજર રહેવાની તક મને મળી હતી. હું જાણું છું કે સરકારને કંઈ મદદ ન આપવી એ મોટી અને ગંભીર બાબત છે. તે માટે સહન કરવાની શક્તિ જોઈએ. હું એમ પણ જાણું છું કે જ્યારે સરકારને મદદ કરવામાં હીલુપત લાગે ત્યારે સરકારને મદદ ન આપવી એ દરેક શહેરીની ફરજ છે. સરકારના કૃત્ય વિષે નાપસંદગી દેખાડવાનો આ જ વહેવાર રસ્તો છે.

અસહકારનું
બીજ

આથી એવી આશા રાખી શકાય કે આ ગંભીર સ્થિતિ બ્રિટિશ સરકાર ધ્યાનમાં લેશે. પણ જ્યારે સરકારને મદદ ન આપવા ઉપરથી અપણે બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવા પર ઉતરીએ ત્યારે આપણું હાસ્યને પાત્ર જણાઈએ. જે ખિલાફતના સવાલનો સંતોષકારક નીવેરો ન આવે તો બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાનો ઠરાવ ખિલાફત કમિટીએ વધુમતે પસાર કર્યો છે. બહિષ્કાર એ વેર લેવાનો એક રસ્તો છે. હું મારા મુસલમાન બાઈઓને સૂચવવાની હિંમત ધરું છું કે બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર જાહેર કરવાથી તેઓ આખી આલમને મત પાતાની તરફેણમાં વાળી શકશે નહિ. વળી વહેવારમાં આ બહિષ્કાર ટકી શકશે નહિ. બહિષ્કાર કરવો એ આપણી નબળાઈ કમ્પ્લ કરવા બરાબર છે. બધા સવાલનો નીકાલ કરવામાં સફળ થવાને માટે મહાંનીની જરૂર છે, નબળાઈની નહિ. તેથી હું આશા રાખું છું કે ખિલાફત કમિટી આ બાબતમાં પાછું પગલું ભરશે અને પાંકો વિચાર કરીને બહિષ્કારનો ઠરાવ રદ કરશે. આ મોટા સવાલની લડત ચલાવવામાં શાંતિ, ધીરજ અને ઉચ્ચ સત્યનિષ્ઠાની જરૂર છે. કંઈ તોફાન ન થાય એ જ બરા નથી. ધણીવાર ઝગુની શબ્દો ઝગુની કાર્ય જોઈએ જ નુકસાન કરે છે. મારી ખાતી છે કે આપણી ન્યાયી અને પવિત્ર માગણીને ઉતાવળા શબ્દ કે કૃત્યથી આપણે હાનિ પહોંચાડીશું નહિ.

‘બહિષ્કાર’ની
નિષ્ફળતા

કેટલાક મિત્રોએ સૂચવેલા એક વિચારને તપાસવાનું હવે બાકી રહે છે. એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે પંબળનું દર્દ પણ સુલેહોત્સવ કરવાથી દૂર રહેવાનું એક કારણ છે. એ વિચાર સાથે હું મળતો નથી. પંબળનું દર્દ ગમે તેટલું આકરું હોય તોપણ તે દેશની આંતરિક સ્થિતિનો પ્રશ્ન છે અને સામાન્યતા ઉત્સવમાં ભાગ ન લેવાને પંબળના દર્દને વચમાં લાવવામાં આપની પ્રમાણ્યુહિની ન્યૂનતા અકાચ. ખિલાફતના સવાલની માફક પંબળનું દર્દ સુલેહની ચરતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નથી. જે આપણે ખિલાફતના સવાલને શોધ્યું સ્થાન અને મહત્તર આપણા કિબલા દોહાયે તો આપણે તેને નિરાળો રાખવો જોઈએ. ચારા નમ્ર મત પ્રમાણે સુલેહની ચરતોમાંથી નીપજતા હોય અને આપણી પ્રમાણ્ય સ્થિતિ સાથે પ્રધાનો

પંબળનો
સવાલ ન
જેળવાય

સંબંધ ધરાવતા હોય એ સિવાય બીજા કારણસર સુલેહોત્સવમાં ભાગ લેવાની આપણે ના પાડી રાશીએ નહિ. આ બંને કારણો ખિલાફતના સવાલમાં જ સમાયેલાં છે.

તા. ૭-૧૨-૧૯૧૬

પંજબનો પત્ર

(૫)

ખિલાફતનો મેળાવડો

ઔચકોટનો
ઠરાવ

ગુજરાતવાસીથી અમે પૂરખારા દિલ્હી ગયા. દિલ્હીમાં તા. ૨૩મી નવેમ્બરે કેવળ મુસલમાનોની સભા હતી અને ૨૪મીએ હિંદુમુસલમાન બંધાની બહેર સભા હતી. ૨૩ મીની સભા ખાનગી રાખવામાં આવી હતી. તેમાં મુસલમાનો સિવાય બીજા થોડા જ હતા. મને ખાસ બોલાવ્યો હતો તેથી હું તેમાં હાજર રહ્યો હતો. ઓ. મોલવી ફજલ હક આ સભાના સભાપતિ હતા. તેઓ સાહેબ પંજબના કામમાં પણ કમીશનર નીમાયા છે એ સહુને ખબર હશે. સભામાં ઘણા ઠરાવો પસાર કરવાના હતા. તે ઠરાવો ચુકર કરવા સાથે વિષય કમિટી બનાવવામાં આવી હતી. આ કમિટી ચાર વાગ્યાથી રાતના ૯-૩૦ વાગ્યા સુધી બેઠી. તેમાં ખૂબ ચર્ચા ચાલી. એક ઠરાવ હિંદુઓનો આશાર માનવાનો હતો. તેને સર્વાનુમતે કબૂલ રાખવામાં આવ્યો. બીજો ઠરાવ સુલેહની ઉન્નવણીમાં ભાગ નહિ લેવાનો હતો તે પણ મંજૂર રાખવામાં આવ્યો. ત્રીજો અગત્યનો ઠરાવ ઔચકોટનો હતો. તેની ઉપર ખૂબ ચર્ચા ચાલી. ઘણાઓએ તીખાં બાધણું કર્યાં ને ઔચકોટમાં યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોનો માલ પણ ન લેવો એવા ઠરાવ કરવાની ચર્ચા ચાલી. પણ તે તો કોઈએ કબૂલ ન રાખ્યું. આ વિષે મારી સલાહ પૂછવામાં આવી. મેં કહ્યું તે સૌએ ઘણા ધ્યાનપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક સાંભળ્યું ને ઘણાએ મારો વિચાર મંજૂર રાખ્યો. મેં બતાવ્યું કે ઔચકોટમાં જેર ને વેર છે. તેથી કામ સુધરવાને બદલે બગડશે. પણ ઝાંઝે મતે એ ઠરાવ કબૂલ રાખવામાં આવ્યો.

સહાય ન
દેવાનો ઠરાવ

ઔચકોટને બદલે મેં એમ સૂચવ્યું કે જો તેઓમાં તાકાત હોય તો તેઓ સહાય ન દેવાનો ઠરાવ પસાર કરી શકે છે. એ ઠરાવ કરવાનો આપણા હક છે ને તે આપણી ફરજ પણ થઈ શકે. આ ઠરાવ પણ બંધાને ગમ્યો ને તે કબૂલ થયો.

છેવટે રાતના મોટી સભા રાત્રે થઈ. તેમાં વિવિધ કમિટીએ પ્રસ્તર કરેલા ઠરાવો રજૂ થયા ને ઔચકોટના ઠરાવ પર ભાર ચર્ચા થઈ. સામાન્ય રીતે વિવિધ કમિટીમાં થયેલા ઠરાવો ઉપર મોટો મેળાવડો ચર્ચા નથી કરતો, પણ આ વેળા ખૂબ ચર્ચાની જૂઠાં આપણાં

આવી. આ. મિ. રેઝઅલી, મિ. અબદુલ્લા હાસન, મિ. સૈયદ હુસેન અને હું બાયકોટની વિરુદ્ધ બોલ્યા અને લોકોની ઉપર અસર ધણી થઈ. સહુએ સાંતિથી સાંભળ્યું. પણ છેવટે વધુમતથી બાયકોટનો ઠરાવ મંજૂર થયો. આ સભા રાતના ત્રણ વાગ્યા સુધી ચાલી હતી. તેમાં હાજરહાજર હકીમ અબ્દુલમલિક, દા. અનસારી, મીઠાના અબદુલ બારી સાહેબ વગેરે ઘણા નામાંકિત મુસલમાનો હાજર હતા.

હિંદુમુસલમાનોની સભા

બીજે દહાડે એકલી સભા મળી. તેમાં છાપાવાળાઓને નોતર્યા હતા ને ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ વાળા મિ. રોપર્ટ પણ હાજર થયા હતા. આ સભામાં મને પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું હતું. સભા સંગમ થીએટરમાં હતી. તે ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું. તેમાં દાખલ થવાની ટિકિટો વેચવામાં આવી હતી. આમાં સંન્યાસી સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી, સહરાનપુરના મિ. અમનજી, સિંઘના દા. ચૌદતરામ, પ્રયાગના રા. કૃષ્ણકાંત માલવીયા વગેરે હાજર હતા. મા. પંડિત માલવીયાજી, પં. મોતીલાલ નેહરુ, મિ. સી. આર. દાસ વગેરે તરફથી દિલસોજના તારો આવ્યા હતા.

કોનફરન્સના સેક્રેટરી મિ. અસફઅલીએ જે કાગળીઆં બહાર પાડ્યાં હતાં તેમાં જણાવ્યું હતું કે આ સભામાં ગૌરક્ષાનો તેમજ પંખળનો સવાલ પણ ચર્ચાશે. આ બન્ને બાબતની આશા કેટલાકોને હતી. બન્ને વિષય ઉપર મારા વિચારો બંધાયેલા હતા. જે ગૌરક્ષાનો સવાલ ચર્ચાવા હશે તો તેને હાનિ પહોંચે. જે પંખળને ચર્ચાવા હશે તો પંખળને તેમજ ખિલાફતને હાનિ પહોંચે. આણું મારે હાથે ન જ થવું જોઈએ. તેથી મારી રિયતિ કંકાડી હતી. મારે જાણીતાઓનાં મન દુભવવાં પડે એવો બોલે મારી ઉપર આવી પડ્યો. તેથી મારા બાવણમાં મારે આ બધા બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો. તે બાવણનો સાર આણું છું કે જેથી ચાંચનાર મારી મતલબ સમજી શકે. અંગ્રેજી ભાષણ જે છપાયું છે તે પણ મેં જ તૈયાર કરેલું હતું, પણ તેમાં મેં બધી દલીલ નથી આપી. મારે તેમજ બધાં ભાષણો કેવળ ઉડીમાં ચર્ચા હતાં, અને શ્રોતાજન બધું બરોબર સમજતા હતા એમ હું જોઈ શક્યો.

મારું ભાષણ

“હિંદુ સમસ્તનો અને નામ લઇને મારો ઉપકાર માનવાનો અર્થ કાલે ઠરાવ પસાર થયો તેને સાંભળું આભારી છું. એ પણ મારે કહેવું જોઈએ કે ખિલાફતના સવાલમાં જે મદદ હિંદુઓ અને ખીન્દુઓએ કરી છે તે કેવળ ફરજ રૂપે છે. અને ફરજ તો કરના જોવી છે. તેને બદલો હોય નહિ. બાઈ અસફઅલીએ આ સભા વિષે કાગળો લખ્યા હતા તેમાં ગૌરક્ષા બાબત ઈશારો કર્યો હતો. મારી નમ્ર માન્યતા એવી છે કે ગૌરક્ષાનો સવાલ આ જગ્યાએ હિંદુઓ બિલકુલ ઉઠાવી શકતા નથી. જો આપણે એક પ્રલ્લ હોઈએ, જો આપણે ભાઈપણાનો કામો કરતા હોઈએ તો હિંદુ, પારસી, ઇસ્લામી, ચાહુદી જેઓ હિંદમાં જન્મ્યા છે તેઓની રુપરૂપ ફરજ છે કે તેઓએ પોતાના દેસબાઈ મુસલમાનોને તેમના દુઃખમાં મદદ કરવી. જે

ગૌરક્ષા અને
પંખળ

ખિલાફત અને
ગૌરક્ષા

મદદ બદલો માગે છે તે બાહુતી મદદ છે. તે બાહુતી મદદ એ બાહ્યચારાની નિશાની ન કહેવાય. ભેગવાળી સીમેન્ટ જેમ પથ્થર બાંધી નથી શક્તી તેમ બાહુતી મદદથી બાહ્યબંધી ન થાય. હિંદુ ખાનદાની એ સૂચવે છે કે તેમણે તેમના બાહ્ય મુસલમાનને મદદ કરવી. મુસલમાનોની ખાનદાની જો તેમને હિંદુઓનું દુઃખ યાજવાનું સૂચવે તો ખિલાફતમાં અમે મદદ કરીએ કે ન કરીએ તોપણ બલે તેઓ ગોવધ બંધ કરે. એટલે જોકે હું ગાયની પૂજામાં કોઈ પણ હિંદુથી ઉતરે તેમ નથી તોપણ હું શરત કરીને ખિલાફતના સવાલમાં મદદ કરવા ઈચ્છતા જ નથી. હું તો માત્રું છું કે બિનશરતી મદદ કરવામાં જ ગાયનો વધારે બચાવ છે. આપણે શરતોનો વિચાર કર્યા વિના જ એકબીજાની સેવા કર્યા કરીશું તો જ ને તેમ તેમ આપણામાં પ્રીતિ ને માતૃભાવ વધશે અને ગોરક્ષાનો માર્ગ સરળ થશે. તેથી મારી ઉમેદ છે કે સૌ હિંદુઓ શરત કર્યા વિના ખિલાફતનો સવાલ પોતાનો કરશે.

ખિલાફતમાં
પંજબ ન
ભેગવાય

“આપણને બીજી ગુચવણી પંજબના સવાલની છે. પંજબનાં દુઃખને લીધે પણ આપણે સુલેહની ઉજવણીમાં ભાગ ન લેતા જોઈએ એવા દરાવની માગણી કેટલાક ગૃહસ્થો તરફથી થઈ છે. આમાં પણ મારો મતભેદ છે. પંજબનાં દુઃખો એ બહુ તપાસ્યાં છે. તે દુઃખથી જેટલો હું દુઃખી થયો છું તેટલો જ દુઃખી બલે બીજા થયો હોય; પણ મારાથી વધારે દુઃખી કેઈ થઈ શકે એવું હું કબૂલ નહિ કરું. તેમ છતાં હું માત્રું છું કે આપણે ખિલાફતના સવાલની સાથે એ સવાલ ભેગવી શકતા નથી. હું તો માત્રું છું કે પંજબમાં ગમે તેવું દુઃખ પડયું તે છતાં આપણે આખી સક્તનતને લગતી ઉજવણીમાંથી રથાનિક કારણોને લીધે અજગા નથી રહી શકતા. પંજબનું દુઃખ જલ્દેર દરવાનાં આપણી પાસે બીજાં સાધનો છે. પંજબની બાબતમાં દાદ નથી મળી એમ કહીને પણ આપણે સુલેહમાં ભાગ લેતા નથી અટકી શકતા, કેમકે આપણે દાદની આરામ રાખીએ છીએ. તેને સારું હંટર કમિટી બેઠી છે, તેને સારું આપણા કમીશનરો કામ કરી રહ્યા છે. સુલેહમાંથી જ ઉત્પન્ન થતા સવાલમાં આપણને અસંતોષ અથવા શંકા હોય ત્યારે જ આપણે નેની ઉજવણીમાં ભાગ લેતા અટકી શકીએ છીએ. આવો સવાલ તો ખિલાફતનો જ છે. તે સુલેહનો ભાગ છે તે છતાં તેની આપણને કંઈ ખબર નથી પડી, એટલું જ નહિ પણ આપણને પૂરી શંકા છે કે તેનો ફરજી આપણને સંતોષ થાય એવો નહિ થાય. એટલે ખિલાફતના સવાલમાં જ આપણે સુલેહની ઉજવણીનો લાગ કરી શકીએ છીએ. જો આપણે પંજબનો સવાલ આમાં ભેગવીએ તો આપણને અવિચારનો, પ્રમાણના અવિવેકનો આરોપ લાગુ પડશે, ને તેથી ખિલાફતના અને પંજબના બંને સવાલને લોકો પહોંચશે. ખિલાફતનો સવાલ ધણી ગંભીર છે ને તાત્કાલિક ઉદાસ લેવા જેવો છે. તેનો ફરજી થોડી જ મુદતમાં થવાનો છે, એટલે આપણે બીજા સવાલોને આ વેળા તેની સાથે ધસડીને તેને ધળ પહોંચાડવાનું જોખમ નથી પહોંચી શકતા. તેથી હું આશા રાખીશ કે પંજબનો સવાલ આ અવસરે આપણે નહિ જ ઉપાડીએ.

ખિલાફતમાં
ઈન્કાર

“હવે સવાલ એ રહ્યો કે ખિલાફતના સવાલમાં મુસલમાન બ્રાહ્મણો ઈન્કાર કરે કે નહિ. જો તેઓની માગણી ઈન્કાર કરે ન હોય તો આપણે હિંદુ કે બીજા મદદ ન કરી શકીએ.

તેઓ મદદ ન ઇચ્છી શકે. જે મદદ મળે તોપણ ફતેહ ન મળે. પણ મુસલમાન બાઇઓના માગણીના વ્યાજબીપણાના સાક્ષી તો ઇચ્છતા પ્રધાન પોતે જ છે અને હિંદના પુરાણા નામાંકિત અમલદારો છે. તેથી મુલેહની ઉજવણીમાં ભાગ નહિ લેવાનો આપણને હક છે. જ્યાં સુધી તુર્કીનું બલિય નથી જણાયું ત્યાં સુધી મુસલમાનોને સારૂ એટલે આપણે બધાને સારૂ મુલેહનો કંઈ જ અર્થ નથી. જે આવસાર-હોદ્દાને વિષે ફરિયાદ ન થયો હોય તો ફાંસ મુલેહ ન ઉજવે તેમાં નવાઇ ન ગણાય, તેમ જ ખિલાફતનો સવાલ મુસલમાનોને સારૂ છે. હું ઉમેદ રાખીશ કે વાઇસરાય સાહેબ પોતે જ જ્યાં સુધી તુર્કીનો ફેસલો નથી થયો ત્યાં સુધી મુલેહની ઉજવણી મોકડે રાખશે.

“મુસલમાન બાઇઓએ એક બીજા પછી મહત્વનો નિશ્ચય ગઈ રાતે કર્યો છે. ઇશ્વર તેનું ન કરે, પણ કદાચ જે મુલેહની શરતો તેમની વિરુદ્ધ જાય તો તેઓ સરકારને સહાય આપતા અટકશે. મને લાગે છે કે આ પ્રબલનો હક છે. સરકારના ખીતાબો લેવા કે નોકરી કરવા કોઈ બંધાયેલ નથી. એ ખુશીનો સોદો છે. જેને હાથે આપણું બહુ ન થાય તેને આપણે મદદ કરવા બંધાયેલા નથી એ સ્પષ્ટ છે. સરકારની નોકરી આપણે આજીવિકાને અર્થે અને જે આપણામાં પ્રબલના કલ્યાણનો ખ્યાલ રહેતો હોય તો પ્રબલના બલને અર્થે કરીએ છીએ. પણ જ્યારે આપણું બહુ થવાને બદલે ખૂદ થવાનો સંભવ રહે ત્યારે આપણે નોકરી ન જ કરીએ. તો જ્યારે સરકારને હાથે ખિલાફત જેવા મહાઅગત્યના ધાર્મિક સવાલને વિષે આપણને તુકસાન પડે ત્યારે આપણે તેમને સહાય કેમ કરીએ ? તેથી ખિલાફતનો ચુકાદો આપણી વિરુદ્ધ જાય તો સહાય ન કરવાનો આપણને હક છે.

“પણ સહાય ન કરવી એ પરથી બ્રિટિશ માલના બહિષ્કાર ઉપર આવ્યું એ તો હાથીની અંબાડી છોડીને ગર્દભની સવારી કરવા જેવું થાય છે. સહાય ન આપવી એ આપણો હક છે ને તેમાંથી મોટાં પરિણામો લાવી શકાય. બહિષ્કાર કરવાનો આપણને હક નથી ને તેમાંથી પરિણામ માફું જ આવે. હક નથી કેમકે તેમ કરી આપણે બ્રિટિશ પ્રબલને સળ કરવાનો ઇરાદો રાખીએ છીએ, ને એવો ઇરાદો ત્યાજ્ય હોવા જોઈએ. આપણી ફરીઆદ સરકારની સામે છે. આમાં પરિણામ પણ માફું આવે, કેમકે ખિલાફત જેવા સવાલનો સતોષકારક નિર્ણય આપણે આખી દુનિયાનો મત આપણી તરફ દોરીને કરાવી શકીએ, અને બહિષ્કારથી તે મત આપણી વિરુદ્ધ જવાનો પૂરો સંભવ છે. એટલે જેટલે અંશે સહાય ન આપવાનું મત સેવવા યોગ્ય છે તેટલે જ અંશે બહિષ્કાર તજવા યોગ્ય છે. વળી અંગ્રેજ પ્રબલમાં વેપારશક્તિ ભારેમાં ભારે છે. તે પ્રબલ આપણને અનેક પ્રકારની યુક્તિથી પોતાનો માલ પહોંચાડી શકે છે. જાપાનની મારફતે પહોંચાડતાં તે પ્રબલને આવડે છે. એટલે બહિષ્કારનું પરિણામ અંગ્રેજ માલ બંધ કરતાં બીજા દેશોની સત્તા આપણા દેસમાં દાખલ કરવા જેવું થાય.

“બહિષ્કાર ગુસ્સાની નિશાની છે; સહાય ન આપવી એ આપણી દંદતાની નિશાની છે. બહિષ્કાર આપણી નબળાઈ સૂચવે છે; સહાય ન આપવી એ આપણી શક્તિ બતાવે છે. ખિલાફત જેવા મહાન પ્રશ્નોને ઉકેલ આપણે આપણી નબળાઈથી નહિ પણ આપણા બળથી જ લાવી શકીએ.

સહાય ન
કરવાનો ઇરાદો

બહિષ્કાર
ત્યાજ્ય

નબળાઈની
નિશાની

અહિંસા
અને સત્ય

“તેથી પ્રભને વીનવીરા કે આપણે જો આ સવાલનું જીલ પરિણામ લાવવા માગતા હોઈએ તો આપણે ધીરજ, હઠતા, સત્ય, નિર્ભયતા વગેરે ગુણોનું સેવન કરવું પડશે. સારાં કાર્યો કરતાં અશક્તિ, અજ્ઞાન, મૂર્ખાઈ, ઉતાવળ, રોષથી બચવું આપણે જોઈએ છીએ. આપણે હાથેથી ખુનામરફી ન કરવી એટલું જ બસ નથી. જીભથી પણ ખુનો ત્યાં આપણે જ્યાં સાંભળ્યાં છે. તેથી આપણે જેમ હાથપગને વશ રાખવાની જરૂર છે તેમજ આપણી જીભને વશ રાખવાની જરૂર છે. આપણી હઠત સાચી છે; ને જ્યાં સત્ય છે ત્યાં જય છે એમ વિશ્વાસ રાખી આપણે મન્યા રહીશું તો આ પ્રશ્નનો હજી પણ સારો નીવેડો લાવી શકીશું એવા મને વિશ્વાસ છે.”

સભાનો ઠરાવ

ઉત્તરવણીથી
અળગા રહેવું

આ બાપણની અસર બહુ સારી થઈ એમ મેં જોયું. સભામાં અનેક વાંધા ઉઠશે એવી ધાર્તી ખોટી પડીને એક પણ વિરોધનો શબ્દ ઉચ્ચારી સિવાય ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો. ઠરાવ સહ્યે સહ્યે ઉઠીને પસાર કર્યો. ઠરાવ એ હતો કે ખિલાફતનો સવાલ સુલેહનું અંગ હોવાથી તેની સાથે હિંદુસ્તાનની એક-ચતુર્થાંશ વસ્તી એટલે મુસલમાનોનો આઠ સ’બન્ધ હોવાથી ને તેથી એ સવાલ આખી પ્રભનો હોવાથી હિંદુસ્તાનની સમસ્ત પ્રભ સુલેહની ઉત્તરવણીમાં ભાગ નહિ લઈ શકે, અને તેથી ના. વાઈસરાય સાહેબને અરજ કરે છે કે ખિલાફતના સવાલનો સંતોષકારક નીવેડો ન આવે ત્યાં લગી આ સુલેહની ઉત્તરવણી મુલતવી રાખે.

એક પૈસાના રૂ. ૫૦૧

ખર્ચ મટી
ઉધરાણું

સભામાં આવેલામાં બારે ઉત્સાહ જોવામાં આવ્યો. સુલેહની ઉત્તરવણીમાં ભાગ નહિ લેવાની તાલીમ આપવા એક કમિટી નીમવામાં આવી છે. તેના ખર્ચ અર્થે પૈસા એકઠા કરવાની મેં સૂચના કરી. તેને અંગે મારી પાસે એક પૈસો ભરાવ્યો હતો. મારી પાસે તો તે પણ ન હતો. તે પવાન સાહેબ હસન નીઝામીએ આપ્યો. તેનું લીલામ બાઇ સૈયદ હુસેને કર્યું ને મીયાં છાટાણીએ રૂ. ૫૦૧ માં તે પૈસો ખરીદી લીધો. એ જ સભામાં દસેક મિનિટમાં રોકડા બે હજાર રૂપિયા તો ભરાઈ ગયા ને જ્યાંએ મોકલી દેવા નામ નોંધાવ્યાં તે જુદાં હતા. ઠરાવ ઉપર હકીમ અજમલખાનજી, સ્વામી શ્રી અક્ષાનંદજી, બાઇ કૃષ્ણકાન્ત માલવીયા, ભાઈબમનજી, વગેરે બોલ્યા હતા. બાપણે બધાં શાંત પણ જોરદાર હતાં.

ઐલાના અખદુલ બારી સાહેબ

મુસલમાનોની
ખાનદાની

પછી ઐલાના અખદુલ બારી સાહેબ પ્રમુખનો ઉપકાર માનવા ઉભા થયા. તેમણે કહ્યું કે “મહાત્મા ગાંધીજી” ગૌરક્ષાનો સવાલ આમાં ન લાવવાનું” એમ તેટલું કહે. એમાં તેમની અને હિંદુ બાઈબોની ચોક્કસ છે. પણ મુસલમાનો હિંદુ બાઈબોની મદદ જીવી જાય તો તેઓ પિતાની ખાનદાની ખોઈ બેસે. હું તો એમ કહું છું કે ખિલાફતના સવાલમાં તેઓની મદદ હોવા ન હોવા પણ આપણે ને તેઓ એક જ સુલહના બીધે તેથી આપણે ગૌરવ બંધ કરવા જ જોઈએ. હું એક મોલવી તરીકે કહું છું કે આપણી

રાજપુત્રીથી આપણે ઝોવધનો ત્યાગ કરીયે તેમાં આપણે જરા પણ આપણા દીનથી ઉલટા ચાલતા નથી. ખિલાફતના સવાલમાં હિંદુ બાધાઓએ તેમની ખાનદાની બતાવી છે તેથી આપણી વચ્ચે જે બાધાઓ થયો છે તેવો ખીલ કોઈ સવાલથી નથી થયો. મારી ઉમેદ છે કે એવી મહોળત બનને કામો વચ્ચે યુદ્ધ હમીશાં રાખો. ” આ ઉદ્ગારોને સહાએ ‘આમીન’ ના ચોકાસોથી વધાવી લીધા હતા. ઉપરાંત ખિલાફત બાળત બારી સાહેબ ધણી લાગણીપૂર્વક બોલ્યા હતા ને તેની અસર તેમણે ઉઠી પાડી હતી.

હિન્દુની ફરજ

આમ ખિલાફતની સભા પૂરી થઈ. તેથી બધું પૂરું નથી થયું. આપણી બધાની ફરજ વધી છે. પણ આ સમયે હું હિન્દુઓને ઉદ્દેશીને જ એ શબ્દો લખવા ધારે છું. તેઓ આ સવાલમાં ધણી મદદ કરી શકે છે ને તેમ કરવાથી તેઓ મુસલમાનોનાં હિલ જેવાં હરી શકશે તેવાં ખીલ કોઈ રીતે નહિ હરી શકે. હિંદુમુસલમાન વચ્ચે એકતા થવી એ નાની વાત નથી. આઠ કરોડ માણસો બાવીસ કરોડ સાથે ખરી મિત્રતાથી રહે તે ઇચ્છવા જેવું છે. એકબીજાથી દયાબંધ રહે તો તે નકામું છે એ પણ ચોખ્ખી વાત છે. એટલે આપણે સ્વતંત્રપણે ને એકસરખા થઈ રહીને મહોળત વધારવાની છે. તેવો અવસર ખિલાફતનો જ છે. તેરમીથી સોળમી ડિસેમ્બર સુધી આપણે કે આપણાં છાત્રાઓએ આતશબાજીમાં-રોશનાઈમાં ભાગ ન લેવો જોઈએ. આપણે ઘર ઝાલીને બેસી રહેવું જોઈએ. મોટા માણસો જો તે દિવસે ઈલકામો લેવાનું પણ છોડી શકે તો એ કાર્ય ધણું સરસ થયું ગણાય. હજારો પૈસા નાંખી દઈ, કળ્યા કરી, મુસલમાન બાધાઓને હાથે ગાયનું રક્ષણ કરાવવા કરતાં આ રસ્તો તે કાર્યને સાફ પણ સરીઆમ છે એવું મૈલાના અબદુલ બારી સાહેબે બતાવી આપ્યું છે.

સુલેહોત્સવ-થી દૂર રહેવું

કાસુરની મુલાકાત

દિલ્હી જતાં કાસુરથી એવો તાર આવ્યો હતો કે ત્યાંના ડેપુટી કલેક્ટરે એક મુસલમાનને સખત માર માર્યો હતો. તેનું કારણ એ હતું કે તેની દીવાલ પર ખિલાફતની સલામી નોટીસ ચોટાડવામાં આવી હતી. નોટીસ તદ્દન નિર્દોષ હતી અને તે પણ આ માણસે તો ચોટાડી જ ન હતી. મને આ કાર્ય બચકર લાગ્યું. બ્રિટિશ અમલદારો પોતે હાથ ઉઠાવે ને કાયદાનો ફેજાદારી ભંગ કરે એ અસંભવ ગણાય. તેથી હું દા. પરસરામ જે તે જગ્યાના ભોમીઆ છે તેમને લઈ દિલ્હીથી પાછા આવી કાસુર ગયો. ત્યાં તે મુસલમાનની અને એક ખીલ મુસલમાન જેને પણ માર પડ્યો હતો તેમની જુબાની લીધી. દરમિયાન ડે. કલેક્ટર મિ. માર્સફીનની તેમની મુલાકાત લેવાની ચિઠ્ઠા આવી. હું તેમને મળ્યો ને ધણી વાતો થઈ. તેમાં તેમણે મને કુર મુસલમાનની માફી માગી છે ને તેને દસ રૂપિયા આપ્યા છે એમ જણાવ્યું. મેં તેમને કહ્યું કે તેમણે નિર્દોષ માણસને માર માર્યો તેથી તેમણે જાહેરમાં માફી માગવી જોઈએ; બ્રિટિશ અમલદારોને હાથે લોકોને માર પડે એ બનવું ન જોઈએ તેમણે મને તેમની દિલગીરી પ્રત્યે જાહેર કરવાની રજા આપી. નોટીસો તેમણે પાછી

ડે. કલેક્ટરનો દિરસો

ચાટકાની હતી. આ મુલાકાત પછી તુરંત જ સમામાં તેા મારે જવાનું હતું. ત્રણ ચાર ઢબર માણસો એક મેદાનમાં જમા થઈ ગયા હતા. તેમાં પુરુષો જેટલી સ્ત્રીઓ પણ હતી. મેં માસ્ટરન સાહેબની પૂરી દિલગીરી જાહેર કરી ને લોકો બહુ રાજ થયા. કાસુર લાહોરથી પાંત્રીસ માઈલ દૂર છે. કાસુરની વસ્તી ૨૦ હજારની હશે. ત્યાં એપ્રિલ માસમાં લોકોએ ન દરવાનાં કામો કરેલાં હતાં. તે વિષે પણ મેં સમાને સંભળાવ્યું ને ફરી સ્ત્રીઓની મુલાકાત ન થાય એમ હતું તેથી ચરખા વિષે સ્ત્રીઓને પણ વિનંતિ કરી.

વઝીરાબાદ

ભયભીત છત
ઉત્સાહી

ત્યાંથી બીજા દહાડે વઝીરાબાદ ગયા. ત્યાં માર્શલ લૉ બાબત તપાસ કરવાની હતી. વઝીરાબાદ નાનું ગામ છે પણ જંકશન સ્ટેશન છે. ત્યાંથી બધી મેઈન લાઈનની ટ્રેન પણ જાય છે. આ ગામ લાહોરથી પચાસ માઈલથી વધારે દૂર છે. વઝીરાબાદમાં લોકો એવા રહી ગયા હતા કે કેટલીક જગ્યાએ તો અમારે સાથે ઉતારાની ના પાડી, અને અમને એક શીખ મંદિરના મકાનમાં ઉતારો મળ્યો. આમ છતાં લોકોનો ઉત્સાહ તો એટલો ને એટલો જ હતો. આખો દહાડો પુરુષો 'દર્શને' આવ્યાં જ કરે. હવે તો હું પોતે 'દર્શન'થી સંપૂર્ણ અછળાયો છું, એક તરફથી કામ કરતું અને બીજા તરફથી 'દર્શન' દેવાં એ ન બને એવું છે. છેવટે તો દરવાજો બંધ કરીને બેસતું પડ્યું હતું. આખો દહાડો લોકોનાં દુઃખની કહાણી સાંભળવામાં ગાળ્યો.

નીઝામાબાદની મુલાકાત

સ્વદેશી
કારીગરી

વઝીરાબાદથી નીઝામાબાદ પોણા માઈલ પણ નહિ હોય. ત્યાંના લોકોનો ને વઝીરાબાદનો એક જ ગુંહો ગણાય છે: નીઝામાબાદ એક સાંકડી શેરીનું ગામડું છે એમ કહી શકાય. તેમાં વસ્તી બે હજારની છે. તેઓ મુખ્યત્વે મુસલમાન છે. મુસલમાનો ધણીખરા બધા હાંદાર છે ને હિન્દુસ્તાનમાં સારામાં સારા ચપ્પુ અહીં બને છે. એમની દુકાનો મેં જોઈ. દુકાનોમાં હથિયાર લગભગ બધાં પુરાણાં હતાં, પણ કામ ધણું જ સાદું અને સરસ હતું. અહીં લાકડીનાં મોઢીઆં પણ ધણાં સુંદર બનાવવામાં આવે છે અને બંદુકો ઉંચામાં ઉંચી ભતતી હાથે બને છે. એક બે નળીની બંદુક મેં જોઈ તેમાં નક્શી પણ બહુ ભારે હતી. તેવી એક બંદુક બનાવતાં કારીગરને એક માસ થયેલો એમ તેણે કહ્યું. તેની કિંમત તેણે બસે રૂપિયા કહી. આ કારીગરી જોઈ મને હિંદી હોશિયારીને વિષે અભિમાન આવ્યું ને આપણા સ્વદેશીના ત્યાગથી મને ભારે દુઃખ થયું. જ્યાં આવી હોશિયારીનો પૂરો ઉપયોગ આપણે ન કરીએ ત્યાં આપણે માટે બજારમાં ન હોય તો શું હોઈ શકે? નીઝામાબાદની કારીગરી આખા હિંદુસ્તાનમાં માલમ પડવી જોઈએ, તેમ છતાં મારા જેવો સ્વદેશીનો રાગી માણસ પણ આ નાના ગામડાથી અભણ્યો હતો.

આપણી ગંદકી

શેરીથી સ્વ-
રાખ્ય

પણ જેવી નીઝામાબાદની કારીગરી તેવી જ તેની ગંદકી હતી. તેમાં એક જ શેરી છે. તેની ગંદકી જોઈ મને તેા તેમાં પંદરેક મિનિટ ગાળવી પડી એ સળ થઈ પડી. શેરીમાં વચ્ચે એક નાણું હતું તેમાં બધી ગંદકી ચાલી રહી હતી. સેરી પણ કચરાથી ભરી હતી.

આ શેરીની યાત્રા કરી અમે નીઝામાબાદના એક ગૃહસ્થને ત્યાં ગયા. ત્યાં સાક્ષીઓને તપાસ્યા. પછી મારી પાસે વ્યાખ્યાનની માગણી થઈ. મેં તો ગંદકીની અને સ્વદેશીની ચર્ચા કરી. જેઓની શેરી ગંદી ને દુકાન સારી છે તેઓ શું સાબીત કરે છે? મારું ઘર સાફ કરી મારો કચરો હું શેરીમાં નાખી દઉં, મારો ખાળ સાફ રાખી શેરી ગંદી કરું એ તો એમ બતાવે છે કે મને મારા પાડોશીની લાગણીની દરકાર નથી, તેમની ઉપર મને દયા નથી, પ્રીતિ નથી. છતાં હું એક પ્રબલ હોવાનો દાવો કેમ કરી શકું? જેની શેરી સાફ નથી તેનું ફિલ સાફ હોઈ શકે? મને ભારે કારીગરી આવડે, પણ મારી કારીગરીના પ્રભાવ મારી શેરી ઉપર ન પડે તો મારા સ્વાર્થપણની સીમા જ નથી એમ કહેવાય. નીઝામાબાદની શેરી એવી સાંકડી ને નાની છે કે હમેશાં પંદર મિનિટમાં તે સાફ કરી શકાય. તેટલો પ્રબલ્ય જે આટલા ચંચળ માણસો ન કરી શકે તો એમ ગણાય કે તેઓ પોતાનો નાનકડો કારભાર ચલાવવાને પણ લાયક નથી; તો પછી મોટા કારભાર કેમ ચલાવે? સ્વરાજ્ય તો આપણી શેરીઓથી શરૂ થવું જોઈએ. તેથી જ્યારે ફરી પાછો નીઝામાબાદ જઈ ત્યારે તેની શેરી, તેની દુકાન ને તેના માલ તેવાં સાફ જેવાની આશા રાખીશ એમ મેં મારા બાપણમાં જણાવ્યું.

તા. ૧૪-૧૨-૧૯૧૯

સુધારા

આ લેખ પ્રગટ થશે તે વખતે નવા સુધારાનો કાયદો થઈ ચુકેલ હશે અથવા થવાની અણી પર હશે. એ સુધારાનું આપણે શું કરવું? એ સુધારા કેવા છે તે ઉપર આ સવાલના જવાબનો આધાર રહે છે.

સુધારા કેવા છે?

જો કૌંઝેસ-લીગની યોજનાને માપે એ સુધારાને માપીએ તો આપણે એ સુધારાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; જો ગઈ કૌંઝેસના દરાવોને માપ ગણીએ તો તો આપણે કૌંઝેસના દરાવો અને સુધારા જ્યારે ફરીઓ જોઈશું.

ત્યાગ કરીએ તો તેનો શો અર્થ? ત્યાગ એટલે આપણે એ સુધારાનો ઉપયોગ ન કરવો. ઉપયોગ ન કરવો એટલે આપણે વોટ ન દેવા, વોટર ન થવું અને કોષ્ટએ મેખર ન થવું. આવો ત્યાગ કરવા કોષ્ટ તૈયાર નથી. એવી આપણે તૈયારી પણ નથી કરી. વિલાયત ગયેલાં ઉપદ્રુશનોએ તેવાં નિશાનો નથી નાંખ્યાં.

તેવા ત્યાગને સારૂ પ્રબલ તૈયાર નથી એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ. પ્રબલમાં એવા પ્રકારની રાજ્યપ્રકરણી કેળવણીએ હજુ પૂરો પ્રવેશ નથી કર્યો. જ્યારે જ્યારે જે વસ્તુ આપણને એટલે દરજ્જે નાપસંદ હોય કે તેના સ્વીકારથી આપણા આત્મા

ત્યાગની તૈયારી નથી

હણાયું, ત્યારે ત્યારે તે વસ્તુનો ત્યાગ કરવાનો આપણને અધિકાર છે અને એ આપણી ફરજ છે; અને એમ ત્યાગ કરીને જ આપણે વહેલામાં વહેલા આપણી ઉન્નતિ કરી શકીએ છીએ, એ વિચારે હજુ જડ નથી થાવી.

સંશયવાનનો તો નારા જ થાય છે એ સૂત્ર પ્રમાણે ન્યાં સુધી આપણને ઉપલા વિચાર વિષે સંશય છે ત્યાં સુધી આપણે મહાન ત્યાગનો સાઝ તૈયાર નથી. આપણે તેવા અખતરા નાની બાબતોમાં જ કરી શકીએ છીએ. નાની એટલે જેમાંથી ત્યાગનું પરિણામ આપણે તુરત જોઈ શકીએ ને જેમાં ત્યાગ વડે આપણે મોટા ભયમાં આવી પડવાનો સંભવ નથી. સુધારાનો ત્યાગ કરી આપણે તાત્કાલિક પરિણામ લાવી ન શકીએ એવા વધારે સંભવ છે. તેથી આપણે સુધારાનો ત્યાગ કરવો હીક નહિ ગણાય.

સુધારાની ટીકા તો કરી શકીએ છીએ, પણ તે ટીકા મર્યાદિત અને આપણી નિરાશા બતાવવા પૂરતી જ હોઈ શકે. આપણે વધારાને સાઝ તબીબી કરશું એ આપણે કહી શકીએ છીએ, આપણે કહેવું જોઈએ.

પણ વધારે જરૂરનું તો એ છે કે જે સુધારા મળ્યા છે તેનો આપણે સારામાં સારો ઉપયોગ કેમ કરવો એ જાણી લેવું ને તે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો.

મૅટ્રિશ્યુન
જશ

આ પ્રસંગે એટલું કળ્લ કરવું જ જોઈએ કે આમની સભામાં જે બિલ રજુ થયું તેમાં સુધારા થયા છે ને અમલના હકો મળ્યા છે. તે હકો મળવાની એક વેળા આશા થોડી હતી. એક સમયે તો એમ પણ કહેવામાં આવતું હતું કે સુધારાનો કાયદો હાલ તુરત પસાર જ નહિ થાય. તેને બદલે હવે સારા વધારા સહિત બિલ પસાર થશે. તે વાતોમાંથી આપણે જેટલો સંતોષ માનવો હોય તેટલો આપણે માની શકીએ છીએ. એટલા વધારાનું ખર્ચ માન તો મૅટ્રિશ્યુ સાહેબને જ થશે એમાં શંકા નથી. એ સુધારાનો કાયદો થોડા જ રોજમાં પસાર થશે એ પણ આપણે તેઓ સાહેબને ખાતે જ જમ્મે કરવું જોઈશે.

પ્રતિનિધિ
કેવા હોય ?

સુધારા કેવા થાય છે તેનો અભ્યાસ પ્રંજનએ કરી પ્રામાણિક અને બાહોશ પ્રતિનિધિઓને ધારાસભાઓમાં મોકલવાનો પ્રયત્ન કરવો થશે છે. પ્રતિનિધિઓમાં જેટલે દરજ્જે માનની થોડી ધ્વજ હશે, હેંદાનો અને તેને અંગે ધનપ્રાપ્તિનો ઝોઝો લાભ જશે, લોકોની સેવા એ પ્રતિનિધિ થવામાં મુખ્ય હેતુ હશે તેટલે દરજ્જે સુધારાનો ઉપયોગ સારો થઈ શકશે, એટલું જ નહિ પણ સંપૂર્ણ જવાબદારી મેળવવા આપણે વહેલા તૈયાર થઈ જઈશું ને વહેલી જવાબદારી મેળવી શકીશું.

રોલેટ ઍક્ટનું શું ? પંબળનું શું ? જો આપણે સુધારાનો ત્યાગ કરવા શક્તિમાન હતા તો તેનો ઉપાય સરસભાં સરસ હતો. હવે આપણે નવી ધારાસભાનો ઉપયોગ બંને બાબતમાં ન્યાય મેળવવા સાર કરવો રહ્યો છે. રોલેટ ઍક્ટ નાબુદ થવો જ જોઈએ, ને ધારાસભામાં તેની ચળવળ કરી શકાય; ને ન થાય તો આપણું હથિયાર તૈયાર છે જ. તેમ જ પંબળનું. પંબળને ઇન્સાફ મળવો બાકી છે, તે ઇન્સાફને સાર પણ ધારાસભા એ સ્થાન છે. બંને બાબતમાં નવા પ્રતિનિધિની ને નવા સુધારાની કસોટી થઈ શકશે.

ધારાસભા
દ્વારા ઇન્સાફ

§ સ્વદેશીમાં સ્વરાજ્ય

બહુ ગવાઇ રહેલો સુધારાનો ખરડો થોડા દહાડામાં આ દેશનો કાયદો બનશે અને જોતે દહાડે નવી ધારાસભાઓ જૂનીનું સ્થાન લેશે. સંયુક્ત સમિતિની બલામણી વિષે મેં મારો અભિપ્રાય આપ્યો નથી, કેમકે મને તેમાં જોઈએ તેટલો રસ પડતો નથી.

‘સુધારા’
વિષે
ઉદ્દાસીન

જો વસ્તુના પૃથક્કરણમાંથી લોકોને કશું મળે એવું નથી એવી વસ્તુ વિષે હિંસાહ અદે એ સંભવિત નથી. તેથી સુધારાના ખરડા વિષે તો હું માન એટલું જ કહું કે આપણે એના પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવો જોઈએ અને ના. વાઇસરાયની પેઠે એને દ્વેષભંદ બનાવવા માટે એકનિષ્ઠાથી કામ કરવું જોઈએ. અત્યારનો ખરડો મૂળ ખરડા કરતાં સારો છે એ તો સૌ કોઈ કબૂલ કરે છે.

પણ હિન્દુસ્તાનને જે સુધારાની જરૂર છે તે તો સાચું સ્વદેશી છે. આપણી સામેનો તુરતનો પ્રશ્ન આ દેશનું રાજ્યતન્ત્ર શી રીતે ચલાવવું એ નથી, પણ આપણાં અન્નવસ્ત્ર શી રીતે પૂરાં પાડવાં એ છે. ૧૯૧૮ની સાલમાં આપણે કાપડ ખરીદવાને ૬૦ કરોડ રૂપિયા હિન્દુસ્તાનની બહાર મોકલ્યા. એ જ પ્રમાણે આપણે પરદેશી કાપડ ખરીદવું ચાલુ રાખીશું તો આપણે હિન્દી વણકર અને કાંતનાર સ્ત્રીપુરુષને બદલામાં બીજું કંઈ કામ આપ્યા વિના વસોવસ એમની એટલી રોજી છીનવી લઈશું. આ સ્થિતિમાં દેશની વસ્તીનો કંઈ નહિં તો દસમો ભાગ બચકર જૂખ-મરાનો ભોમ થઈ પડે અને બાકીના અર્ધ પેટ રહે એમાં કશી નવાઇ નથી. જેને આંખ છે તે પોતાની આંખે જોઈ શકે છે કે મધ્યમવર્ગના લોકો અત્યારે પણ પેટ-પૂરવું ખાવાનું પામતા નથી અને આપણાં બાળકોને પૂરવું દૂધ મળી શકતું નથી. સુધારાની મોજના બલેને ગમે તેટલી ઉદાર હોય તોપણ તેની મદદથી આ પ્રશ્નનો

જરૂરનો
સુધારો
સ્વદેશી

ઉકેલ હાલ તુરતમાં આવી શકે એમ નથી. પણ સ્વદેશી એનો નિકાલ અત્યારે જ લાવી શકે એમ છે.

પંજબની
કળા

પંજબના અનુભવથી તો આ સવાલનો ઉકેલ મને વધારે ચોખ્ખો થયો છે. પંજબની સુંદર સ્ત્રીઓએ પોતાની આંગળીઓની કળા હજી શુભાવી નથી. તેઓ ઉંચા કુળની હોય કે નીચા કુળની, એટલી પરમેશ્વરની કૃપા છે કે તેમને કાંતવાની કળા આવડે છે. ઘણી ગુજરાતી સ્ત્રીઓની મારક તેમણે હજી પોતાના રેંડીયા બાળા નાંખ્યા નથી. તેઓ મારા બોળામાં સૂતરના દડા બનાવી બનાવીને નાંખે છે એ જોઈને મારા હરખનો પાર રહેતો નથી. તેઓ કમ્બલ કરે છે કે તેમને કાંતવા સાડ જોઈએ એટલો વખત મળે છે. તેઓ એમ પણ કમ્બલ કરે છે કે સંચાથી કાંતેલા સૂતરના કરતાં હાથે કાંતેલા સૂતરમાંથી વણેલી ખાદી વધારે ચઢીયાતી છે. આપણા આપદાદાઓ થોડી મહેનતે સારી રીતે પોતાના શરીરને ઢાંકી શકતા હતા. તેમને એથી ચેન પણ પડતું. તેમને પરદેશી જાગરમાંથી કાપડ ખરીદવું પડતું જ નહિ.

આપણે વખતસર ભગીશું નહિ તો આ સુંદર છતાં આટલી સહેલી કળા નાખફ થઇ જવાનો ભય છે. એ કળા પંજબની શક્તિ વિષે સાક્ષી પૂરે છે. છતાં પંજબમાં પણ એ કળા ઉપરનો કાચુ કપાટાખંધ ઓછો થતો ચાલ્યો છે. હાથેથી કાંતેલા સૂતરના જથ્થામાં દર વર્ષે ઘટાડો થતો જાય છે. એનો અર્થ એ કે આપણા ઘરમાં વધારે ગરીબાઇ અને વધારે આજસે ઘર ઘાલું છે. જે સ્ત્રીઓએ કાંતવાનું છોડી દીધું છે તેઓ વાતોના ચાપડા મારવા સિવાય બીજી કોઈ વધારે સારી રીતે પોતાના વખતનો ઉપયોગ કરતી નથી.

દુઃખનું
આસડ

પણ આ દુઃખનું આસડ કરવાને એક વસ્તુની જરૂર છે. જે દરેક ભણેલો હિન્દી પોતાની ચોખ્ખી અને પહેલી દ્રવ્ય સમજશે તો તે પોતાના ઘરમાંની દરેક સ્ત્રીને રેંડીયો અપાવશે અને કાંતવાની કળા શીખવાની સગવડ કરી આપશે. દરરોજ લાખો વાર સૂતર તૈયાર થઈ શકે તેમ છે. જે દરેક શિક્ષિત હિન્દી આવા સૂતરમાંથી વણેલું કાપડ પહેરવાની મહેરબાની કરશે તો હિન્દુસ્તાનનાં એકના એક ગૃહઉદ્યોગને તે મદદ કરશે, અને તેને સજીવન કરવામાં પોતાનો શોભા આપશે.

ગૃહઉદ્યોગ સિવાય હિન્દુસ્તાનના ખેડૂતનું આવી જ બન્યું છે. જમીનના ઉત્પન્નમાંથી તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે એમ નથી. તેને કોઈ વધારાના ઉદ્યોગની જરૂર છે. કાંતવાનો ઉદ્યોગ સૌથી સહેલો, સોપાનો અને સારો છે.

સ્વદેશીની
શક્તિ

હું ભણું છું કે આમાં તો આપણી માનસિક દક્ષિમ્યાદામાં મોટું પરિવર્તન કરવું પડે એમ છે; અને એ મોટું પરિવર્તન છે તેથી જ હું કહું છું કે સ્વદેશી દારૂ

જ સ્વરાજ્ય મેળવી શકાય એમ છે. જે પ્રજા દર વર્ષે ૬૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાની શકશે અને એવડી મોટી રકમ કાંતનારાઓનાં અને વણકરોનાં પોતાનાં ઘરોમાં વહેંચી શકશે એ પ્રજાએ વ્યવસ્થા કરવાની અને ઉદ્યોગ ચલાવવાની શક્તિ મેળવી હશે. અને એ શક્તિથી તે પ્રજા પોતાના જીવનવિકાસને માટે જરૂરનું ખીજું સઘળું કરી શકશે.

સ્વપ્રસૂતિમાં વિહાર કરતો સુધારક એમ કહે છે કે 'અને જવાબદાર રાજ્યમાં મળે ત્યાં સુધી રાહ જુઓ. પછી હું હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગનું રક્ષણ કરીશ. પછી આપણી સ્ત્રીઓને કાંતવું નહિ પડે, અને આપણા વણકરને વણવું નહિ પડે.' ખુદ મોટા વિચારકો ખરેખર આવું બોલ્યા છે. હું એમ કહેવાની હિંમત ધરું છું કે આ વાતની અંદર એવડી ભૂલથાપ થાય છે. એક તો એ કે ઉદ્યોગના ખર્ચાવ કરવાને હિન્દુસ્તાન જગતની રાહ જોઈ શકે એમ નથી; અને એવા ખર્ચાવથી કાપડની કિંમત કાંઈ ઘટવાની નથી. ખીજું એ કે એકલા રક્ષણથી જ કાંઈ ભૂખે મરતા લાંબો લોકોને પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. કાંતવાનો ઉદ્યોગ પ્રીતી ચાલુ કરીને તેમને તેમાં જોડવાથી જ તેઓ પોતાની આવકમાં ઉમેરો કરી શકે તેમ છે, અને તેમ તેઓ કરી શકે એમાં જ તેમને મદદ કરી શકાય એમ છે. એટલે આપણે ત્યાં દેશી ઉદ્યોગના રક્ષણ માટે જગત હો કે ન હો, આપણે તો હાથે સૂતર કાંતવાનો ઉદ્યોગ ફરીથી જાગ્રત કરવો પડશે અને હાથવણાટને ઉત્તેજન આપવું પડશે.

યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડમાં મળી શકે એટલા માણસોને વહાણો ખાંધવામાં રોકવામાં આવતા અને એ લોકો પણ વહાણો અજળ ઝડપથી ખાંધતા. માંડ ચાલે તો હું હાથમાં આવે એવા એકએક સ્ત્રીપુરુષને કાંતતાં કે વણતાં શીખવાની પ્રજા પાડું અને એની પાસે દરરોજ અમુક કરાવેલો વખત એ કામ કરાવું. હું શાળાકાલેજોથી શરૂઆત કરું, કારણકે શાળાકાલેજા વ્યવસ્થિત રીતે તૈયાર કરેલી સંસ્થાઓ હોય છે અને એને નવી તાલીમ આપવાપણું રહેતું નથી.

મીલોના વધારાથી આ પ્રશ્નોટા પ્રકરે આવી શકે એમ નથી. જે આર્થિક આવ થાય છે એને પહેંચી વળવાને એને ધણો જ લાંબો કાળ લાગશે, અને વળી મીલોથી આપણાં ઘરોમાં સાદ કરોડની વહેંચણી નહિ થાય. મીલોથી માત્ર દ્રવ્ય અને મજૂરી એક ઠોકણે જમા થશે અને એ રીતે આટલો ગોટાળો તો છે તે વખી પૂરો થશે.

‘રક્ષણ’ની
નિષ્ફળતા

ફરજિયાત
કાંતવું વણવું

મીલોના
વધારો
નફામાં

પંખખનો પત્ર

(૬)

ખીબં ગામોની મુલાકાત

રામનગરનાં
ખંડેર

વજીરાબાદથી અમે અકાલગઢ ગયા, અને ત્યાંથી રામનગર. આ બન્ને ગામો નજીકનાં છે. રામનગર અકાલગઢથી ચારેક માઈલ દૂરે. અકાલગઢની વસતી ૪૦૦૦થી વધારે નહિ હોય. કદાચ એથી પણ થોડી હોય. રામનગરની ૩૦૦૦ની દૂરે. આ બન્ને ગામો એક સમયે આબાદ હતાં અને મહારાજ રજીસ્ટરસિંગનાં માનીતાં હતાં. બન્ને ગામો એટલાં નાનાં છે કે તેમાં દસ મિનિટમાં બધે ફરી વળાય. અકાલગઢમાં મુલતાનના પ્રસિદ્ધ નાઝમ દીવાન મૂજરાજના પૌત્રો વસે છે. બન્ને ગામો અત્યારે તો પડતી હાલતમાં છે. રામનગર નેહરુ હૈયું ભરાઈ આવ્યું. રામનગરમાં રજીસ્ટરસિંગના સંપાનો મુંદર મહેલ અને બગીચો છે. તેમાં આજે પક્ષીઓ જ વસે છે. મહેલ ધીમે ધીમે પડતો જાય છે. તેનો એક મંડલો તો તદ્દન પડી ગયો છે. ખીબં ભાગ ધીમે ધીમે ઘસાટા જાય છે. બગીચો વેરાન લાગે છે. આવાં ખીબં ખંડેરે પણ પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. રામનગરમાં ધી ભરવાનાં ચામડાનાં કુશ્માંસો મોટા વેપાર હતાં. આખી એક રોડી તે બનાવનારાની હતી. તે મહોલ્લો આજે ઉજ્જવળ છે. તેમાં એક જ કૂપા બનાવનારો વસે છે. કૂપાની જગ્યા ડીનના ડબ્બાએ લીધી છે એટલે તેનો પૈસો હિંદુસ્તાન બહાર જાય છે.

વલુકરોની
પડતી

આ જ પ્રમાણે રામનગરમાં ઘણા વલુકરો રહેતા હતા. તેઓનો કેવળ નાશ નથી થયો. થોડી સાળો હજી ચાલે છે. પણ તેઓનો ધધો નખળો થતો જાય છે. એક સમયે રામનગર પોતાનું બધું કાપડ પોતે પેદા કરતું અને ખીબંને પૂરું પાડતું. તે રામનગરના લોકો આજે પોતાનું કાપડ પરદેશથી મંગાવે છે. છતાં અકાલગઢ રામનગર વગેરે ગામડાંઓમાં બહાર અને સેવા કરનારા માણસો નથી એમ નથી. બધાના મનમાં વહેમ ભરાઈ ગયો છે કે હુગડાં તો બહારથી જ આવે, ધી તો ડીનના ડબ્બામાં જ ભરાય ફેશનમાં કંઈક રાજ્ય-પ્રકરણી હીલચાલ અને કંઈક મરજી વગેરે થાય ત્યારે મદદ કરવી ને બને તો પૈસા એકઠા કરી એક નિરાળ કાઢવી ને પછી તેને ભૂલી જવી. તેથી કામ કરનારા પોતાનો વખત આંધાં કામોમાં રોકે છે.

આથી કંઈ તેઓને સંતોષ થતો નથી; તેથી જ્યારે હું સત્યની, નીડરતાની, સ્વદેશીની, રાષ્ટ્રીય કેળવણીની વાંતો કરું છું ત્યારે જ લોકોને મને છે તે માટે કહેવું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે. લોકોને મારી પાસેથી જવું ગમતું નથી ને જો હું આખો દહાડો 'ઈર્ષન' દીધાં કરું તો તેઓ મારી પડખે બેસી રહેવા તૈયાર છે. સ્ત્રીપુરુષો બન્નેની એ જ સ્થિતિ છે.

અકાલગઢ અને રામનગરનાં સ્ત્રીપુરુષો ઘેલાં થઈ ગયાં હતાં. કુલોના વરસાદથી મને નજીકથી દીધા હતા અને બન્ને જગ્યાએ મેં પૂરાવા લેવા ઉપરાંત સ્વદેશી વગેરે વિષયો ઉપર ખૂબ વાતો કરી.

સૂતરના હાર

કુલાશી ને કુલના ફેગટના ખર્ચથી હું અકળાઈ ગયો છું. તેથી મેં હવે હાથ કાઢેલા સૂતરના હારોની આગળી શરૂ કરી છે, એટલે મને હવે સૂતરના હારડા મળવા લાગ્યા છે. અકાલગઢમાં સારા કુટુંબની સ્ત્રીઓએ કાંતેલા સૂતરના ને તેવા સૂતરનાં વણાવેલાં કપડાંનાં તેઓએ મારી પારો ટગવા કર્યાં. તેમાં સુંદર ખાદી, ચાદાળો, કુલાશી વગેરે છે.

નિરપરાધી આ ગામો

અકાલગઢ અને રામનગરના લોકો તદ્દન નિરપરાધી છે એવી મારી ઉપર છાપ પડી છે. તે બે ગામોના સારામાં સારા માણસોને પકડીને હેરાન કર્યાં છે, તેઓને જેલમાં નાંખ્યા છે, તેઓનાં અપમાન કર્યાં છે, તેઓને ગાળો ભાંડી છે, તેઓને દંડ્યા છે. કેટલુંક જે મારા ભવામાં આપ્યું છે તેનો આપણને સુંબઈ ઇલાકામાં ખ્યાલ પણ ન આવતી શકે.

હાકીઝાબાદ

પણ હું વાંચનારને અત્યારે પંખળના દુઃખની કથામાં વધારે રોકવા નથી ઇચ્છતો. આ બે ગામડાંઓની સાથે માયા બાંધી અને હાકીઝાબાદ પહોંચ્યા. હાકીઝાબાદ પ્રમાણમાં મોટું ગામ છે. ત્યાં ચાખાની કલો છે અને ખીજા વેપાર પણ ઠીક ચાલે છે. તેથી તે ગામડાને બદલે શહેરનો દેખાવ આવે છે અને તેજ લાગે છે. અહીં લોકો તદ્દન નિર્દોષ ન ગણાય. છતાં હોખના પ્રમાણમાં સભ તો અતિશય આકરી જ થયેલી છે. અમલદારો એક જ પાક શીખ્યા જણાય છે. તેઓએ માન્યું કે લોકોનાં આગ્રેવાનોને ઉતારવા ને બને તેા તેઓનો નાશ કરવો.

ધાર્યું ધણીનું થાય

પણ માણસનું ધાર્યું હંમેશાં નથી ઉતરતું. 'નીપજી નરથી તો કોઈ ન રહે દુઃખી' એ નરસિંહ ડરનો ત્ય મહેતાનું ગીત આ પ્રસંગે યાદ આવે છે. અમલદારોએ માન્યું કે તેઓ હવે તો લોકોને દબાવી તદ્દન નિરંકુશ થશે. દાખલું પરિણામ ઉલટું આપ્યું છે આગ્રેવાનો ડરી નથી ગયા, લોકોએ તેઓનો ત્યાગ નથી કર્યો, ને થીમે થીમે લોકો ભય છોડતા નહય છે. એમ માણસે ધારેલું કંઈ ને ઈશ્વરે ઉતાયું છે બીજું. જેઓ ડરતા તેઓ પણ ડર છોડી બેઠા છે.

અને મને તો લાગે છે કે અમલદારવર્ગ પણ પસ્તાય છે. ભલે ખુલ્લા પસ્તાવો ન બતાવે, ભલે જનરલ ડાયર ગમે તેવું બોલે, છતાં તેઓ શરમાયા છે. તેઓએ ભૂલ કરી છે એમ તેઓને કંઈક લાગે છે; અને મારી ખાતરી છે કે જે આપણું કાર્ય સ્વચ્છ રહેશે તો તેઓને ઉધાડો પસ્તાવો કરવાનો સમય પણ આવશે.

હાકીઝાબાદમાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની આગળ પણ બોલવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો. તેઓને મેં સંબોધ્યું કે તેઓની કેળવણી કેવળ માનસિક હોઈ ધણી અધૂરી છે. માનસિક, હાર્દિક ને શારીરિક ત્રણે એકસરખી અપાય તો મન, આત્મા ને શરીર ત્રણેનું પોષણ થાય ને તે કેળવણી હિન્દુસ્તાનને સારું દિલકર થાય. મનની ખીલવણી આપણી ભાષા મારફતે જ થાય. હૃદયની, આત્માની કેવળ ધર્મથી; ને ધર્મ કેવળ શિક્ષકના ધર્મચરણથી, તેઓના દરેક

સર્વગી
કેળવણી

સમદમાં, તેઓના દરેક કાર્યમાં જોવામાં આવે, તે જ વિદ્યાર્થીઓ ગ્રહણ કરે. અને શરીરની કેળવણી બાળકોને ખેતી તથા વજાટકામ શીખવી તેમાં તેઓના શરીરને કસીને અપાય. આ કાર્યની સાર્વજનિક દરેક શિક્ષક, દરેક નિરાળ, દરેક ગામ જોને સુઝે તે કરી શકે છે. બીજાઓની કે સ્વરાજ્યની યોજનાની શરૂ જોવાની જરૂર નથી. કોઈ જગ્યાએ પણ બીજા રોપારો તો તે કળી નીકળી બીજે તેની અસર થઈ રહેશે. સુખ્ય અધ્યાપકે પોતાની શાળામાં અખતરો કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

જીઓની સભા

સૂતરનો
હમ્બો

* હાદીગ્રાખાદની જીઓ પુરોવાની સભામાં નહિ આવી શકી, કેમકે તેઓનાં સમય અને જગ્યા કોઈમાં હતાં. તેથી તેઓએ નોખી સભાની માગણી કરી. મેં સ્વીકારી. પરિણામ એ આવ્યું કે પુરોવા કરતાં જીઓ મોટા જગ્યામાં આવી. જીઓની પાસે હંમેશાં બે જ વિષય હું ધ્યેયું છું. એક એ કે તેઓએ પોતાના વહાલા જોએ જોવમાં છે તેમને સાર પ્રથમ કરવો, પણ ચિંતા, રોડું છોડવાં, ને રેંદીયાને તો ધર્મ ગણી સ્થાન આપવું. ભાવજીને અન્તે મારી આગળ સૂતરનો હમ્બો થયો. સૂતરના હારો પણ પુષ્ટળ આવી પડ્યા. કેટલીક જીઓએ હાથે કાંતેલાં ને હાથે વણેલાં જ કપડાં પહેરવાનાં પ્રત લીધાં.

શુભરાતી બહેનોને વિનવિત

પંજબની
દાખલો

પંજબની બહેનો પાસેથી શુભરાતી બહેનોને બહુ શીખવાનું છે. પંજબની જીઓની સાદાઈ ભારે છે. થણી થોડી જીઓ દાખીના પહેરતી જોવામાં આવે છે. થોડી જીઓનાં કપડાંમાં તુલ્ય વગેરે જોવામાં આવે છે, અને બધી જીઓ સૂતર કાંતી જાણે છે. એ બધી કંઈ બરીજ નથી. તેઓની પાસે શુભરાતની બહેનો જેટલો પૈસો હોવાનો સંભવ છે. પણ તેઓને રેંદીયાનો શોખ છે, તેઓને સાદાઈ ગમે છે. તેઓની છટ તેમ જ મર્યાદા મને બહુ પ્રિય લાગ્યાં છે. પુરોવા તેઓની આમન્યા ખૂબ જાળવે છે. રામનગર હું પહોંચ્યો ત્યારે એક માર્દલ સુધી જીપુરો મળવા આવેલાં. જીઓને પુરોવા હંમેશાં મારગ આપતા હતા. હું આ વિવેક ને મર્યાદા વિશે આગળ લખી ગયો છું, તે અનુભવ હજી કાચમ જ છે. શુભરાતની જે બહેનોને રેંદીયાની ઉપયોગિતા વિશે શક હોય તેમને હું પંજબની બહેનોનો દાખલો લેવા વીનવું છું અને પુરોવાને પંજબના જી પ્રત્યેના વિવેકની નકલ કરવા વીનવું છું.

સાંજલાહિલ

ધર્મસ્થાનમાં
હતારી

હાદીગ્રાખાદ છોડી સાંજલાહિલ આવ્યા. સાંજલાહિલ નહું ગમતું છે, એટલે ત્યાંની વસ્તીમાં છેલ્લાં ત્રણ ગામે જેટલું ગાંધીય ન જોવામાં આવ્યું. લોકો પુરાણા પ્રોટ હોવાને બદલે નવાં વસેલા જવા લાગ્યા. તેઓના ભાવમાં તો ન્યૂનતા હતી જ નહિ. અમે ત્યાં રાતના પહોંચ્યા તેથી આખું ગામ નાની મીજબતીઓથી રીપાવી મુક્યું હતું. દરેક રોડીમાં હંબરી મીજબતીઓ સજાવી મુકી હતી.

ઉતારો કાકુરદારના મંદિરમાં આખો હટ્ટો લોકોએ માની જ લીધું છે કે મારે સ્વાગત જે ધર્મસ્થાનમાં કરાય તો વધારે સારું. જે કારણસર વઝીરાબાદમાં મને મંદિરમાં ઉતારો આખો હતો તે કારણ સાંગલામાં હતું જ નહિ. પણ ધર્મસ્થાનમાં ઉતારો આખી વધારે ભાવ બતાવવાનો હેતુ હતો. મારે વિષે મિથ્યા મોહનો ભય ન હોત તો મને તો એ પ્રિય જ હતું.

જેમ અકાશગઢ-રામગઢમાં તેમ જ સાંગલામાં લોકોનો ક્રોધ અપરાધ નહિ છતાં તેઓની ઉપર આપત્તિ પડવામાં મળ્યા ન હતી.

લાહોરમાં

સાંગલા અને લાહોર એક દિવસ જઈ આવ્યા. ત્યાં મા. પરિતજની સાથે મુલાકાતની જરૂર હતી. અનાયાસે રા. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી તેમનાં ધર્મપત્ની અને બાળો સાથે આવ્યા. તેઓના આવવાનું કારણ પ્રેસિડન્ટી એસોસીએશન વતી અહીંની કમિટીએ કરેલા હંટર કમિટીના ત્યાગને સમજવાનું હતું. તેમની સાથે વાતચીત થઈ રાત્રી. મા. પરિતજએ તો વાત કરી જ હતી.

મિ. નેવિલની મુલાકાત

મિ. નેવિલને સખકમિટીએ અહીં બોલાવેલા છે. તેઓ ઈંગ્લંડના જાણીતા સોસિયલિસ્ટ છે. તેઓ પૂરાવો એકઠો કરવા આવ્યા છે. તેમની મુલાકાત પણ થઈ. તેઓ ના. લે. ગવર્નરને મળી ચુક્યા છે ને હંટર કમિટીનું કાર્ય પણ જોઈ આવ્યા છે. હાલ તો પંજાબમાં જ રહેશે. પરિત મોતીલાલજી પોતાની તબીબીત સુધારી આવી પહોંચ્યા છે. તેઓ સાહેબ હવે સહકુટુંબ નોખું ઘર લઈ રહ્યા છે. તેઓ કૌંચેસના પ્રમુખ ગવાઈ ચુક્યા છે એટલે પોતાનું બાપણ તૈયાર કરવાના કામમાં રોકાયા છે.

રોખુપુરા

લાહોરમાં છત્રીસ કલાક રોકાઈ અને રોખુપુરા આવી પહોંચ્યા. આ પત્ર હું રોખુપુરામાં લખી રહ્યો છું. રોખુપુરા નાનકડું ગામ લાહોરથી પચીસ માઈલ જેટલું છે. અહીં પણ સાંગલાહિલ જેવી સ્થિતિ છે. લોકો નિર્દોષ છે. ગુજરાનવાલા વગેરે જે ગામો મેં ગણાવ્યાં છે તે એક જીજ્ઞાસા છે, એટલે એક જ અમલદારના અમલ તળે તેઓ આવેલાં છે, ને તે અમલદારે ન્યાયઅન્યાયનો ભેદ રાખ્યો જ નથી જણાતો. એટલે રોખુપુરામાં પણ અકાલ ગઢ વગેરે ગામોના જેવી જ સ્થિતિ ને તેના જેવા જ જીજ્ઞાસ થયેલાં ગામોમાં આવે છે.

(રોખુપુરા, માગશર શુદ્ધ ૧૫)

તા. ૨૧-૧૨-૧૯૧૯

૬ પરદેશમાં હિન્દીઓ

રાષ્ટ્રપ્રેમ અને
સામ્રાજ્ય-
વાદની
કસોટી

દક્ષિણ આફ્રિકા, પૂર્વ આફ્રિકા અને શીજ એ ત્રણે દેશોમાં વસતાં હિન્દીઓના સવાલનું આપણે નિરાકરણ કરવાનું છે. તેમ કરતાં આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાની કસોટી થશે. જ્યાં સુધી આપણાં માંની દરેક જાણ પોતાને વિષે જેવી લાગણી ધરાવે છે તેવી જ આપણા લાખો દેશભાઈઓ માટે ન ધરાવે ત્યાં સુધી આપણાં રાષ્ટ્રીય ભાવના સ્ફુરી છે એમ ન કહી શકાય. દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં આપણા જે દેશી ભાઈઓ વસ્યા છે તે આપણી પાસેથી દારવણી, સહાય અને રક્ષણની આશા રાખે છે.

અને આ સવાલના નિરાકરણમાં જેમ રાષ્ટ્રપ્રેમની કસોટી છે તેમ સામ્રાજ્યવાદની કસોટી પણ છે. જે સામ્રાજ્યવાદનો કાંઈ પણ અથ હોય તો તેના અંગરૂપ સૌનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ તેમાં હોવી જોઈએ. આ કસોટી મુજબ પરદેશમાં વસેલા હિન્દીઓ આપણી પાસે તેમજ સામ્રાજ્યની પાસે એમ બેવડું રક્ષણ મેળવવાનો હક ધરાવે છે. અને છતાં આ બન્ને અત્યાર સુધીમાં મોટે ભાગે પોતાની રરજ બચાવવાનું ચૂક્યાં એમ જણાય છે.

શીજના મન્દ-
રોની કેળવણી

શીજની ગીરમીટ હંમેશને માટે બંધ થયાનું છેવટનું જાહેરનામું આપણે આ વર્ષની આખર પહેલાં બહાર પડાવી શકીએ તોપણ એ ધર્મબ્રહ્મ અને અનીતિમાન પ્રથા આટલાં વર્ષ સુધી નબી રહી એમાં આપણી કે સામ્રાજ્યની સરકારની કશી જ શોભા નથી; અને અત્યારે પણ એ પ્રથાનો અન્ત આવતો હોય તો તે મિ. ઍન્ડ્રુઝ અને મિ. પીઅર્સન એ બે ભલા અગ્રેજોના એકનિષ્ઠ પ્રયાસોને લીધે જ છે. છતાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. આ દુર્ભાગી મન્દરોના હિત તરફ શીજની સરકારે એટલું ભયંકર દુર્લક્ષ દાખવ્યું છે કે તેમને કેળવણી માટે પૂરતી સગવડ નથી. તેમને કેળવણી આપે અને દિશા બતાવે એવા માણસોને તેઓ શોધે છે. પણ ખરું કહીએ તો પ્રેમધર્મ ગણીને આનું કામ કરે એવા પૂરતા માણસો આપણી પાસે હિન્દુસ્તાનમાં નથી.

પૂર્વ આફ્રિકાની ગંભીર
પરિસ્થિતિ

પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રશ્ન વધારે ને વધારે ગંભીર થતો જાય છે એમ નૈરાખીથી મિ. ઍન્ડ્રુઝે રા. ગાંધીને મોકલેલા તાર ઉપરથી જણાય છે:

“પૂર્વ આફ્રિકાના હિન્દીઓની સ્થિતિ અત્યંત ભયંકર થઈ પડી છે. યુરોપીઓનાં મંડળો એકઠાં થઈને હિન્દીઓને માટે ભવિષ્યમાં આફ્રિકાનાં દાર બંધ કરવાના અને હિન્દીઓને મળતા મતાધિકાર અટકાવવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. આમ કરવાનું મુખ્ય

કારણ એ બતાવવામાં આવે છે કે આફ્રિકાના મૂળ રહેવાસીઓ હિન્દીઓના સંગથી નીતિબ્રહ્મ થાય છે પણ ખ્રિસ્તી પાશ્વત્ય સુધારાની અસર તથા રહીને વધારે નીતિમાન બને છે. હમણાં બહાર પડેલા સરકારી આર્થિક કમીશનના રિપોર્ટમાં આ જ વલણ લેવામાં આવ્યું છે. તેમાં હિન્દીઓની નીતિબ્રહ્મતાનો ખાસ ઉલ્લેખ દરવામાં આવ્યો છે અને દક્ષિણ આફ્રિકાની હિન્દીઓને અળગા રાખવાની નીતિને મંજૂર રાખવામાં આવી છે. અહીંની સ્થાનિક હિન્દી કૉંગ્રેસની સભાએ આની સામે પ્રબળ વિરોધ દર્શાવ્યો છે. એ સભા એની પ્રતિષ્ઠા અને એની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સરસ કહી શકાય. મને આશ્ચર્યની વિનંતિ થતાં મેં અહીં બન્યુઆરી સુધી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. મારી સુચનાથી સ્થાનિક કૉંગ્રેસ કમિટીએ જર્મન ઇસ્ટ આફ્રિકામાં ખાસ હઠની માગણી છોડી દેવાનો અને અત્યારના બધા હકો ચાલુ રાખવાની માગણી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ પરિસ્થિતિ ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રોમાં અને કૉંગ્રેસમાં બહેર કરાશે અને સમબલવશે.”

આ તાર ઉપરથી જણાય છે કે હિન્દીઓ સામેની ચળવળમાં ધર્મઅધર્મનો કશો વિધિનિષેધ રાખવામાં આવતો નથી. જે લોકો ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનાં બધાં કુકે છે તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મતત્ત્વથી સાવ અબળવા છે અને હિન્દી વસાહતવાળાઓએ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓનો કેવી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો એનું પણ એમને ગાન નથી. પૂર્વ આફ્રિકામાં જ્યારે એક પણ યુરોપીઅન નહોતો ત્યારે હિન્દીઓ ત્યાં જઈ વસ્યા અને ત્યાંના લોકોની રીતભાત અને રિવાજો પર તેઓએ સારી અસર કરી એ ઐતિહાસિક ખીનાને પણ આ લોકો કોરે મુકે છે. જે હિન્દીઓ પૂર્વ આફ્રિકા ગયા તેમણે પોતાના રિવાજો આફ્રિકાના પર બળાતકારે ઘોડ્યા નહોતા; તેમ તેઓ એક હાથમાં દારૂની બાટલી ને બીજા હાથમાં બુંદક લઈને પણ નહોતા ગયા; કારણ તેઓનો ધરિદો આફ્રિકામાં જંગલી લોકોને ‘સુધારવા’નો નહોતો. તેઓ ત્યાંના રહીશોની પરવાનગી લઈને ત્યાં વેપાર ચલાવવાના શુદ્ધ ધરાદારી ગયા હતા, અને જેમ કોઈ પણ બે જાતો પર એકબીજાના સહવાસની અસર શાન્ત રીતે થયા વિના રહે જે નહિ તે જ રીતે હિન્દીઓ પોતાની સંસ્કૃતિની છાપ ત્યાંના લોકો પર મુકતા ગયા. પૂર્વ આફ્રિકાના રહીશો સાથેના હિન્દીઓના વસવાટથી આફ્રિકાને કોઈ પણ એક કે બીજી રીતે નુકસાન થયું છે એમ કહેવું એ સત્યથી અવળું છે.

આ વિધિનિષેધ વિનાની ચળવળ સામે આપણે શું કરવું જોઈએ ? દક્ષિણ આફ્રિકામાં પહેલો વસવાટ કરનાર ગેરાઓ હતા એવી જે ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ સાચી લાગતી દલીલ ગેરાઓ પાસે દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે તે પણ પૂર્વ આફ્રિકામાં તો નથી; કારણ ત્યાં પહેલો વસવાટ હિન્દીઓએ કર્યો છે. પૂર્વ આફ્રિકાનો વકાસ હિન્દી મજૂરોના કબજામાં છે. હિન્દી મજૂરોએ વંદરસ્તીનું ભારે જોખમ વેલીને ત્યાં

વિધિનિષેધ-
નો અભાવ

હિન્દીઓના
હક

કામ કર્યું છે. જો વડી સરકાર યુરોપીઅન હરિકેની સ્વાર્થી ચળવળ આગળ હિન્દીઓના હક એક તલપૂર પણ જતા કરશે તો તેણે વિશ્વાસઘાત કર્યો ગણાશે.

મિ. એન્ડ્રુ લાંબી વસવાટવાળા હિન્દીઓની ખાસ હકની માગણીને ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. તેમણે હઠાપણ વાપરીને એ માગણી છોડી દીધી છે તે એમના સામાવાળીઓ-ઓના ધોરણ મુજબ તેઓ એ માગણીના હકદાર નથી એમ કરીને નહિ, પણ પરિસ્થિતિ સરળ થાય અને પોતાનો પક્ષ પૂરેપૂરે અંશે સત્યનો જ પક્ષ રહે એટલા માટે. એટલે આપણે હિન્દીઓએ અને વડી સરકારે કરેલા પોતપોતાના દાવા પૂરા કરવા હોય તો આપણે બંનેને માટે આ બીજો પ્રસંગ છે.

દક્ષિણ
આફ્રિકાનું
વિષય યુદ્ધ

હવે રહ્યું દક્ષિણ આફ્રિકા. એનું કામ ખરેખર સૌથી મુશ્કેલ છે. આ અંકમાં અમે જનરલ સ્મટ્સે હિન્દી પ્રતિનિધિમંડળને આપેલો જવાબ ઉતારીયે છીએ. એ જવાબમાં સહાનુભૂતિનો અભાવ નથી. આપણા દેશજન્યુઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જેવું વિષય યુદ્ધ ચલાવવું પડે છે તેવું કોઈ કોમને ચલાવવું પડ્યું નથી. તેમના હરિકેને મુકાબલે તેઓ ગરીબ છે, તેમની પાસે રાજકીય સત્તા નથી, અને ફેડ ૧૮૮૦થી માંડીને તેમને સ્વમાન સાથે ટકી રહેવાના હકનું રક્ષણ કરવામાં રોકાવું પડ્યું છે. કોઈ પણ સુધરેલી સરકાર સાવ અજાણ્યા માણસોને સુદાં આવા હક આપવાનું ના ન પાડે. તેઓ જે રીતે ઝીક ઝાલી રહ્યા છે તે રીતે ઝીક ઝાલીને મક્કમ ટકી રહેવાની શક્તિ એ એમનાં હિંમત અને યુદ્ધિયજનો સચેટ પૂરાવો છે.

પંજાબનો પત્ર

(૭)

ચૂંટખાના

શેષપુરા

શેષપુરાથી મેં મારો છેલ્લો કાગળ લખેલો. શેષપુરા બાદશાહ જહાંગીરે વસાવેલું ગામ છે ને તેને લગતો કિલ્લો તેમજ એક વિશાળ મંદિર વગેરે છે. તે જોવા જવાં મનાય છે. મને તો તે જોવા જવાનો વખત નથી મળ્યો. કહેવાય છે કે અમૃતસરનું સુવર્ણ-મંદિર આ મંદિરની નકલ છે ને તેના કરતાં તે નાનું છે.

પંજાબી
‘મંડી’

શેષપુરાથી અમે ચૂંટખાના ગયા. આ ગામ રૅસ્તનથી કંઈક દૂર છે. પણ અમારે જે કામ હતું તે તો ચૂંટખાનાની ‘મંડી’માં હતું. બજારને અહીં મંડી કહે છે. પણ શુબરાતની બજારમાં અને પંજાબની મંડીમાં ભેદ છે. અહીં મંડી એટલે મોટો ચોક અને તેની આસપાસનાં ઘરો. ચોકમાં અનેક પ્રકારનો માલ આવે છે, અને આસપાસ દુકાનો હોય છે.

ચૂડખાનાની મંડી પ્રમાણમાં મોટી છે ને તેમાં હાલરોનો માલ પડયો રહે છે. ચૂડખાનાથી મોટી નહેરો શરૂ થાય છે, તેથી તેની આસપાસ ૩ વગેરેનો મોટો પાક પેદા થાય છે. ચૂડખાનાના સ્ટેશનને આગ લગાડેલી અને બીજું પણ તુકસાન લોકોએ કંઈકું જેવામાં આવે છે. અહીં પણ વિવાળ પ્રમાણે મંડીની આસપાસ મોટી સભા ભરવામાં આવી હતી. ચૂડખાના સ્ટેશન ઉપર માણસો ઘણા જમા થયેલા અને બધાની સાથે ચાલીને રહેવાની જગ્યાએ જવાનું હતું. છતાં બધાનો ધસારો મારી તરફ એટલો બધો હતો કે ચાલતું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. મારો બચાવ કરવામાં તો આસપાસના માણસોએ કશી મજા ન રાખી. છતાં મારા ઉઘાડા પણ કચરાયા તો ખરા જ. ફરેક માણસને 'દર્શન'નો અતિશય લોભ. ગામડાંઓની પાસે ધૂળ તો પુષ્કળ હોય જ. તેથી મ્હોડામાં, નાકમાં ને કાનમાં ધૂળ ઓછી ન ગઈ. ઘોંઘાટ પણ એટલો જ થતો હતો. તેથી સભાને વખતે મેં લોકોને તાલીમની ખામી વિશે ખુબ વાતો કરી. લોકો જેઓને મોટા માને તેઓ તરફ માન ધરાવે એ આપણે ઈચ્છીએ, પણ માનની લાગણી શુદ્ધ સ્વરૂપ ન પડે તો દેશને હાનિ જ થાય. વળી જ્યાં પહેલેથી કંઈ બંદોબસ્ત કે તાલીમ નથી હોતાં ત્યાં વધારે તકલીફ જેવામાં આવે છે. માગ દહને ચાલતું, જેને માન આપીએ તેની પાછળ અને તેનાથી મોટા દૂર ચાલતું, નકામા અવાજો ન કરવા, કોઈ એક મુખી હોય તેની વાત સાંભળવી, આ બધું રહેજ શિક્ષણથી થઈ શકે તેવું છે.

સભામાં ગડબડ

સભા શરૂ થઈ ત્યારે ગડબડનો પાર ન હતો. સહુ અવાજ કરી રહ્યા હતા. આ સ્થિતિ મને અસહ્ય લાગી. તુરત જ લોકોને મેં વિનયપૂર્વક સૂચવ્યું કે જે તેઓ શાંતિ નહિ બળવે ને ખેસી નહિ બસ તો જેને સાંભળવાને અર્થ જ તેઓ આટલો ઘોંઘાટ કરે છે તેને તેઓ સાંભળી નહિ શકે. લોકો ખેડા ને તદ્દન શાંત થયા. સ્ટેશન આગળ થયેલી ગ્રેમની બહો બતાવી ને સભા બરખાસ્ત થઈ ત્યારે લોકો શાંતિથી વીખેરાયા ને મારી આસપાસ અથવા આગળ ધસારો ન કર્યો. લોકોમાં સમજણ, વિચારશક્તિ વગેરે ઓછાં નથી, પણ તેઓને માર્ગ બતાવનારની જ જરૂર છે. આ સભાને મેં બતાવ્યું કે જે બહો મકાનો બાળવા વગેરેમાં થઈ તે પણ તાલીમની ખામીને ક્ષીધે થયેલી છે. ઘણાઓને મકાનો બાળવાનો વિચાર સરખો પણ ન હતો. છતાં જ્યારે એક માણસે મકાનો બાળવાનું શરૂ કર્યું એટલે બીજાઓએ તેને ઉપાડી લીધું. જે લોકોને વિચારીને પગલાં ભરવાની, જવાબદાર માણસનું સાંભળવાની તાલીમ મળી હોત તો જે બનાવો બન્યા તે બનવા નહિ પામત.

દિલ્હીમાં એક દેખાવ

મારે ૧૧મી ડિસેમ્બરે દિલ્હીમાં ફળકી મારી આવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. ત્યાં મારે કશિજી આદિકાને સાથે જવાનું હતું, પણ ત્યાંના બહુતા આરિસ્ટર શ્રીરામે સ્વાપેલા સેનામંડળનો ઉત્સવ બરખાસ્તી મેં હા પાડી. લોકોએ સાંભળ્યું કે હું પ્રમુખ થવાનો છું. તેથી વગર નોતરેલા હાલરો માણસો આવી પડ્યા. તેઓએ ધસારો કરી દરવાજામાં બેસી પ્રવેશ કર્યો. ટિકિટવાળા જ નહીં શકે એ તેઓ આવે અવસરે સહન ન કરી શક્યા. બધા

તાલીમની
ખામી

તેવું
દુષ્પરિણામ

મર્યાદાનું
લ્લંઘન

સરભાષો. હું પણ સરભાષો. મને જોવાને માન આપવા આવનારાઓથી આટલી મર્યાદાની બંદી ન થઈ શકી એ કેવું અશોભ્ય ?

આમેવાન વિં આમ

તાલીમનો
અભાવ

પણ આ કંઈ અવિનય ન હતો. જેનાં 'દર્શન' કરવાં હોય તેની તરફ જતાં આપણને ધક્કારો કરવાની ટેવ પડી છે તે અશોભ્ય છે એવી તાલીમ આપણને ક્યાં મળે છે ? તીર્થ-ક્ષેત્રોમાં તો નથી મળતી. 'વહેલો તે પહેલો', 'બળીઆના બે ભાગ, એ સુત્રોને અમલ મંદિરોમાં ને હવેલીઓમાં થાય છે. શિક્ષિત અથવા મોટા માણસોએ આ રથાનોનો ત્યાગ કર્યો છે અથવા તેમાં આપણે જઈએ છીએ તો આપણી સગવડ કરી લઈએ છીએ. સડો તો જેવા ને તેવા આપ્યાં જ કરે છે. સેવામંડળે મરજીને સમયે મદદ કરી, મુડાં બાળ્યાં, દવાઓ આપી. તે કરતું જરૂરનું હતું. તેટલુએ હિંદુસ્તાનમાં જંગલોમાં ન થયું હોત તો આપણે ક્યારેના અલોપ થઈ મથા હોત. પણ તેટલાથી બસ નથી. એ તો અલ્પ સેવા છે. સેવામંડળમાં ચાંદો ને પ્રમાણપત્રો આપવાનાં હતાં. તે બધાં અંગ્રેજીમાં ! હવે હું લોકોને ધક્કારો સમજી શક્યો. આમેવાન અને આમની વચ્ચે નિકટ સંબંધ જ નથી. લોકોને મુખ્ય તાલીમ આપવાની આપણને મરજ નથી, આપણે સાધન પણ નથી મેળવ્યું. જેઓએ ધક્કારો કર્યો તેઓ અંગ્રેજી નહોતા જાણતા. તેઓને દવા તો આપી. પણ તેઓએ સાલ થયા પછી પ્રભતવ્રમાં શો ભાગ લેવો તે તો આપણને કહેતાં ન આવડ્યું. તેને સાર અંગ્રેજી શીખે ત્યારે જ તૈયાર થવાય, કેમકે આપણે પણ ત્યારે જ તૈયાર થયા એમ માન્યું. એટલે આમ-વર્ગે તો શિવાજી પ્રમાણે ધક્કારો કર્યો. આ વાત મેં સલા આગળ મુકી. સલા સમજી, સરભાઈ. દેશમાં નવી જાગૃતિ આવી છે. આમ પણ જાહેર કામમાં ભાગ લેવા માંગે છે, અપભ્રંશ દેવા તૈયાર છે, પણ શિશા જાણતી નથી. અને જ્યાં સુધી આપણે લોકોની ભાષામાં લોકોને નહિ સમજાવીએ ત્યાં સુધી લોકો શું સમજે ? કેમ સમજે ?

તાલીમનો
પ્રતાપ

લાચલપુર

હવે પાછો હું જૂઠાના પાસે આવું. જૂઠાનેથી અમે લાચલપુર ગયા. લાચલપુર નોખો જીલ્લો છે. જે પાંચ જીલ્લામાં મારાઈ લો રાખલ કરવામાં આવ્યો હતો તેખાનો આ જીલ્લો છે. લાચલપુર સહેર કપરથી જીલ્લો જાળખાય છે. લાચલપુર કેવળ નહું સહેર છે. તેનું નામ સર ચાલ્સ લાચલ કપરથી રાખવામાં આવ્યું છે. તે સન ૧૮૯૬માં વસ્યું. તેનું મધ્યમિક્સ એક કુડાણું છે ને તેમાં મોટી ધડીઆળનો યુરજ છે ને કુડાળામાંથી આઠ રસ્તા ફુટ છે. તે રસ્તાઓમાં દુકાનો તથા રહેવાનાં મકાનો છે. આ બધાં નવાં બંધાયેલાં છે એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. મુખ્ય મહેર કોલોની તરીકે જે પ્રદેશ પ્રખ્યાત થયો છે તે આ જ. સારામાં સારો પહોળો ને રેનો પાક મહેરોના પ્રદેશમાં થાય છે. મહેરોની વસ્તી પ્રમાણમાં ઠીકે આપાક જણાય. લાચલપુરની વસ્તી ૬૦૦૦૦ની હતી. અહીં મારાઈ લોના કિલોસોમાં લોખે વસેલા હતાં. લોકોએ કંઈ જ કુલસાને નહિ કર્યું, છતાં મોટા માણસોને પકડી ફેંકેલા હેસન કરવામાં આવી હતા. અહીં પણ જોઈ શકાય છે સરવાળામાં

આવી હતી. જોરતોની સભા મેળવી કરવામાં આવી હતી, અને મુસ્લિમોની સભા સહેલી દર મહુલ્ય હતી. સભા ખૂબ આવી હતી. લાયકપુરમાં સભાનો બંદોબસ્ત પ્રમાણમાં સારો ગણાય. ન્યાં ન્યાં લોકોને થોડીધલ્લી પણ, તેમજ સભા છે ત્યાં ત્યાં તેની અસર તરત જોવામાં આવે છે. અને જેવી ખબર આપવામાં આવી છે કે લાયકપુરના પ્રદેશમાં રેંટીયાનું કામ સારું ચાલી શકે તેમ છે.

દસ ત્રાકનો રેંટીયા

હુસૈનનાથી એક કારીગર દસ ત્રાકનો રેંટીયા મને આપી ગયેલ છે. મુજિબ ધણી સારી, સહેલી ને સસ્તી છે. પણ દસે ત્રાક ઉપરથી એક વખતે સ્તર તે કારીગર ન કાઢી શક્યો. તેનામાં બુદ્ધિ છે, પણ અનુભવની ખામીથી તે આગળ નથી વધી શકેલ. તેને સમભવતાં તે સમજી શકેલ છે ને ફરી પ્રયત્ન કરવાનું પણ કહી ગયેલ છે. આ રેંટીયા જેવા પછી અને આશા બંધાઈ છે કે કદાચ દસ ત્રાકનો રેંટીયા આપણે હિન્દુસ્તાનમાં જોઈએ. કાનપુરથી પણ એક ગૃહસ્થ ખબર આપી છે કે તેણે તેવા રેંટીયા તૈયાર કર્યા છે. મારી ઉમેદ છે કે જે કારીગરો આ કામ ભણે છે તેઓ મહેનત કરશે ને મુદત દરમિયાન દીનામ મેળવી શકે તેવા રેંટીયા તૈયાર કરી શકશે.

સુસાંદરી પૂરી

લાયકપુરની સુસાંદરી એ મારી સુસાંદરીનો છેલ્લો ભાગ હતો. હજુ શુભરાત છલ્લા ખાત્રી છે. પણ હવેનો વખત રિપોર્ટ લખવામાં ગાળવાનું મુકર કરેલું છે. તેને એક આ-વાણીયું આપીને શુભરાત છલ્લાની સુસાંદરી કરવાની ઉમેદ છે.

રા. જયકરનું આગમન

રા. જયકર કૌંચેસ સંબંધિનીને મદદ કરવા મુંબઈથી આવેલા છે. તેઓ હાલ મિ. અંબાસં તૈયબજીને મદદ કરી રહ્યા છે. મિ. સી. આર. દાસ અમૃતસર પૂરે કરી લાદોરમાં આવી ગયા છે. પંડિત મોતીલાલ નેહરુએ કૌંચેસનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું છે. તેથી કરી-શનર તરીકે તેમણે રાજીનામું આપ્યું છે, તે મા. પંડિત માલવીયાજીએ સ્વીકાર્યું છે. આ. ફર્ગુસન હક બંગાળ ગયા છે તે હજુ પાછા કર્યા નથી. પંડિત મોતીલાલ નેહરુ પોતાનું ભાષણ તૈયાર કરવામાં રોકાયા છે. જેવી ઉમેદ રાખવામાં આવે છે કે તેઓ સાહેબ પોતાનું ન્યાયાધ્યાન હિંદી-ઉર્દુમાં આપશે. તેની અંગ્રેજી ભાષામાં નકલો તૈયાર રહેશે ને જેઓ હિંદી યા ઉર્દુ નથી ભણતા તેઓને તે આપવામાં આવશે. સંબંધિનીને રિપોર્ટ બેઠે તૈયાર વહેલો કરવામાં આવશે, તેપણ લૉર્ડ હૉર્ડેની કમિટીનો રિપોર્ટ અપાયા પછી તે બજાર પડશે, આ જ ચક્ષુ છે, કેમકે હૉર્ડ હૉર્ડેના રિપોર્ટ રજૂ થયા પહેલાં આપણા બજાર પડશે એ અવિનય ગણાય.

આસાનબંક રેંટીયા

બધા કમ-સનરો

તા. ૨૮-૧૨-૧૯૧૬

પંખખનો પત્ર

(૮)

જલિયાંવાલા બાગ

ખાલસા
કોલેજ

મા. પંડિત મદન મોહન માલવીયાજી અને મિ. નેવિલની સાથે તું અમૃતસર જલિયાંવાલા બાગ અને જતા માણસોને પેટે ચલાવતા હતા તે શેરી ભેવા ગયા હતા. અષ્ટે મોટરમાં ગયેલા, તેથી રસ્તામાં ખાલસા કોલેજ આવે છે તે ભેવા હત્યા. આ કોલેજ વિશાળ મેદાનમાં આવેલી છે. તેમાં મુખ્યત્વે શીખ વિદ્યાર્થીઓ જ પડે છે. તેને લગતું બનાવક પણ છે. આ કોલેજની જમીન ૧૦૦ એકર છે. કોલેજનું મકાન હજી તદ્દન બંધાય નથી ગયું. તેના પ્રિન્સિપાલ મિ. વાચન છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓને ખેતીનું જ્ઞાન પણ આપવામાં આવે છે. તેઓને ખેતીનું જ્ઞાન અપાય છે તે વ્યાવહારિક જ્ઞાન છે. આ વિષે વધારે માહિતી હું બીજા વેળા આપવાની આશા રાખું છું.

બાગ નહિ,
ઉકરેડો

અહીંથી અમે જલિયાંવાલા બાગ ભેવા ગયા. આનું નામ બાગ રાખેલું છે તે ખોટું છે. જલિયાં એ અડકનું નામ છે. અને તેના મૂળ માહીકની અડક જલિયાં છે. આ 'બાગ' હાલ લગભગ ૪૦ લાગીદારની મિલકત છે. તે બાગ નથી પણ ઉકરેડો છે. તેની ચારે મેર ધરોની પછીત છે, ને પછીતની બારીમાંથી સોફા પોતાનો કચરો તેમાં ફેંકે છે. તેમાં ત્રણ આડ છે ને એક નાની સરખી કબર છે. તે તદ્દન મેદાન છે. એક સાંકડી શેરીમાંથી તેમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. આ શેરીમાંથી જનરલ ડાયરે પ્રવેશ કર્યો. એટલે તા. ૧૩મી એપ્રિલ મળેલા લોકો બાગમાં પુરાઈ ગયા જેવું બન્યું. તે 'બાગ'માંથી ત્રણ ચાર જગ્યાએથી નીકળી શકાય તેવું છે. પણ તે દીવાલ કુદીને જ બની શકે. એમ કુદીને તે દહાડે હબરો માણસો પોતાનો જીવ બચાવી શક્યા.

આ બાગમાં નિરપરાધી માણસોના પવિત્ર લોહીના ધાંધ ચાલ્યા છે. તેથી હવે એ પવિત્ર સ્થાન બનેલ છે. એ સ્થાન પ્રભને સારું મેળવવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે. જો તેમાં નિષ્ફળતા થાય તો આપણને સરમાવા જેવું થશે.

કોંગ્રેસની તૈયારી

આ પત્ર છપાશે તે પહેલાં તે કોંગ્રેસની પહેલી બેઠક થઈ ચુકી હશે. અહીં તૈયારીઓ થઈ રહી છે. હબરો માણસો આપવાની આશા બંધાય છે. પંડિત મોતીલાલજી પોતાનું કુચાખ્યાન થમી રહ્યા છે. સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી પોતાનું આખ્યાન તૈયાર કરી લીધું છે. તે હિંદીમાં છે.

પરભુરણ

મિ. જયકર જેઓ અહીં આવ્યા છે તેમને પંડિત મેલીલાલજીની અવેજીમાં કમીશનર નીમવામાં આવ્યા છે,
હંર કમિટીનું અહીંનું કામ પૂરું થઈ રહેવા આવ્યું છે. બનેવારીની પાંચમી તારીખે અમદાવાદમાં તેની બેઠક શરૂ થશે.

(લાહોર, રવિવાર)

તા. ૧૧-૧-૧૯૨૦

કૉંગ્રેસ

ગાંધી કૉંગ્રેસ અમૃતસરમાં બરાવાથી એ યાત્રાનું ધામ થઈ પડ્યું હતું. હજારો માણસો અમૃતસરમાં તે કૉંગ્રેસ બરાઈતેથી જ આવ્યા ને તેઓનું પ્રથમ કાર્ય જલિયાંવાલા બાગમાં દર્શન કરવાનું હતું. સેક્રેટરી માણસો જે મને મળવા આવતા તેમને હું પૂછતો ત્યારે તેઓ જવાબ આપતા કે “અમે આવતાં વેંત જલિયાંવાલા બાગમાં દર્શન કરવા ગયા.” કેટલાકે તે ભૂમિની માટી વિભૂતિની જેમ કપાળે ભૂસી, કેટલાકે નિર્દોષ માણસોના રક્તથી ભીંજાઈ પવિત્ર થયેલી માટી થોડી ગાંઠે બાંધી. આમ દક્ષિણ, પૂર્વ, પાશ્વરમાંથી આવેલા બધા પોતાના ભાઈઓનાં મરણનું સ્મરણ કરી પવિત્ર થયા. કૉંગ્રેસમાં આવવાનો પોતાનો હેતુ તેઓએ સરળ થયેલો માન્યો.

જલિયાંવાલા
બાગની યાત્રા

અમૃતસરમાં ડિસેમ્બર માસમાં ઘણે ભાગે વરસાદ આવે છે. અમૃતસર નીચી જમીનમાં છે તેથી પાણી આવે ત્યારે તે જમીનમાં બરાઈ રહે છે. કૉંગ્રેસને સમયે જ વરસાદ શરૂ થયો તેથી ઘણી અડચણ આવી.

કૉંગ્રેસનો મંડપ અને રહેવાના તંબુઓ એચીસન પાર્કમાં હતા તે પણ નીચાણમાં હોવાથી પાણી બરાઈ રહ્યું ને મહેમાનોને સારું સગવડ કરવામાં બારે તકલીફ આવી પડી. પણ અમૃતસરવાસીઓએ તો મહેમાનોને પોતાના ગણ્યા. હંદમાં તેને સારું ‘અપનાયા’ શબ્દ છે તે સુંદર છે. તેનું ગુજરાતી કરીએ તો તેઓએ મહેમાનોને ‘અપનાવ્યા’ કહેવાય. જેઓ પોતાના ઘરમાં કોઈને લઈ જઈ શકે તે લાખ ગયા ને આગતાસ્વાગતા કરી; એટલે કેમ જાણે હેલીગેટો ને પ્રેક્ષકો ખરખરી કરવા આવ્યા ન હોય તેવો દેખાવ થઈ પડ્યો, અને આ કંઈ ઉપરનો વિવેક ન હતો, પણ હાર્દિક ભાવ હતો. અમૃતસરવાસીઓની ઉદારતાનો પાર જ ન હતો.

અમૃતસરની
ઉદારતા

મંડપ-તાંબુએ
ખર્ચ

આ તો ચિત્રની સુન્દર બાળુ શ્રેષ્ઠ. તેની બીજી બાળુ એ હતી કે કૉંગ્રેસના મંડપને સાર ને તાંબુને સાર લગભગ રૂ. ૨૨૦૦૦ નું ખર્ચ થયું. આ ખર્ચ અનિવાર્ય ન હતું. અને એટલા ખર્ચ પછી પણ કંઈ પ્રગતિને વધારે આપી શકાયું એવી માત્રી માન્યતા નથી. મંડપ વિના ચાલી શકે એવી માત્રી માન્યતા છે. મંડપને બદલે આપણે ખુલ્લી હવામાં સભા કરી શકીએ તો કાણુ માણસો. આત્રી શકે ને ખર્ચ એમું કામ. મંડપ તડકામાંથી આપણને બચાવે છે, પણ ડિસ્ટેમ્પર માસનો તડકો આકરો નથી હોતો. વળી તડકામાંથી બચવાનો ખર્ચ મંડપના કરતાં ઓછો જ આવે. વરસાદની જે જે વાત કરી તેથી પણ બચાવ નથી થતો, કેમકે વરસાદના કારણથી તો એક દહાડો કૉંગ્રેસ મુલતવી રાખવી પડી. વરસાદમાંથી બચવા સાર છાપડ બાંધવાની કિંમત પડી તેના કરતાં પણ વધારે પડે.

જેમ મંડપ તેમજ રહેવાના તાંબુ તાંબુના ખર્ચ કરતાં શહેરીઓની સાથે ગ્રામણુ કરી હોત તો પ્રથમથી જ થઈ શકત. પણ આપણને અસલથી જ જે ટેવ પડી ગઈ છે તેનાથી આપણે મુક્ત નથી થઈ શકતા; ને તેથી કૉંગ્રેસ આવે બારે પ્રગતિમાં મેળાવડો હોવા છતાં તેણે પ્રગતિવનમાં પૂરો પ્રવેશ નથી કર્યો. અમૃતસરમાં વૈજાંત સુદ ૧ ને દિવસે જે મેળાવડો થાય છે તેમાં કૉંગ્રેસના કરતાં ઘણાં વધારે માણસો ભેળાં થાય છે, તેમ છતાં તે બધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે; તેઓને સાર બારે સમવડ નથી કરવી પડતી, અગાઉથી બારે ખર્ચ પણ નથી કરવો પડતો. એવી આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિ છે. તેમાં અલ્પ પ્રયત્ન બારે પરિણામ આવે છે. આધુનિક પ્રવૃત્તિમાં આપણે મહાપ્રયત્ન અલ્પ પરિણામ લાવી શકીએ છીએ.

વ્યવસ્થા સાર
કમિટી

પણ મુખ્ય પ્રસંગના વર્ણનમાં અસવી ફરીઆદ શી ? એવો આરોપ કોઈ મુકશે. હું ફરીઆદ એટલા જ સાર કરું છું કે એથી આપણે ભવિષ્યમાં કંઈક વધારે સારી વ્યવસ્થા કરીએ. આવા વિચારો બીજાને પણ આવ્યા છે. તેથી આલ ઓડિયા કૉંગ્રેસે એક કમિટી પ્રજા નીમી છે. તે કમિટીનું કામ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) કૉંગ્રેસના બંધારણને તપાસવું ને તેમાં ફેરફાર કરવાની જે આવશ્યકતા હોય તે વિચારવી.

(૨) કૉંગ્રેસના મુદ્દા સ્પષ્ટ સ્વિધાઓમાં કૉંગ્રેસ સંબંધી અવગણના તપાસવા ને વિચારવા.

(૩) અસવતા વર્ષની કૉંગ્રેસના મેળાવડા વિષે સચવાઓ કરવી.

આ કમિટીમાં મિ. કેળકર, મિ. રંગસ્વામી આયંગર, મિ. આઇ. બી. સેન, આ. વિઠ્ઠલભાઇ પટેલ તથા હું નીમીયા છીએ, અને કમિટીએ ૩૦મી જુન પહેલાં રિપોર્ટ કરવાનો છે.

મારે હજુ બીજી શરીઆદ પણ નોંધાવવાની રહી છે. સ્વાગત મંડળના અને કોંગ્રેસના પ્રમુખનાં ભાષણો એટલાં લાંબાં હોય છે કે તે વાંચી સંભળાવવાં એ કોઇ પણ પ્રસંગે જુલમ કરવા જેવું છે. પણ ૧૫૦૦૦ માણસોની અગળ લાંબાં વ્યાખ્યાનો વાંચવાં એ તો ઘાતકીપણું જ કહેવાય. છતાં ભાષણો લાંબાં તો હોય જ. ધણુ વિષયોનું ઠીક વિવેચન કરતાં ઘણાં પાનાં ભરાય એ સ્વાભાવિક છે. ત્યારે શું ઉપાય કરવો ? મને તો લાગે છે કે આ બંને ભાષણો હિંદુસ્તાનીમાં (ફુડું તથા દેવનાગરી લીપીમાં), અંગ્રેજીમાં ને જ પ્રાંતમાં કોંગ્રેસ મળે તે પ્રાંતની ભાષામાં છપાવાં જોઈએ ને પ્રતિનિધિઓ ને પ્રેક્ષકો મંડપમાં દાખલ થાય તેના પહેલાં દરવાજા આગળ જ તેઓને તે મળવાં જોઈએ. પછી અરધા કલાકની અંદર બંનેના ભાષણોના સાર બંને વાંચી સંભળાવે અથવા કદી જાય એ યોગ્ય ગણાય.

બંને વ્યાખ્યાનો તો મનન કરવા યોગ્ય હતાં. સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજીનામાં તમની ધાર્મિકતાની અસર હતી. અંગ્રેજોને તો આપણે તિરસ્કાર કેમ કરીએ ? તેઓએ આપણને ઐહુક, લુભ, વેડરબર્ન વગેરે આપ્યા છે. આમ તેમણે પ્રેમભાવની ગ્રાંખી કરાવી. પ્રકૃત મોતીલાલજીના ભાષણમાં તીખાશ છે. તેમણે પંજાબનું દુઃખ અનુભવ્યું છે, તેમને આત્મા ભારે દુભાયો છે. તે તેમણે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં બતાવી આપ્યું છે. સ્વામીજીનું વ્યાખ્યાન હિંદીમાં હોવાથી લોકોએ ઠીક ખ્યાન દર્શ સાંભળ્યું, એકે પાછળથી થોડા કંટાળ્યા હતા. મોતીલાલજીનું વ્યાખ્યાન અંગ્રેજીમાં વંચાયું તેથી કોઇ સાંભળવા તૈયાર જ ન થયા. પ્રથમ તો ભારે કોલાહલ થઇ રહ્યો. પણ પ્રકૃત માલવીયાજીનાં આગ્રહથી કંઇક શાંતિ રહી. ધણો ભાગ તો વગર વાંચ્યે પડતો મુકવો પડ્યો હતો.

કરાચી

કોંગ્રેસના કારો વધુ મહત્વના હતા, પ્રથમ કારાવ બાદશાહનો ઉપકાર માનવા બાબતનો હતો. તે કારાવની બાબતમાં પણ ચર્ચા તો ઠીક થઇ હતી, પણ છેવટે પસાર થયો. બાદશાહી દરેકમાં જે ઉદારતા આવેલી જોવામાં આવે છે તે ઉદારતા આગળના આવા ભેષોમાં નથી. અને આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ધણુઓ જે કેવળ વફાં મેને લીધે પીડાતા હતા તેઓ છૂટા થયા એ કંઈ નાની વાત નથી. એ બધાને કેદ

ભાષણોનો
જુલમ

પ્રમુખનાં
ભાષણો

બાદશાહનો
ઉપકાર

જૂલોની
કમ્પલ્ટ અને
વખોડણી

કરવામાં ભલે અન્યથા હતો, પણ તેમને છોડવામાં ઉદારતા વાપરવામાં આવી છે એમાં શંકા નથી. એટલે એ કૃત્યને સાર ધન્યવાદ આપવો એ આપણા ધર્મ હતો. પણ ઠરાવોમાં સર્વથી વધારે મહત્વનો ઠરાવ તો જે વડે આપણે આપણી ભૂલોને જોઈ અને વખોડી એ હતો. એ ઠરાવ કમ્પલ્ટ કરવામાં આનાકાની થતી હતી તે ન સમજાય તેવી હતી. અમદાવાદ, વીરમગામ, અમૃતસર, ગુજરાનવાલા, કાસર વગેરે જગ્યાએ આપણા જ લોકોએ મકાનો બાળ્યાં, માણસોને મારી નાખ્યા, પૂલો બાળ્યા, પાટા ઉખેડ્યા, તારો તોડ્યા એને સાર સાબીતીની જરૂર નથી. એમાં સી. આઈ. ડી. ની ઉરકેરણી હતી, તેઓનો હાથ હતો એમ કાંઈ કહે એ ભલે ખરું હોય; તોયે આપણામાંના કેટલાક તેઓના દાવમાં આવ્યા ને આપણે જે ન કરવાનાં કામો કર્યા એને વખોડવાં જ જોઈયે. જે વ્યક્તિ અથવા પ્રજા પોતાના દોષો જોવા નથી ઇચ્છતી અથવા કમ્પલ્ટ કરતાં ડરે છે તે આગળ વધી જ ન શકે. આપણી આસ-પાસ -હેલો મેલ આપણે જોતા નથી ત્યાં સુધી તે દૂર કરવાની શક્તિ આપણને મળતી જ નથી ને મેલ ધર કરે છે. વળી જે દોષો આપણે કર્યા તેને સારી રીતે ન વખોડીયે ત્યાં લગી ખીજના દોષ જોવાનો કે બતાવવાનો આપણને હક જ નથી મળતો. આપણે સરકારી મકાનો વગેરે બાળ્યાં તેને સાર પથ્થાપ ન કરીયે, પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરીયે તો આપણે શુદ્ધ નથી થતા, આપણે જનરલ ડાયરને ભયંકર ગુન્હો વખોડી નથી શકતા; ને આપણે આપણી ભૂલ કમ્પલ્ટ ન કરીયે તો આપણે સર માધકલ એડનાવરને પદબ્રહ્મ કરવાનું અને લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડને પાછા બોલાવવાનું નથી કહી શકતા.

એવું પણ કહેવા છે કે લોકોને કેટલા ખીજના એનો વિચાર આપણે શું ન કરવો ? અહીં જવાબ એ છે કે એનો વિચાર કરતા છતાં પણ આપણે મકાનો બાળ્યાં, નિરપરાધોએ માર્યા વગેરે કાર્યોને વખોડવા બંધાયા છીયે. ગમે તેટલા ગુસ્સાનું કારણ મળતાં છતાં જે માણસ ગુસ્સાને વશ થઈ નુકસાન નથી કરતો તે જ છતે છે, તેણે જ કાયદો પાળ્યો ગણાય. જે પ્રજા કાયદો પાળી જનતી નથી તેને અન્યાયની સામે થવાનો હક નથી. સરકારે મને પકડ્યો, લોકોને ગુસ્સો ચઢ્યો, તેથી ચોક્કસ બાળ્યે શું થયું ? વિદ્યાર્થીઓના પરીક્ષામંડપને બાળ્યે શો શયદો થયો ? નુકસાન તો દેખીતું જ છે. દંડ આપણે ભરવો પડે. જેલમાં ધણીઓ ગયા, ધણીના જીવ ઉચે રહ્યા. મારી તો ખસુસ માન્યતા છે કે જે આપણે દસમી એપ્રિલની ભૂલો ન કરી હોત તો આજે આપણે ધણે ઉચે પડે ચઢ્યા હોત અને રોલેટ કાયદો ક્યારેનોયે રદ થયો હોત. હજાર જેટલા કેવળ નિરપરાધી માણસો જલિયાં-

વાલા બાગમાં માર્યા ગયા તે માર્યા ન જાત ને બીજા નિર્દોષ માણસોએ જેલો વગેરે ભોગવી તે ભોગવવી નહિ પડત. એટલેં મારે તે રીતે વિચારતાં પણ આપણે એક જ નિર્ણય પર આવી શકાયે છીએ. તે એ કે આપણે આપણા કોકોથી થયેલાં ખૂનો, દહન વગેરેને વખોડવા બંધાયેલા હતા. આપણને પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળે ત્યારે આપણે આવાં કૃત્યોને સાંખીએ તો જંગલીમાં અપીએ.

ત્રીજો અગત્યનો ફરવ સુધારાના કાયદા વિષે છે. આ ફરવ ઉપર મતભેદ એટલો જનજડ થયો કે કૌન્સિલની બેઠકમાં મત લેવાની અણી ઉપર કૌન્સિલ આવી ગઈ. બધા ઇતિહાસ છોડી દેતાં છેવટનો જે ભેદ રહ્યો હતો તે જ સમજાવે બસ થશે. મિ. દાસે રજુ કરેલા ફરવમાં ત્રણ કલમો હતી. તેમાં એકનો અર્થ એ હતો કે આપણે આજે જ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સાથે લાયક છીએ; બીજી કલમ એ હતી કે સુધારા અપૂર્ણ, અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક છે; અને ત્રીજી કલમ એ હતી કે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય જન્મ બને તેમ જલદી પાલમિટે આપી દેવું જોઈએ. માનનીય પંડિત માલવીયાજી, મિ. ગ્રીણા અને મને એમ લાગ્યું કે આટલું જ કહીને બેસી રહેવાથી પ્રજા પોતાના કાર્યની સમજ નહિ પડે. જો આપણે સુધારાનો ઉપયોગ કરવાને ઈચ્છીએ તો તે નિરાશાજનક કહેવાય નહિ, અને જો ઉપયોગ કરીએ તો તે વાત આપણે કહી નાંખવી જોઈએ. તેમજ જો આપણે કમ્પ્લ કરીએ કે મિ. મૅટ્રેચ્યુએ હિંદુસ્તાનને સાથે જ સુધારા મળ્યા છે તે અપાવવા ધણો પ્રયાસ કર્યો છે તો આપણે તેમનો આભાર માનવો જોઈએ. મેં જોયું કે સુધારાનો ઉપયોગ કરવા તો બધા તૈયાર હતા. એટલે આપણે એ વાત કમ્પ્લ કરી લેવી અને 'નિરાશાજનક' શબ્દ કાઢી નાંખવો, તથા મિ. મૅટ્રેચ્યુનો આભાર માનવો. છેવટે 'નિરાશાજનક' વિશેષજી એમ ને એમ રહેવા દહન મેં સૂચવેલ વધારો અને કમ્પ્લ કરી શક્યા એવી ભાષામાં સર્વાનુમતે પસાર થયો. પણ તેમ થતા પહેલાં મન લેવાની જે તૈયારીઓ થઈ એ પ્રસંગ પ્રજાને દીપાવનારો અને સરસ હતો. મંડપમાં પ્રેક્ષકવગ મળીને કાંઈ નહિ તો ૧૫૦૦૦ માણસ એકઠાં થતાં અને ચાલવાનો પણ માર્ગ ભાગ્યે રહેતો. આટલા માણસોમાં મત આપનારા જેટલા જ મત નહિ આપનારા હતા. તેમાં ગણતરી કરવાનું કામ લગભગ અશક્ય ગણાય. તેથી કૌન્સિલની ૩૪ વર્ષની કાફીરદીમાં આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો કે જ્યારે પ્રેક્ષકવર્ગને અને ખેડૂત પ્રતિનિધિઓને બહાર રાખીને મતોની ગણતરી કરવાને સાથે સરત યોજના કરવામાં આવી હતી. લગભગ પાંચ કલાક સુધી વિવિધ મત ધરાવનારાઓનાં બાપણા થયાં. દરમિયાન મત ન લઈ સમાધાની થાય તો સાથે એવો

અણીનો
પ્રસંગ

સમાધાની

આભિપ્રાય બધા પક્ષનો હતો, તે વિષે મસલત શરૂ થઈ. છેવટે સમાધાની થઈ અને મતો લીધા વિના મિ. મૉટ્યુના ઉપકારનો તથા સુધારા ઉપર કામ કરવાનો ઠરાવ પસાર થયો.

આ ઠરાવની જે ભાષા મિ. દાસના પક્ષે કબૂલ રાખી એ મને પૂર્ણ રીતે પસંદ પડે એવી ન હતી. ‘નિરાશાજનક’ શબ્દ રહેવા દેવો એ પણ અધર્મ હતું. છતાં ન્યાં તત્ત્વ સચવાય ત્યાં પક્ષો ન પાડવા એ અનુકૂળ લાગ્યું, અને પડિતજી, મિ. ગ્રીણા વગેરે તેમાં સંમત થયા. તેથી જે શબ્દો બને પક્ષ કબૂલ કરી શકે તેવા શબ્દોમાં વધારો પસાર થયો. જે કૉંગ્રેસે એટલે પક્ષ વધારો કબૂલ ન રાખ્યો હોત તો મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે તો આપણને શરમાવા જેવું થાત. આપણે સુધારાનો ઉપયોગ કરવા ન ઇચ્છીયે, ઉપયોગ ન કરવાની આપણામાં હિંમત હોય તો તો મારા જેવાને કૉંગ્રેસ જ કહેવાપણું ન રહે. પણ ન્યારે સુધારાનો ઉપયોગ કરવો એ તો કબૂલ જ છે ત્યારે એ વાતને આપણે બહાર ન પાડવી અને ઉપયોગ કરવા લાયક સુધારા આપણને મેળવી આપનાર પુરુષનો ઉપકાર ન માનવો એ મને અપ્રામાણિક લાગ્યું; અને બાદશાહના ઢંઢરામાં જે લાગણીઓ દર્શાવી છે તે લાગણીઓને આપણે ન ગ્રીહી લેવી એ પણ આપણને શરમાવનારું મને લાગ્યું. બીકથી અમલદારવર્ગને સહાય ન કરવાનો વિચાર રાખવો એ નબળાઈની નિશાની છે. ન્યાં ન્યાં દેશને બહુ થાય ત્યાં ત્યાં અમલદારને સહાય કરવી, તેઓનો વિશ્વાસ કરવો એ મરદાઈની નિશાની છે. એમ દરેક રીતે કૉંગ્રેસ સ્વીકારેલો વધારો સરસ છે એમ આપણે કહી શકીયે, અને મારી ઉમેદ છે કે આપણે બધા સુધારાઓનો સદુપયોગ કરીયે, તેમાં ઘટતા ફેરફારો મેળવીયે, તો યોડાં જ વર્ષમાં સંપૂર્ણ સ્વારાજ્ય મેળવીયે.

અસહ્યતા
અને અત્યાચાર

આ ઉપરાંત લાર્ડ ચેમ્સફર્ડ વગેરે અમલદારો વિષે ઠરાવો પસાર થયા. મને લાગે છે કે જે લાર્ડ ચેમ્સફર્ડ વિષેના અને સર માઇકલ ઓડવાયર વિષેના ઠરાવ કૉંગ્રેસની પેટાકમિટીને રિપોર્ટ બહાર પડે ત્યાં લગી મુલતવી રહ્યા હોત તો વધારે સાફ હતું. પણ કેટલું પણ અમલદારને સમજા કારણસર પોતાના હોદ્દા પરથી ખસેડવાની માગણી કરવાનો આપણને હક છે; એટલે નેકે અવસર આત્મા પહેલાં ઉપજા બે ઠરાવ થયા છે એમ હું માનું છું, તોપણ થઈ ગયા એટલે તે વિષે વધારે ટીકા કમ્પ્લેની જરૂર રહેતી નથી. પણ લાર્ડ ચેમ્સફર્ડનો હોદ્દો લઈ લેવા વિષેના દરમિયાન ઉપર જે ભાષણો થયાં તે શોકજનક અને વખોડવા લાયક હતાં. લાર્ડ

એમસરફને તેમના હોદ્દાને સાર નાલાયક ગણવા એ એક વાત છે, અને તેમનું અપમાન કરવું, બાદશાહના પ્રતિનિધિને વિષે તોછડા અને અસભ્ય શબ્દો વાપરવા એ બીજી વાત છે. તેમાં આપણી કિંમત થઈ જાય છે, અને પ્રજામાં એવી બાધા પ્રચલિત થાય તો આપણામાં નમ્રતા, સભ્યતા, ખાનદાની વગેરે ગુણો રહ્યા છે તેને ખેંચે લાગે. અત્યુક્તિથી પ્રજાને કાંઈ જ કાપેલા થાય એમ હું તો માનતો જ નથી. અત્યુક્તિ એ અસત્યનું એક બૂંદું સ્વરૂપ છે. અસત્ય વડે પ્રજા ચઢતી હોય તોપણ આપણે એ ચઢતીને અસ્વીકાર કરવો એ વધારે શોભે, કેમકે એવી ચઢતી એ છેલ્લે પડતી કરાવે છે.

આ ઉપરાંત કેટલાક દરાવો પ્રજાને માર્ગ બતાવનારા થયા છે એ સુંદર ગણાય. સ્વદેશીની ચાલતી ચળવળને કૌંસે વધારી છે અને રેંટીયાની અને સાળાની પ્રવૃત્તિને સ્થાન આપ્યું છે. ખેડૂતાની સ્થિતિ તપાસવાને સારૂં બોલ ઇડિયા કૌન્સિલ કમિટીને સૂચના કરી, ખિલાફતમાં મુસલમાનોની મદદનો દરાવ પસાર કર્યો, અને આવા બીજા ઉપયોગી દરાવો કર્યા એ બધા આપણને આગળ વધારનારા ગણાય; અને જે પ્રજા એના અમલ કરે તો શુભ પરિણામે આવ્યા વિના ન રહે. નલિયાંવાલા બાગનો કમળને પ્રજાને હાથ આવ્યો એ પ્રજાને મગરૂર થવા જેવું છે. એ બાગની કિંમત જ લગભગ પાંચ લાખ રૂપિયા થઈ જશે, અને પ્રજાને શોક દર્શાવનાર, હિંદુમુસલમાનની એકતા વધારનાર અને કોષની દ્રેષ અથવા તો વિરોધ સૂચવ્યા કે ઇચ્છ્યા વિના નિરપરાધીઓના મૃત્યુરૂપી યજ્ઞનું સ્મરણ કરાવનાર એક સ્તંભ બનાવવામાં, અને જે આજે કચરાનો ઢગલો હોવા છતાં બાગને નામે ઓળખાય છે તેને બાગ બનાવવામાં પાંચેક લાખ રૂપિયા બીજા નેદરે. ચારી હુમેદ છે કે 'નવલખન'ના વાંચનારા આ કાર્યમાં પૂરેપૂરા ભાગ લેશે અને હિંદુસ્તાનને શોભે એવું નલિયાંવાલા બાગમાંથી હિંદુમુસલમાન ઇતિહાસ બધા ધર્મના માણસોને યાત્રાનું સ્થાન અને એવું કરવામાં પોતાનો શાજો આપશે.

માર્ગદર્શક
દરાવો

બાબવધ

રા. કંચનલાલ ખાંડવાળાએ બાગકેતા ઝરણપ્રમાણ સંબંધી જે કાયળ લખ્યો છે તેની ઉપર અમે વાંચનારનું ખાસ ખ્યાત ખેંચવા ઇચ્છીએ છીએ. ન્યુઝીલેંડમાં એક વર્ષમાં એક હજાર બાગકેતાંથી ૫૧ નું મરણ થાય છે, સુઅર્ષમાં ૩૨૦ અને

બારે મરણ-
પ્રમાણનાં
કારણો

સંયુક્ત પ્રાંતમાં ઉપર. આ હકીકત મને તે રીતે તપાસીએ તોપણ આપણને કમકમાડી ઉપજવનારી છે. કારણે સખળ અને ઉપાય શુદ્ધ થકે તેવાં છે તેથી ત્રિચારવા લાયક છે. અને પ્રતિકૂળ કારણોમાં વધારો થતો જાય છે. કારણોમાંનાં કેટલાંક નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) હવા, (૨) ખોરાક, (૩) બાળવિવાહ અને કળેડાં, (૪) સ્વચ્છતા, (૫) આરોગ્ય વિષે અજ્ઞાન, અને હવે (૬) અસહ્ય મોંઘવારી.

આપણી
જવાબદારી

આમાં માત્ર છેલ્લા કારણમાં જ અત્યારે સરકાર મુખ્ય ભાગે જવાબદાર ગણી શકાય. અમે આમ ભેદ પાડીએ છીએ એવું કારણ એ છે કે આપણા અર્નેક વ્યાધિઓ અને તૂટીઓને સાર આપણે સરકારને દોષ દઇએ છીએ. એવું કહેવાની ટેવ પડી ગઈ છે કે જો આપણને સ્વરાજ્ય મળે તો આપણા બધા વ્યાધિઓ એટલે બાળકોના ભારે મરણપ્રમાણનો વ્યાધિ પણ તુરત મટી શકે. સામાન્ય રીતે એટલું ખરું છે કે દેશમાં જૂનમરો વધતો જાય છે તે સ્વરાજ્ય મળે એછું થવાનો સંભવ છે. તોપણ આપણા ઘણા વ્યાધિઓ સ્વરાજ્ય મળ્યા છતાં પણ આપણે લેવા નોંધતા યોગ્ય ઇલાજો નહિ લઈએ તો ઉભા જ હશે, અને એવી વસ્તુ આપણા આજનો વિષય છે.

હવાની પ્રતિ-
ફળતા

આપણી હવા આપણે બદલી શકતા નથી. સારામાં સારી હવાવાળા મુલકોનાં ન્યુઝીલેંડ એક પ્રદેશ છે. પ્રમાણમાં હિંદુસ્તાનની હવા દુર્બળ કરનારી ગણાય છે. ઘણી ગરમીમાં શરીરને બરાબર બાંધવું એ મુશ્કેલ છે. ગરમી કરતાં પણ ભેજવાળા પ્રદેશ વધારે હાનિકારક છે એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે. એમ છતાં ઇશ્વરે મનુષ્યને એટલી શક્તિ આપી છે કે તે ઘણું ભાગે આવી અગવડોને ઓળંગી શકે છે. ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સૌ કોઈ આવી અડચણો દૂર કરે છે. જેટલે દરજ્જે મરણપ્રમાણ ઓછું કરવામાં હવા પ્રતિકૂળ છે તેટલે દરજ્જે આપણે યોગ્ય ઇલાજો લઈને હવાની પ્રતિકૂળતા મટાડી શકીએ છીએ. આમાં આપણી ગરીબી એ મોટામાં મોટું વિધ્ન છે. બાળકોને સંબંધી આપણું અજ્ઞાન એટલું જ વિધ્ન છે.

અયોગ્ય
ખોરાક

બાળકોને ખોરાક હંમેશાં જોઈએ તેવો નથી હોતો. બાળકોના ખોરાકને વિષય સમજવો ઘણું સહેલો છે. બાળક માતાના દૂધ ઉપર અને માતાનું દૂધ બંધ થાય એટલે માયના દૂધ ઉપર જ ઉછેરાવું જોઈએ, તેને બદલે બાળકને દાંત નથી આવ્યા હોતા તેના પહેલાં દૂધને બદલે રાંધેલું અનાજ આપવામાં આવે છે. બાળકની હોજરી અનાજ પચાવવા તૈયાર નથી હોતી એના પહેલાં તેને અનાજ મળે છે.

તેથી બાળકને રોગો થાય છે તે નબળું બને છે અને કેટલીક વેળા વગરમોતે મરે છે. અયોગ્ય ખોરાકમાં પણ આપણી અરીબાઈ અને આપણું અજ્ઞાન મુખ્ય કારણો છે.

ઉપરનાં બન્ને કારણ કરતાં પણ મોટું કારણ બાળાવવાહ અને કળેડાં છે. પંદર વર્ષની છોકરી પ્રસવને લાયક હોય જ નહિ. એવી છોકરીના સંતાનમાં શુદ્ધ અથવા જીવનશક્તિ મંદ હોય છે. આપણાં બાળકો એટલાં દમ વિનાનાં હોય છે કે તેને ઉછેરવાં એ ઘણી મુશ્કેલીનું કામ થઈ પડે છે. તેથી ઘણાં બાળકો પોતાના પહેલા વર્ષની અંદર જ મરણ પામે છે. અને જેમ બાળવિવાહને તેમ કળેડાંને ઘણાં બાળકોનાં મરણ ઉપકારી છે. અયોગ્ય ઉંમરે પહોંચ્યા પછી જે પુરુષો જન્મ કરે છે તેને થતી પ્રજા ન જીવી શકે એ નવાઈની વાત નથી.

બાળવિવાહ
અને કળેડાં

વળી સ્વચ્છ એ પણ બાળકોના મરણનું પ્રમાણ અવશ્ય વધારે છે. પશ્ચિમના લોકો ધર્મને અર્થે નહિ પણ પોતાના શરીરની સુખાકારીને અર્થે, અને ઘણી પ્રજા વધે તો તેનું પાલન કરવું મુશ્કેલ થાય તેથી, પ્રજાવૃદ્ધિ ઉપર અકુશ રાખે છે. આપણે સાર એવો હેતુ સ્વચ્છ રોકવા પૂરતા નથી થતો. પણ હિન્દુસ્તાનમાં આપણે પશ્ચિમના દેશોની અપેક્ષાએ ધર્મમય જીવન માળવાને ભારે દાવો કરીએ છીએ. એમ છતાં આપણે ધર્મે મુકેલા અકુશોને ગણકારતા નથી; તેથી ઘણાં માથાપો ધર્મનો કે અર્થનો વિચાર કર્યા વિના વિપયાસકત રહી પ્રજાની વૃદ્ધિ વખતે કે ક્વખતે કર્યા જ કરે છે. પરિણામે જાણ્યે અજાણ્યે રોગી બાળકો જન્મે છે અને તેથી બાલ્યાવસ્થામાં જ મૃત્યુને યશ થાય છે.

સ્વચ્છ

પાંચમું કારણ આરોગ્ય વિષેના નિયમોનું આપણું અધોર અજ્ઞાન છે. માતા અથવા પિતા બેમાંથી એકને એ વિષે કાંઈ જ્ઞાન નથી હોતું. જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં તેનો અમલ કરવાનું આળસ છે, અને જ્યાં આળસ નથી ત્યાં સાધનોના અભાવ છે. પરિણામ એનું એ જ આવે છે કે બાળકોમાં મરણ વધતાં જાય છે. ઘણી વેળા કેવળ અજ્ઞાની સુચાણી બાળકોની હયાતું કારણ બને છે. તેને સુચાવડીની માવજતની ખમર હોતી નથી. સામાન્ય નિયમોનું પાલન માતા પાસે એ કરાવતી નથી. તેથી બાળકો જન્મતાં જ કફેડી સ્થિતિમાં ઉછેરે છે અને મરણનો ભોગ થઈ પડે છે. જે પ્રથમના એ માસ સુધીમાં બાળક ઉગરી ગયું તો સુચાણીના જેટલી જ અજ્ઞાની માતા બચ્ચાને ગમે તેમ ઉછેરીને જ્યારે તેને મારતી નથી ત્યારે તેની તબીબતને તો જરૂર ધક્કો પહોંચાડે છે.

આરોગ્યનું
ધોર અજ્ઞાન

અસહ્ય
મોંધવારી

છેલ્લું કારણ વધતી જતી અસહ્ય મોંધવારી છે. મોંધવારીને લીધે દૂધધીના સાંસા પડે છે. ઘડેનાં ખોરાકની જરૂર છે ત્યાં ઘડે પછ મળતા નથી. એટલે માંતાનું દૂધ દહાડે દહાડે નખળું થાય છે. ને માતાનું દૂધ બંધ થતાં માતાના ગાન છતાંયે બચ્ચાંને સાંઈ કે પૂરતું દૂધ મળતું નથી. ટાઢને સમયે કપડાં નથી મળતાં. ઘરની સમગ્ર પશુ ઓછી જ મળે છે. આમ. સંજોગોની પ્રતિકૂળતા એટલી બધી છે કે બાળકોનાં મરણનું જે બચાંકર પ્રમાણ રા. ખાંડવાળાએ બતાવ્યું છે તેમાંથી ઉમરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે.

ઉપાયો

એમ છતાં ઉપાયો લીધે જ છૂટકો છે. ઉપાયો લઈ શકાય એવા છે. પ્રજાની કળવણી સારા પાયા પર મુકાય તો સ્થળે બાળક ઉછેરવાનું સામાન્ય જ્ઞાન મળે. દરમિયાન બાળકોને નિયમો સમજાવવા સાથે ઘણી સરળ ભાષામાં નાનાં પુસ્તકો લખી તેનો ફેલાવો થાય, ભાષણો મારફતે માતૃપિતાને જ્ઞાન અપાય, ભેજવાળી હવામાંથી કેટલેક દરજ્જે દરેક જણ પોતાનો અચાવ અલ્પ પ્રયત્નથી કરી શકે છે. ઘરની આસ-પાસનો ને ઘર માંહેનો ભેજ જાતમહનતે દૂર કરી શકાય. બાળકને સારું દૂધ ખીંચ કરેકસર કરીને પણ મેળવવું અશક્ય ન હોવું જોઈએ. દૂધના જેવો સંપૂર્ણ ખોરાક ખીંચે નથી. દરેક પુરુષ પોતાના વિષય ઉપર અંકુશ મુકી જ્યારે પોતે લાયક હોય તથા બચ્ચાની માવજત કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોય ત્યારે જ પ્રજોત્પત્તિ દરે વિષય કાળમાં પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવી એ મહાન હિસા છે એમ સમજીને પણ વિપયાસકિત રોકવાની જરૂર છે. આરોગ્યના નિયમો સમજી લેવા એ મુસીબતની વાત નથી. મોંધવારી એ એવી પીડા છે કે તેનો છલાંગ કોઈ પણ રીતે થઈ જ રહેશે એવી અમારી માન્યતા છે. પ્રજાની કમાણી વધે તો મોંધવારી સહન થાય. એટલે કે નાં કમાણી વધશે અથવા મોંધવારી દૂર થશે એમાં અમને શક નથી. છતાં આપણે ધર્મ તો મોંધવારી દૂર કરવાના છલાંગે જ લેવાનો છે. આ પોતે એક મોખો અતિ મોટો વિષય છે. તેનો વિચાર ખીંચ વેળાએ કરશું. અમારી ઉમેદ છે કે પ્રજાજીવનમાં ભાગ લેનાર દરેક વાંચનાર બાળમરણની સંખ્યા ઓછી કરવા સાથે જે ઉપાયો ધીતાશી લેવાય એ લેશે.

તા. ૧૮-૧-૧૯૨૦

હંટર કમિટી

આ કમિટીનું અમદાવાદનું કાર્ય પૂરું થયું છે. કમિટીની પામે રજુ થયેલા પૂરાવો એટલું સિદ્ધ કરે છે કે પ્રથમ ભૂલ પ્રજાવર્ગની હતી; સરકારની નહિ, સરકારે રા. ગાંધીને પકડ્યા એ વાતને આપણે બાદ કરવી ઘટે છે, કેમકે જો સરકાર કોઇને પકડે ને પકડાયેલ માણસ લોકપ્રિય હોય ને તેવા માણસને સરકાર ન જ પકડી શકે એવી લોકમાન્યતા થાય તો પ્રજાને કારભાર ન ચાલી શકે. એવા માણસને પકડવાનું સરકાર પાસે સખળ કારણ હોવું જોઈએ એ ખરું છે. એવા માણસને પકડતા પહેલાં સરકારે સુલેહ જાળવવાનો સારો બદોબસ્ત કરવો જોઈએ એ પણ ખરું છે. છતાં સરકારે અમુક માણસને પકડ્યો તેથી લોકોને ખુનામરૂડી ફેલાવવાનો કે મકાનો બાળવાનો હક પ્રાપ્ત થતો નથી. વળી અમદાવાદમાં એવું કંઈ સ્થાનિક કાર્ય પોલીસે તા. ૧૧મી એપ્રિલે નહોતું કર્યું કે જે પરથી લોકોને ખુન કરવાનું કે મકાનો બાળવાનું બહાનું પણ મળે.

પ્રથમ ભૂલ પ્રજાની

એટલે પૂરાવો એમ સિદ્ધ કરે છે કે મકાનો બાળવામાં અને ખુન કરવામાં લોકોએ મંબીર ભૂલ કરી અમદાવાદને નુકસાન પહોંચાડ્યું છે.

અમે એવા અવાજ પણ સાંભળીએ છીએ કે એ હુલ્લડથી જ રા. ગાંધીને સરકારે છોડ્યા. તારીખો તપાસતાં તે વાત ખોટી જ પડે છે, કેમકે જે વખતે રા. ગાંધી છૂટ્યા તે વખતે અમદાવાદમાં ખુન નહોતાં થયાં. રા. ગાંધી ૧૧મી એપ્રિલે બપોરના છૂટ્યા. તેમને મુંબઈમાં છોડી મુકવાનો દરાવ તો તા. ૧૦મીની સાંજે થયો. ત્યારે તો અમદાવાદમાં કંઈ જ થયું ન હતું.

હુલ્લડથી નુકસાન

પણ ખુનથી અને મકાનો બાળવાથી ઘણું નુકસાન થયું એ તો આપણે જાણીએ છીએ. અનેક માણસોને જેલમાં જતું પડ્યું છે, અમદાવાદની ઉપર મોટા દંડો શાજો આવ્યો છે અને અમદાવાદને શરમાવાનું કારણ આવ્યું છે.

સરકારે જે છલાંગો હુલ્લડ દબાવવાને સાર લીધા તેને વખોડવા અશ્વત્થ તેની ટીકા કરવી એ કેટલેક દશનજે કૃષ્ણતા ગણાય. પંજાબની સાથે સરખામણી કરતાં સરકારે અહીં એટલી બધી સહનશીલતા વાપરી છે કે આપણે તેમની નાની ભૂલોને કદી વખોડવી જોઈ ન ગણાય, છતાં જ્યાં મુજબ વિચારવા બેસીએ ત્યાં દોષો પણ ગણાવ્યા વિના ન ચાલે.

સરકારની સહનશીલતા અને ભૂલો

‘માર્શલ લૉ’ ની જરૂર ન હતી, માર્શલ લૉની રૂએ જે હુકમ કાઢ્યો તેની જરૂર ન હતી. તેથી નિરપરાધીઓ માર્યા ગયા. નડિયાદ-આરેન્ડી થર ખોટા ને પક્ષપાતી દંડનો હુકમ થયો. આ સરકારની દેખીતી ભૂલો છે. તેને સુધારવાનું કંઈક અંશે હંટર કમિટી સાધન છે.

સત્યાગ્રહ
વિષે સંવાદ

ત્યાગ્રહ ઉપર કમિટીના સભાસદો અને રા. ગાંધી વચ્ચે જે સંવાદ થયો એ જાણવા અ છે. તેથી અમે તે બંને તેટલે દરજ્જે અધારણ: આપવા પ્રયત્ન કરીશું. સત્યાગ્રહ એ યુનાયટેડ મટાડવાનો અને પ્રજાહત્કું રક્ષણ કરવાનો ઉપાય છે એ વાત આ સંવાદ સાચી રીતે બતાવી આપે છે.

† પૂર્વ આફ્રિકામાં પ્રમળ વિરોધ !

અંકુશનો તાર

મિ. અંકુશનો મોખ્યાસાથી તાર છે. તેમાં તેઓ કહે છે કે:

“હિન્દીઓની રાજકીય સ્વતંત્રતાને ભયમાં નાખનાર જે કાયદો ઘડવાની વાત ચાલી રહી હતી તેનો પૂરો ખરડો પ્રગટ થયો છે:-

‘પહેલું એ કે આ ખરડાનો ઉપયોગ સને ૧૯૧૬ના અણગમતા લોકોને ખસેડવાને હજતા કાયદા તરીકે કરવામાં આવે.

‘બીજું’ એ છે કે આફ્રિકાનાં સંરક્ષિત સંસ્થાનોની હદમાં રહેનાર પરંતુ ત્યાંના વતની નહિ એવા કોઈ પણ રાખસને વિષે ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલને જે સત્તાવાર રીતે એવી બાતમી મળે કે એ રાખસની હાજરી અનિષ્ટ છે તો તેની ઉપર હુકમ કાઢીને ગવર્નર તેને એ હુકમમાં બંદરે કરેલી મુદતની અંદર મજબૂર સંસ્થાનોની હદ છોડી આલ્યા જવાની ફરજ પાડી શકે.

‘ત્રીજું’, આવા હુકમનું જે કોઈ ઉલ્લંઘન કરે તે ૧૫૦૦ રૂપિયા સુધીના દંડને અગ્રહ બંને પ્રકારની કેદની છ માસથી વધે નહિ એટલી સખને, કે દંડ તથા સખ એ બંનેને પાત્ર થાય. આવી સખ કોઈને થયેલી હોય તેમ છતાં અગાકની કલમની રૂએ તે જ રાખસની સામે બીજા હુકમે કાઢવાની ગવર્નરની સત્તાને જરાયે બાધ નહિ આવે.”

“ધારાસભા બનેવારીની ૧૯મીએ મળવાની છે. રાજદ્વારીઓને એનો હુકમપ્રયોગ કરતાં અટકાવે એવી ભતની મર્યાદાઓ આ કાયદામાં બિલકુલ નથી રાખવામાં આવી. ઇકોનોમિક કમીશનનો મોટો ચોપડો ભરીને જે પૂરાનો બહાર આપ્યો છે તેમાં હિન્દીઓ નીતિમાં પતિત છે એકું સિદ્ધ કરનાર વજુદવાળો મુદ્દો એકે નથી. હિન્દુઓના આરિષ્ટનો જે પૂરાનો અમે આપ્યો છે તેથી સૌ નિકળે તો થયા છે, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાને પચાસે આલવાની ગેરાઓની હદ જરાયે નરમ પડી નથી.”

સ્વાધી
ચળવળ

આ તારની ઉપર ટીકાની ભાષ્યે જ જરૂર છે. આફ્રિકામાંના હિંદીઓની સામે બળ વિરોધ હોયો થયો છે. મારી નાશ મતિ પ્રમાણે જે કાયદો કરવાની વાત ચાલી રહી છે તેનું સ્વરૂપ મહાઅનર્થકારી છે અને તે પ્રત્યેક હિંદીને એવા અમલદારવર્ગની દયા પર છોડી દે છે કે જે વગ હિન્દીઓના સામેવાળીઆ સ્વાધી ચળવળોપર ગેરાઓની શેઠમાં દયાપ્રેરે છે. હિંદી વસાહતીના માથા ઉપર નીતિની બાબતમાં પાતલ હોવાનું જે તદ્દન જૂઠું આળ ચડાવવામાં આવ્યું છે તે ચોખ્ખું બતાવી આપે છે કે એ ચળવળમાં ધર્માધર્મના વિચારનો લેશ પણ નથી. હિન્દીઓને સંપૂર્ણ ગુલામ-ગીરીમાં હોમવાનું પ્રથમ પગથીજ હોય તેવો અને આ થવા બેઠેલો કાયદો ભાસે છે. અહીંના હિન્દીઓએ આજકાલના આવેલા ગેરા વસાહતીઓની બરોબરીના દરજ્જા માટે દાવો કરવાની છાતી બતાવી છે. વેપારની અંદર પેતાના ગેરા સમોવડીઆ જે મગર દરજ્જાને ભોગવે છે તેમાં ભાગ પડાવવાની તેમણે હિંમત દાખવી છે. ગેરાઓએ અમલદારવર્ગને સાધી લીધો છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જેનું ધરમેળે સમાધાન કરી લેવું શક્ય હતું અને કદાચ જરૂરનું પણ હતું તેવું સમાધાન પૂર્વ આફ્રિકામાં પણ કરાય એવી ત્યાંની સ્થિતિ છે જ નહિ. દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્થિતિ પૂર્વ આફ્રિકા કરતાં નિરાળી જ હતી. પૂર્વ આફ્રિકામાં જેટલા જેટલા વસાહત કરવા આવ્યા છે તે બધાની સાથે બરોબરીના ઇશ્વરદત્ત હક તો સહુની જેમ હિન્દીનો પણ છે જ, પરંતુ હિન્દીને તેના ઉપરાંત 'વહેલો તે પહેલો' નો હક પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને કમેલ રહે છે કે તેમના રાજકીય તેમજ શહેરી તરીકેના દરજ્જાને જળવાય એટલા માટે તેમના આ હકને આપ્યા હિન્દુસ્તાનનો સામટો ટેકો મળશે, અને હિંદી નરેકાર કાઢી ના ન પડાય એવા પોતાના હકને અને તેટલા વાપરને પૂર્વ આફ્રિકામાં વસેલા બ્રિટિશ હિન્દીઓનું રક્ષણ કરવાની પોતાની ફરજ અદા કરશે.

હિન્દુસ્તાનનો
ટેકો

ગાંધીજીની જુબાની*

લેખી એકરાર

સત્યાગ્રહની
જાણ્યા

છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી હું સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ ને તેનું પાલન કરતો આવ્યો છું. સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતોને હું જે સ્વરૂપે અત્યારે પીછાનું છું તે સ્વરૂપમાં તે કમે કમે વિકસ પામ્યા છે.

ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ વચ્ચે જેટલું અંતર છે તેટલું સત્યાગ્રહ અને 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' વચ્ચે છે. 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' નમળા લોકોનું હથિયાર છે અને પોતાનો હેતુ બર લાવવા સારીરિક બળ વાપરવાનો કે તોફાન કરવાનો તેમાં બાધ નથી. પણ સત્યાગ્રહ તો સળળામાં સળળા લોકોનું હથિયાર છે અને તેમાં કાંઈ પણ પ્રકારનું રમખાણ મચાવવાનો ખ્યાલ પણ ન હોઈ શકે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પૂરાં આઠ વર્ષ સુધી હિન્દીઓએ જે બળનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે બળને મેં તે વખતે 'સત્યાગ્રહ'નું નામ આપ્યું હતું. એ જ અરસામાં બ્રિટિશ ટાપુઓમાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં 'પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ' ની લડત ચાલતી હતી તેનાથી ભેદ બતાવવાને મેં આ શબ્દ ચોંસ્યો હતો.

એ શબ્દનો મૂળ અર્થ સત્યનો આગ્રહ છે. એટલે કે તે સત્યબળ છે. મેં તેને પ્રેમબળ અથવા આત્મબળ પણ કહ્યું છે. છેક સરઆતમાં મેં સત્યાગ્રહનો અમલ કરતાં બેઠું હતું કે સત્યને પાળવામાં સામા માણસ ઉપર કુમલો કરવાનો ઇરાદો હોય જ નહિ, પણ ધીરજથી અને સંહાનુભૂતિથી તે માણસને બૂલ કરતો અટકાવવાનો જ હેતુ એમાં હોય; કારણકે એકને જે સત્ય લાગે તે બીજાને બૂલબરેલું પણ લાગે, ધીરજ એટલે જાતે દુઃખ સહેવું. એટલે આ સિદ્ધાંતનો અર્થ એ થાય કે સામા માણસ ઉપર નહિ પણ પોતાની જાતે દુઃખ ખમીને સત્યને પાળવું.

પણ રાજકારણમાં લોકોની લડત તો ધણુંખણ અન્યાયી કાયદાઓ રૂપી જૂલોની સામે થવાની જ હોય છે. જ્યારે અરજીઓથી કે એવી બીજી રીતે તમે કાયદો અમલમાં મુકનારને તેની જૂલનું બાન કરાવવામાં નિષ્ફળ નીવડે, ત્યારે જ તમે

*હંમેશાં હિંમતી મનુષ્ય ગાંધીજીએ આપેલી હતાની

તા. ૧-૧-૧૯૨૦

સ્થાન: હાંદીશ પબ્લિકેશન્સ

અમદાવાદ

તે બૂલને આધીન થવા માગતા ન હો તો તમારે સાર માત્ર એટલો જ ઉપાય રહ્યો કે કાં તો તમે તેવો કાયદો અમલમાં મુકનારને શરીરભળ વાપરીને તમને નમવાની શરૂઆત કરો, અથવા તો કાયદાનો ભંગ કરીને અને તેને સાર થતી શિક્ષા વહેંચી લઇને જાતે દુઃખ સહન કરો. આથી સત્યાગ્રહ એટલે દીવાની કાયદાઓનો ભંગ એમ લોકો સમજે છે. તેમાં ફાજલારી નાંહ પણ દીવાની કાયદાઓનો જ ભંગ કરવાનો હોય છે.

સાધારણ રીતે કાયદાનો ભંગ કરનાર માણસ છપાકને કાયદો તોડે છે અને તેની શિક્ષાથી દૂર ભાગવા મહેનત કરે છે. પણ સત્યાગ્રહી તેમ નથી કરતો. કાયદાના ભંગથી જે શિક્ષા થાય તેની ખીકથી નહિ પણ સમાજના કલ્યાણને માટે તે કાયદાને જરૂરના ગણે છે, તેથી સત્યાગ્રહી હંમેશાં કાયદાને માન આપે છે. પણ એવા કેટલાક પ્રસંગો આવે છે—જોકે તે સાધારણ રીતે જૂજ જ હોય છે—જ્યારે અમુક કાયદા એના અંતઃકરણને એટલા બધા અન્યાયી લાગે છે કે તેને આધીન થવું એ દુષણ ગણાય. આવે વખતે તે ખુલ્લી રીતે અને વિનયપૂર્વક તેનો ભંગ કરે છે અને તેની શિક્ષા શાંતિથી સહન કરે છે. પણ કાયદો ધડનારના વર્તનની સામે પોતાનો વાંધો નોંધાવવાને જે કાયદાના ભંગમાં અનીતિ સમાયલી ન હોય તેવા ખીજા કાયદાઓનો પણ ભંગ કરીને એટલે અંશે રાજ્યને મદદ કરવાનું પણ તે બધ કરે છે.

મારા મત પ્રમાણે સત્યાગ્રહ એટલે સુંદર અને અર્થસાધક છે અને તેનો સિદ્ધાંત એટલો સરળ છે કે તેનો ઉપદેશ બાળકોને પણ કરી શકાય. ગીરમીટીઆ મજરને નામે બાળખાતાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોને દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેં સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ કર્યો હતો અને તેનાં સરસ પરિણામ આવ્યાં હતાં.

જ્યારે રેલેટ કાયદા પ્રગટ કરવામાં આવ્યા ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે બ્રિટિશની સ્વતંત્રતાને તે એટલા બધાનકતાં હતા કે તેની સામે થવામાં અને તેટલું બળ અજમાવવાનું જ જોઇએ. મેં એ પણ જોયું કે તે કાયદાની સામેનો વિરોધ હિંદીઓમાં સર્વસામાન્ય હતો. સમગ્ર પ્રજાવર્ગને અણગમતો હોય એવો કાયદો ધડવાને મગે તેવા આપખુદી રાજ્યને પણ હક નથી, તો પછી હિન્દી સરકાર જેવી બધારણની શક્તિ અને તેના દાખલા પાળતી સરકારથી તો આમ ન જ થઇ શકે. મને એમ પણ લાગ્યું કે આ કાયદા સામેની ચળવળ બેસી ન જાય અથવા તો તોફાનને રસ્તો ચડી ન જાય તે માટે તેને એકસ દિશામાં વાળવાની જરૂર હતી.

તેથી કાયદાના ભંગના તત્ત્વ પર માર મુકીને દેશને સમજાવ્યો. ઉપદેશ આપવાની મેં કિંમત ધરી. આ ચળવળ કેવળ આંતરિક અને પવિત્ર છે; તેથી

રેલેટ અયદ

૧૬૩ એપ્રિલ

૬૬૪ એપ્રિલના એક દિવસને સાર ઉપવાસ અને પ્રાર્થના કરવાની ને તમામ કામકાજ બંધ રાખવાની મેં સૂચના કરી. આનો સરસ જવાબ એકથી ધીજા છેડા સુધી આખા હિન્દુસ્તાનમાંથી અને નાનાં ગામડાંમાંથી પણ મળ્યો; જોકે આને માટે કંઈ પણ બચસ્થા કે મોટી તૈયારી કરવામાં આવી ન હતી. મને જેવો વિચાર સૂઝ્યો તેવો જ તે મેં પ્રજા આગળ સૂઝેલો. ૬૬૪ એપ્રિલને દિવસે લોકોએ કાંઈ પણ તોશાન ક્યું નહિ; તેમ પોલીસ જોડે પણ કાંઈ ઝપાઝપી થઈ નહિ હડતાળ કેવળ મરજીયાત અને સ્વયંબૂ હતી. જે કાગળ દ્વારા આ વિચાર જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો તે હું આ સાથે રજૂ કરું છું.

મારી
પરહેજની

૬૬૪ એપ્રિલનો દિવસ ઉજવ્યા પછી તુરત જ કાયદાનો બંગ શરૂ કરવાનો હતો. તે ઉદ્દેશી સત્યાગ્રહ સભાની કમિટીએ કેટલાક રાજકીય કાયદા પસંદ કર્યા હતા; અને તેથી સ્વરાજ્ય વિષેનું મારું ચોપાનીઉં, સર્વોદય નામનું રસ્કિનના એક પુસ્તકનું બાપોર, સૌકંટિસનો બચાવ અને તેનું મરણ એ વિષે લેખ, વગેરે જે તદ્દન નિર્દોષ સાહિત્યની સરકારે બંધી કરી હતી તે વેચવાનું અમે શરૂ કર્યું.

૬૬૪ એપ્રિલને દિવસે હિન્દુસ્તાન જોવું સચેત થયું તેવું પહેલાં કદી પણ જોવામાં આવ્યું ન હતું એ વિષે તો કાંઈ પણ શક નથી. જે લોકો ભયભીત રહેતા હતા તેમને સરકારનો ડર ન રહ્યો. વળી અત્યાર સુધી પ્રજાનો મોટો સમુદાય તો સુપ્રતિમાં જ હતો. આગેવાનોએ તેમના પર કાંઈ પણ સંગીન અસર પહોંચાડી ન હતી. તેમને કાંઈ તાલીમ મળી ન હતી. તેમને એક નવી શક્તિનું જ્ઞાન થયું; પણ તે શું છે અને તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એની તેમને સમજ ન હતી.

દિલ્હીમાં જે મોટા પ્રજાવર્ગ પહેલાં અચેતન રહ્યો હતો તેને કામ્યમાં રાખવાનું કામ, આગેવાનોને વસતું લાગ્યું. હું અમૃતસર જાઉં અને સત્યાગ્રહનું શાંત સ્વરૂપ લોકોને સમજાવું એમ ડૉ. સત્યપાલ ઇચ્છતા હતા. દિલ્હીથી સ્વામી અદ્વાનંદજીએ અને અમૃતસરથી ડૉ. સત્યપાલે મને લખ્યું કે મારે લોકોને શાંત કરવાને માટે અને સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ સમજાવવાને માટે તે બન્ને સ્થળે જવું. હું પહેલાં કદી અમૃતસર અને પંજાબ પણ ગયો ન હતો. આ બન્ને ગૃહસ્થોના સદેશ સત્તાધારીઓના જોવામાં આવ્યા હતા, અને બન્ને સ્થળે હું શાંતિ ફેલાવવાને માટે જતો હતો એ તેઓ જાણતા હતા.

હું ૮મી એપ્રિલને દિવસે દિલ્હી અને પંજાબ જવા મુંબાઈથી નીકળ્યો અને ડૉ. સત્યપાલ કે જે અમૃતસર પહેલાં કદી આવ્યો ન હતો તેમને દિલ્હીમાં અને મળ્યા

મેં તાર ક્યો. પણ મથુરાં છોડ્યા પછી દિલ્લી પ્રાંતમાં મને દાખલ થતા અટકાવવાને એક દુકમ બજાવવામાં આવ્યો. મને લાગ્યું કે એ દુકમનો ભંમ કરવાની મારી ૪૨જ હતી, અને તેથી હું મુસાફરીમાં આગળ ચાલ્યો. પછી પલવલ આગળ મને પંજાબમાં ગતો અટકાવવાનો અને મુંબઈ ઇલાકામાં જ રોકવાનો દુકમ મળ્યો; અને પોલીસની એક ટુકડીએ મને પકડ્યો અને ગાડીમાંથી ઉતાર્યો. જે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને પકડ્યો તેઓ મારી સાથે અત્યંત સભ્યતાથી વર્ત્યા, અને પહેલી જ ગાડીમાં મને મથુરાં લઈ જવામાં આવ્યો; ત્યાંથી તેઓ સવારમાં એક ભારખાનામાં મને સવાઈ માધવપુર લઈ ગયા. ત્યાં પેશાવરથી આવતી મુંબઈની મેલમાં હું ખેડો અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બાવરિંગે મારો કમળ લીધો. મને ૧૬મી તારીખે મુંબઈમાં છૂટા કરવામાં આવ્યો.

દરમિયાન અમદાવાદના, વીરમગામના અને સામાન્ય રીતે ગુજરાતના લોકોને મારા પકડાવાના ખબર મળ્યા. તેઓ ઝુલુની બન્યા; તેમણે દુકાનો બંધ કરી; મોટા ટોળાં ભેગાં થયાં; તેમણે ખુન અને લૂંટ કર્યા; આગો લગાડી. તાર કાપ્યા અને ગાડીના પાટા ઉખેડી નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ગુજરાતમાં
તેમનો

થોડા જ વખત પર મેં ખેડના ખેડૂતોની વચ્ચે રહીને કામ કર્યું હતું અને હજારો પુરોષો અને સ્ત્રીઓ સાથે હું બળ્યો હતો. અનસૂયા બહેનના કહેવાથી અને તેમની સાથે રહીને અમદાવાદના મીલમજૂરોનું કામ મેં કર્યું હતું. મીલમજૂરો તેમની કદર કરતા અને તેમને પૂજતા. તેઓ પણ પકડાયાં છે એવી ખોટી અફવા ઉડી એટલે અમદાવાદના મજૂરોનો ગુસ્સો ખૂબ તપી ગયો. વીરમગામના મજૂરો જ્યારે મુસ્લીમોમાં હતા ત્યારે અમે બન્ને તેમને મળ્યાં હતાં અને તેમની વતી વચમાં પડ્યાં હતાં. મારી તો ખાતરી છે કે મને પકડવાના ખબર અને અનસૂયા પકડવાની ગપ સાંભળીને લોકો ગુસ્સે થયા તેથી જ તેમણે અત્યાચાર કર્યો.

હું લગભગ આખા હિંદુસ્તાનમાં જનસમુદાય સાથે બળ્યો છું અને તેમની સાથે મેં ખુલાસાથી વાતો કરી છે. તે ઉપરથી આ અત્યાચારની પાછળ કાંઈ પણ અસાધ્ય અણવગ હોય એમ હું માનતો નથી. તેને હુફાડતું મોઢું નામ પણ આપ્યું જ આપી શકાય.

મારા મત પ્રમાણે સરકારની સામે બંડ ઉઠાવવાનો આરોપ ગુનહેંગારો ઉપર મુકવામાં સરકારે ભૂલ કરી છે. આ ઉતાવળી પગલાથી અણબટું અને વધારે પડતું હુન્મુ ઘણાને સહેલું પડ્યું છે. અમદાવાદના મજૂરો ઉપર નાંખેલો ટંડ ભારે હતો અને

સરકારી
પગલાં

તે ઉધસવવાની રીત વધારે પડતી કડક તથા ઉચ્ચેરથી કરે એવી હતી. મજૂરો ઉપર ૧,૭૬,૦૦૦ રૂપિયા જેવડો મોટો દંડ નાંખવાના ન્યાય વિષે મને શંકા છે. નડિયાદ અને બારેજડી ઉપર વધારાની પોલીસ નાંખાઈ અને તેના ખર્ચ બારેજડીના ખાતેદારો તથા નડિયાદના વાણીઆ તથા પાટીદારો પાસેથી ઉધરાવવાનું હતું એ પગલાં પણ મિલકત અકોરણ અને ખારીલાં જ ગણાય. મારી એવી માન્યતા છે કે અમદાવાદમાં માર્ચલ લૉ વિનાકારણ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેના અવિચારી અમલથી કેટલાયે નિર્દોષ માણસોના જીવ ગયા હતા.

બાકી મુંબઈ ઇલાકામાં જે વખતે પરસ્પર શંકાથી વાતાવરણ જવાઈ રહ્યું હતું અને શાંતિ જળવવાને લાવવામાં આવતા લોકરની ગાડીને ઉચલાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યાથી અમલદારો સ્વાભાવિક રીતે ગુસ્સે થયા હશે તે વખતે ઉપર જણાવેલા મુદ્દા બાદ કરતાં તેઓ ઘણા જ સંયમથી વર્ત્યા એ વિષે મને સ્કેજ પણ શંકા નથી.

જુખાની

લૉ. હંટરના
સવાલો

લૉ. હંટર—મિ. ગાંધી, સત્યાગ્રહની હીલચાલના પિતા તમે જ ને ?

ગાંધીજી—હા.

સૌ—કુકામાં એ હીલચાલનું સ્વરૂપ સમજાવશો જરા ?

જૌ—શારીરિક બળને બદલે આત્મિક બળથી અને શુદ્ધ સત્યના જોર ઉપર લડવાની હિમાયત કરનારી આ હીલચાલ છે. મારી દૃષ્ટિએ, એ કૌટુંબિક ક્ષેત્રમાં લાગુ કરવામાં આવતો ન્યાય રાજદારી ક્ષેત્રમાં પણ લાગુ કરવાનો યત્ન છે અને પોતાનાં દુષ્પ્રેમી દાદ મેળવવા જતાં એ એક જ રસ્તે પ્રજા ખુનામરડીના ભયમાંથી બચી શકે તેમ છે એવો અનુભવ ઉપરથી મારો મત બંધાયો છે.

સત્યાગ્રહ
-પ્રતિજ્ઞા

સૌ—રોલેટ કાયદાની સામે થવા તમે આ હીલચાલ ઉપાડી; તમે લોકોને સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરવા કહ્યું ખરું ?

જૌ—હા.

સૌ—આ હીલચાલમાં જેટલાં બને તેટલાં માણસો મેળવવાનો તમારો ઇશદો ખરો ?

જૌ—હા; સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતને કોઈ રીતે બાધ ન આવે એવી રીતે એ સરતે લાખો માણસો મને મળે તોપણ એમાંના એકેએકને હું વચ્ચે આવકાનીએ સત્યાગ્રહની હીલચાલમાં દાખલ કરું.

સૌ—તમારી હીલચાલ સરકાર વિરુદ્ધ છે એમ ન કહેવાય ?

જૌ—નહિ જ. એવી કશી ભાવનામાંથી આ હીલચાલી ઉત્પત્તિ થઈ જ નથી.

સૌ—મિ. ગાંધી, તમે જરા સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા તરફ સરકારની દૃષ્ટિથી જોશો ? ધારો કે તમે પોતે જ ગવર્નર હો તો તમારી સરકાર સામે ઉપાડવામાં આવેલી આવી હીલચાલ વિષે તમે શું કહો ?

જૌ—જો દેશનો કારભાર મારા હાથમાં હોય અને શુદ્ધ સત્યને જ શોધવા ખાતર કોઈ લોકો કાયદાઓને માન આપવાની ના પાડે તો હું તેમના કૃત્યને કાયદેસર જ ગણું અને એમને હું મારા કરી લઉં. સાચો સત્યાગ્રહી જાતે માગે તે જ હક પોતાના વિરોધીઓને પણ આપે.

સૌ—આવી જાતની હીલચાલ લાંબો વખત જારી રહે તો રાજ્ય નશી રહી શકે ખરું ?

જૌ—જરૂર. દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડત આઠ આઠ વરસ ચાલુ રહી છતાં ત્યાંનું રાજ્ય અટક્યું ન હતું, અને લડત પછી જનરલ સ્મૂથે અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની પેઠે જ બધા લડત ચલાવે તો પોતાને કશું વાધો લેવાપણું ન હોય શકે.

સૌ—તમારી સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞામાં તો એક કમિટી નક્કી કરે તે કાયદાઓ તોડવાની જ વાત છે ને ?

જૌ—હા જ; અને પ્રતિજ્ઞાના એ જ ભાગ વૈયક્તિક સ્વચ્છંદ ઉપર અંકુશ મુકનારો છે એ વાત આપની કમિટી સમક્ષે હું સ્પષ્ટ કરવા છપ્પું છું. સત્યાગ્રહની હીલચાલને સાર્વજનિક કરવાનો ઇરાદો હતો એટલે એવો અંકુશ મુકવો જ મને યોગ્ય લાગ્યો.

વૈયક્તિક
સ્વચ્છંદ પર

સૌ—મિ. ગાંધી, ‘કપાળે કપાળે જુદી મતિ’ એ કહેવત સત્યાગ્રહીઓને પણ લાગુ ન પડે ?

જૌ—હા જ, પડે. અને એ કહેવો અનુભવ મને થઈ ચુક્યો છે.

સૌ—એવી પ્રતિજ્ઞાથી માણસના અંતઃકરણને તમે બાંધી નથી બેસા ?

જૌ—હું જો રીતે એનો અર્થ કરું છું એ દાષ્ટ્યે નહિ જ. મારો અર્થ જૂલ-ભરેલો નીવડશે તો ફરી આ હીલચાલ શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન આવ્યે મારે મારી જૂલ-સુધારવી રહી.

હા. હં.—ના, ના, મિ. ગાંધી, હું કંઈ તમને શીખાવણુ આપવાનો દાવા નથી કરતો.

ગાંધીજી—હું સમજ્યો; છતાં એવી માન્યતામાંથી હું આ કમિટીની પણ રક્ષા કરી લેવા ઇચ્છું છું.

સૌ—પણ કાયદાના સવિનય ભંગનો સિદ્ધાંત તમને જોખમકારક નથી લાગતો ?

જૌ—મારી માન્યતા એથી ઉલટી છે. દેશને ખુનામરફીના વિચારો કરવામાંથી છોડાવી લેવાનો શુદ્ધ હેતુ જ કેવળ એના મૂળમાં રહેલો છે.

શહે કાયદો

[ત્યારપછી લાર્ડ હંટરે ટુંકમાં રોલેટ કાયદો પસાર થયા અગાઉના સંજોગો, હિંદી પ્રજા તરફથી ચોમેરથી એની સામે થયેલા વિરોધ, વગેરે વર્ણવી બતાવ્યા અને એ કાયદાની સામે ગાંધીજીને શું વાંધો હતો તેનો મર્મ સમજાવવા કહ્યું.]

ગાંધીજી—રોલેટ કમિટીના રિપોર્ટ વાંચતાં મને એમ લાગ્યું કે રોલેટ કમિટી-એ જે ભલામણો પોતાના રિપોર્ટને અંતે કરી તેવી ભલામણો કરવા પૂરતો પૂરાવો કે હકીકતો કમિટીની પાસે ન હતાં. એ ભલામણો પરથી ઘડી કાઢવામાં આવેલા ખરડાઓના દેશમાં સાર્વત્રિક વિરોધ થયો; ધારાસભામાં એકેએક હિંદી સભાસદે એનો વિરોધ કર્યો; પણ સરકારે એ વિરોધને તુચ્છકાર્યો. આ સ્થિતિમાં વ્યક્તિ તરીકે અને એક મોટા સામ્રાજ્યના સભ્ય તરીકે અત લગી એની સામે થયા વગર મારે માટે બીજો રસ્તો નથી એમ મેં જોયું.

સૌ—આ કાયદો ખુનામરફીના ગુન્હાઓને પહોંચી વળવાના હેતુથી ઘડવામાં આવ્યો છે એ તો તમે કબજા કરો છો ને ?

જૌ—હા જી. એના હેતુ તો વખાણવાલાયક જ ગણાય.

સૌ—ત્યારે એ હેતુ પાર પાડવાને સાર ઘડવામાં આવેલી ચોજનાના તમે વિરોધી છો; એટલે કે જે સત્તાઓ અધિકારીવર્ગને એમાં બક્ષવામાં આવી છે એ સામે તમારો વાંધો છે, એમ જ ને ?

જૌ—હા જી.

સૌ—હિંદી રાજ્યરક્ષણ કાનૂન ઘડવામાં આવ્યો ત્યારે એ કાયદાની રૂએ આપવામાં આવેલી સત્તાઓ એટલી જ વિશાળ ન હતી ?

જૌ—હતી જ. પણ એ કાયદો તો આપત્તાળ મારે ઘડવામાં આવ્યો હતો અને તેટલા વખત પૂરતો જ હતો. વળી તે પણ પ્રજાએ દુઃખી મને કબજા

રાખેલો. રોલેટ કાયદો એથી તદ્દન જુદા પ્રકારનો છે અને ઉપરના કાયદાના અમલના અનુભવ પછી રોલેટ કાયદા સામેનો મારો વાંધો વધુ મળેજીત બને છે.

સૌ—મિ. ગાંધી, તમને ખબર હશે જ કે રોલેટ કાયદામાં સ્થાનિક સરકારનાં મત અને સલાહ લીધા વગર હિન્દી સરકાર કશું પગલું ન ભરે એવી વ્યવસ્થા છે.

જૌ—તે સાચું છે; છતાં રાજ્યની લગામ જેના હાથમાં છે એ સરકારને દીવાની બની જતાં મેં નજરે જોઈ છે; અને એવાના હાથમાં અસાધારણ સત્તા હું તો ન જ સોંપું.

સૌ—પણ રોલેટ કાયદો બીજી કોઈ રીતે રદ ન કરાવી શકાત ?

જૌ—અરે, મેં તો પગે પડી પડીને લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને વીન-આ. તેઓ સાહેબની જોડે અને જેમને જેમને મારાથી મળી શકાયું તે બધા અમલદારો જોડે જીવ તોડી તોડીને મેં દલીલો કરી. પણ એ બધું વ્યર્થ નીવડ્યું. હાથમાં હતા એમાંનો એકે ઉપાય અજમાવવો અમે બાકી નહોતો રાખ્યો.

સૌ—મિ. ગાંધી, વિરોધીઓને એટલી ઉતાવળે તમે કેમ સમજાવી શકો ?

જૌ—સત્યાગ્રહમાં ઉતાવળને અવકાશ જ નથી. મારી નજરમાં તો મેં લીધો એ એક જ રસ્તો ઉત્તમ અને વ્યાજબી હતો. મારા આત્માને દૂભવે એવો હુકમ મારા પિતા પણ કરે તો મારી નજરમાં તેજ મારે માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ રસ્તો એ જ છે કે વિનયપૂર્વક મારે એમના હુકમનો અનાદર કરવો; અને મર્યાદા બહાર ન જતો હોઈ તો હું આપની સન્મુખ કહી બતાવવા ઇચ્છું છું કે એ જ ન્યાયને મારા કુટુંબમાં અનુસરતો આવ્યો છું. અને ‘તમારો આ હુકમ મારા અંતઃકરણને અપવિત્ર અને દુષિત લાગે છે, એનો અનાદર કર્યા વગર મરજૂરકો નથી,’ એમ મારા પિતાને કહેવું મારે માટે જો અનુચિત નથી તો એ જ ન્યાયે મારે મારા મિત્રને અગર કોઈ પણ સરકારને પણ એમ જ કહેવું અનુચિત નથી.

[પછી લૉર્ડ હંટરે સાર્વત્રિક હડતાળને લગતા સવાસો પૂછવા શરૂ કર્યા.]

સૌ—હડતાળ એટલે દેશના બધા લોકોએ એકસાથે પોતપોતાનું કામ બંધ કરવું, ખરું ને ?

હડતાળની
બીમાંસા

જૌ—હા જી.

સૌ—એમ કરવાથી મારે મુશ્કેલીભરી સ્થિતિ ન ઉભી થાય ?

જૌ—મહુ લાંબો વખત હડતાળ ચાલુ રહે તો થાય ખરી.

[પછી લોકોએ ખોટી ગણતરી કર્યાથી નહિ પણ રેસેટ કામદાને ના. વાઇસ-રાયની સંમતિ મળ્યાની ખબર દેશના જુદા જુદા ભાગમાં વહેલાંપોડા મળ્યા તેથી દેશના અધિક ભાગોમાં તા. ૩૦મી માર્ચને દિવસે અને આખા દેશમાં અધે જ ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે લોકોએ હડતાળ કેવી રીતે પાડી એ ગાંધીજીએ સમજાવ્યું.]

સ૦—હડતાળમાં ભળવાનું સંપૂર્ણપણે સૌ સૌની મરજી ઉપર જ રહેવું જોઈએ એ તો તમને કબૂલ ખરૂં ને ?

જ૦—હા જી. પૂરેપૂરું. પણ તે એવા અર્થમાં કે હડતાળને દિવસે કોઈને હડતાળમાં ભળવાનો આગ્રહ ન કરવામાં આવે. બાકી બીજા દિવસોમાં ભળવાની મલામણુ હસ્તપત્રકો, ચોપાનીઆંઓ અગર બીજાં હીલચાલનાં સાધનો દ્વારા કરવી એને હું પૂરેપૂરું કાયદેસર ગણું.

સ૦—હડતાળને દિવસે લોકો ટાંગાવાળાઓને હેરાન કરે એથી તો તમે વિરુદ્ધ છો ને ?

જ૦—પૂરેપૂરો.

સ૦—એવું અયોગ્ય વર્તન કરનારા લોકોની બાબતમાં પોલીસ વચ્ચે પડે તો તેમાં પણ તમારો વાંધો નહિ ને ?

જ૦—પોલીસ ધટતી હદમાં રહેતી અને સહનશીલતાપૂર્વક વર્તે તો હું વાંધો ન લઉં.

સ૦—પણ હડતાળને દિવસે લોકોએ ટાંગાઓ અટકાવવા અને બીજા લોકોની જોડે ખેંચતાણુ કરવી એ બહુ જ અધિકૃત છે એમ તો તમે કબૂલ કરો છો ને ?

જ૦—અવશ્ય; કેમકે સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિએ તો ગમે તે સ્થિતિમાં પણ બળનો ઉપયોગ કરવો એ ચોખ્ખો ગુન્હો જ ગણાય.

સ૦—દિલ્હીના તમારા મુખ્ય એલમી સ્વામી શ્રદાનંદ—

હડતાળ અને
સત્યાગ્રહ

ગાંધીજી—મેં શ્રદાનંદજીને મારા એલમી ગણ્યા જ નથી. એ તો મારા માનવંતા સહાયક હતા.

લૉ. હ.—ત્યારે તમારા એ માનવંતા સહાયક તમને આ બાબતમાં કામગીરી બંધીને દિલ્હી તથા પંજાબના અનુભવો પછી સારીરિક બળ અને ધુનામશગી થયા વગર સાર્વત્રિક હડતાળ પાર પાડવાની ચોખ્ખી અસંકલ્પતા બાબત કામગીરી બંધાયે ?

જા-એ કાગળમાંની વિગત મને અત્યારે યાદ નથી. મને બાસે છે કે એઓ તો એથીયે આગળ ગયા હતા. એમણે કહેલું કે કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાની હિલચાલ પ્રજામાં એકઠકપણે ચલાવવી અશક્ય ગણાય. મેં કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાનું મુલતવી રાખ્યું ત્યારે અદ્વાનંદજી અને મારી વચ્ચે એ વિષે મતભેદ થયો હતો. લોકોની ઉપર પૂરતો કાયુ મેં નહોતો મેળવ્યો એ મારા ધ્યાનમાં આવ્યો ત્યાં મેં કાયદાનો ભંગ મુલતવી રાખ્યો. એમની દલીલ એવી હતી કે જે ખુનામરુદ્દીના ભયથી સત્યાગ્રહ બંધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો સાર્વજનિક સત્યાગ્રહ થઈ જ ન શકે; કેમકે એટલા વિસ્તારવાળી હડતામાં ખુનામરુદ્દી તો થાય જ. હું તેમાં મળતો ન થઈ શક્યો. કાયદાનો ભંગ કરવો એ જેટલે અંશે સત્યાગ્રહ છે તેટલે જ અંશે એવો ભંગ મુલતવી રાખવો એ પણ સત્યાગ્રહ હોય. એ પ્રસંગ આ અવસરે મારી સામે ઉભો રહ્યો અને મેં કાયદાના સવિનય ભંગ રૂપી સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખ્યો. વળી આ બાબતનો વિચાર કરવામાં હડતાળી અને સત્યાગ્રહ વચ્ચેનો તફાવત પણ સમજી લેવો જરૂરનો છે. હડતાળમાં સત્યાગ્રહ રહેશે હોય અને ન પણ હોય. હડ-તાળની યોજના પ્રજાના તેમજ સરકારના મન ઉપર વસ્તુસ્થિતિની ગંભીરતાની સચેટ અસર પડે એટલા જ હેતુથી કરવામાં આવી હતી. કાયદાનો સવિનય ભંગ રોકેટ કાયદાની સામે થનારાઓને માટે જરૂરી તાલીમ મેળવવા માટે હતો. આવી કંઈ કસોટી વગર દેશનું મન પારખવાનું મારી પાસે બીજું સાધન નહોતું. મારાથી કેટલે દરજ્જે કાયદાનો સવિનય ભંગ થઈ શકે એ સમજવાનું હડતાળ એ યોગ્ય સાધન હતું.

સા-પણ સત્યાગ્રહના ઉપદેશની જોડાજોડ હડતાળ કરવાનું પણ લોકોને કહે-વામાં આવે તો એનાથી મારકાડના જુસ્સાને ઉત્તેજન ન મળે ?

જા-મારો અનુભવ તો એથી તદ્દન ઉલટો છે. મેં તો હજારો લાખો સ્ત્રી-પુરુષોને અને નાનાં બાળકોને એમને પણ અસાધારણ ચુપકીથી સરખસોમાં ચાલતાં જોયાં અને હું તો દિગ્ ગઈ ગયો ! મારી ખાતરી છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ કરવામાં ન આવ્યો હોત તો એ પરિણામ કદાપિ જોવા મળત નહિ. પણ હું પાછળ જણાવી ગયો તેમ હડતાળ એ એક વસ્તુ છે અને કાયદાના ભંગની ક્રિયા એ બીજી વસ્તુ છે. અને હડતાળને સમયે જ કાયદાનો ભંગ કરવો એવી મારી ગણ-તરી હતી નહિ.

[બાદ હોર્ડ હંટરે પલવલ સ્ટેશને ગાંધીજીને તેમની પરહેજગીની બાબતમાં તેમને અરુપર જ પકડવામાં આવેલા કે કેમ એ વિષે પૂછવાની શરૂઆત કરી.]

ગાંધીજીની
પરહેજગી

લૅ. હ.—પલવલ આગળ તમને વાસ્તવિક રીતે પરહેજ કરવામાં આવેલા ખરા ?

ગાંધીજી—હા જી. મારી પરહેજગી એ માત્ર નામની જ ન હતી, પણ તેમાં પરહેજ-ગીના બધા અંશો હતા. તેમજ મુંબઈ પાછા જવાનું મને કહેવામાં નહોતું આવ્યું પણ પોલીસ પરહેજમાં રાખીને મને મુંબઈ પાછો પહોંચાડી ગઈ હતી. દિલ્હીમાં દાખલ ન થવાના હુકમને તાબે ન થવાનો મારો નિશ્ચય પોલીસ અમલદારને મેં જણાવ્યા પછી જ્યારે ટ્રેન પલવલ સ્ટેશન પહોંચી ત્યારે અમલદાર શરીથી મારા ડાબામાં આવ્યો અને મારા ખભા ઉપર હાથ મુકી મને કહ્યું, ‘મિ. ગાંધી, તમને હું પરહેજ કરું છું.’ આમ કહીને મને મારા સામાન સાહત ટ્રેનમાંથી ઉતારી લીધો. એકવાર પ્લેટફોર્મની કોર ઉપર હું થુંકવા જતો હતો ત્યારે પહેરેગીરોએ મને રોક્યો. પણ ખરો. એમ કરવામાં એઓની ભૂલ હતી એવું કહેવાની મારી મતલબ નથી. પણ એ પરહેજગીનું ચિન્હ હતું એટલું જ હું બતાવવા ઇચ્છું છું. પોલીસ તો કેવળ પોતાની ધરજ બળવી રહી હતી.

સૌ—તમારે દિલ્હી અગર પંજાબ ન જવું એટલી જ સરકારની તો તમારી પાસે માગણી હતી ને ?

જી—એ સવાલ તો હવે રહ્યો જ ન હતો. દાખલ ન થવાનો હુકમ મને પલવલ પહોંચતાં પહેલાં મળ્યો હતો અને તેને હું માન ન આપી શક્યો તેથી તો હું આગળ વધ્યો. એ ગુન્હાને સાફ મને પકડવાની ક્રિયા બાકી રહી હતી, તે પલવલમાં કરવામાં આવી; અને તેથી જ મને પહેરાની હેઠળ મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યો.

સૌ—મતલબ કે એક સરકારી હુકમની રૂએ તમને જણાવવામાં આવ્યું કે તમને દિલ્હી અગર પંજાબમાં જવા નહિ દેવામાં આવે અને બે મુંબઈ ઇલાકામાં રહેશો તો પૂરેપૂરી છૂટથી રહેવા દેવામાં આવશે.

જી—જી હા.

સૌ—એ તમને પકડીને જેલમાં નાંખ્યાથી તો જુદું જ થયું કેની ?

જી—મને જેલમાં નાંખ્યાનો આરોપ તો સરકાર ઉપર કાઢ્યો મુક્યો જ નથી. ફરીઆદ એટલી હતી કે હું શાંતિ કરવા જતો હતો તેમાં સરકારે મને રોક્યો અને પકડ્યો.

સ૦—જો સરકારને પ્રામાણિકપણે એમ લાગ્યું હોય કે તમારા સિદ્ધાંતના ઉપ-
દેશથી ન્યાં લોકો ઉરકેરાયેલા છે એવી કોઈ જગ્યાએ તમને તમારા સિદ્ધાંતનો પ્રચાર
કરવા જવા દેવા દીધું નથી, તો એ સામે તમે વાંધો લો ખરા ?

જ૦—એ દૃષ્ટિએ મારે કશું જ કહેવાપણું ન હોય.

સ૦—તમારા પકડાયા પછી દિલ્હીમાં, પંજાબમાં અને અમદાવાદમાં ગંભીર રમખાણો
ખનાવો બન્યા ખરે ?

જ૦—હા છ.

સ૦—હવે અમદાવાદને લગતી બાબતોનો આપણે વિચાર કરવો રહ્યો. કહે
છે કે અમદાવાદના મીલમજૂરોમાં તમે ભારે લોકપ્રિય છો, એ ખરું ?

જ૦—હા.

સ૦—અને તમારી પરિઠ્ઠાગીથી એમનામાં ભારે ગુરસો ફેલાઈને અમદાવાદ
તથા વીરમગામમાં તા. ૧૦, ૧૧ તથા ૧૨મી એપ્રિલે લોકોનાં ટાળાંઓને હાથે
ખેદજનક કામો થયાં ખરે ?

જ૦—હા.

સ૦—એ ખતાવતી બાબતમાં અંગત માહિતી તમને કંઈ જ નહિ હોય,
ખરું કેની ?

જ૦—ના છ.

સ૦—એ ખતાવતી બાબતમાં અમે કંઈક મેંત બાંધી શકાયે એવું તમે કંઈ
કહી શકો છો ?

જ૦—હું આટલું કહેવાની રજા લઉં કે અમદાવાદનાં શું કે વીરમગામનાં
શું, લોકોનાં ટાળાંઓએ કરેલાં કૃત્યોને તો મેં સર્વથેવ અક્ષમ્ય માન્યાં છે; અને
મને ખેદ છે કે લોકો એટલે દરજ્જે પોતાનું ભાન ભૂલી ગયાં. છતાં એની સાથે
સાથે જ હું એ પણ જણાવી દેવા ઇચ્છું ખરા કે વ્યાજબી રીતે કે ગેરવ્યાજબી
રીતે પણ જે લોકોમાં હું પ્રિય હતો તેમના ધૈર્યની મને પકડીને સરકારે આકરી
કસોટી કરી; સરકારે ડહાપણ બતાવવું ધટવું હતું. હું એમ નથી કહેવા ઇચ્છતો કે
સરકારે જ ભૂલ કરી અને લોકોએ નથી કરી. હું તો કહી ગયો કે લોકોની ભૂલ
તો મારે ન જાણી શકે.

[આરપહો અમદાવાદમાં પાછા ર્યા પછી થયેલી જૂલો સુધારવા પોતે શું શું કર્યું તેનું ગાંધીજીએ વર્ણન કરી બતાવ્યું.]

સાંતિ ફેલાવવાને સાર મારાથી જે થઇ શકે તે તે સેવા કરવાનું મેં સરકારને તેમજ લોકોને સૂચવ્યું. મિ. પ્રેટ અને બીજા અમલદારો જેને મારે લાગી વાત થઇ. ૧૩મી તારીખે લોકોની સભા ભરવાનું મેં નક્કી કરેલું, પરંતુ તેમ કરવું બહુ મુશ્કેલ જણાયું તેથી ૧૪મી તારીખે સભા થઇ.

નમ્રબાણો
અને
'બહેલાઓ'

[આ સભામાં જ લોકોના વર્તનને બખોડી કાઢતાં જેમનો રમખાણોમાં હાથ હતો એ લોકોને પોતે 'બહેલા' કેવી રીતે કહ્યા અને તેમના કામને 'યોજિત' કેવી રીતે ગણ્યું તે સમજાવતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે:]

આ બંને શબ્દોનો મારી વિરુદ્ધ તેમજ લોકોની વિરુદ્ધ વખતોવખત ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પણ જેઓ ગુજરાતી ભાષા સમજે છે તેઓ બરાબર જાણે છે—અને સર ચીમનલાલ પણ સાક્ષી પૂરશે—કે 'બહેલા' શબ્દનો અર્થ લખીવાંચી જણનારા એટલો જ છે; અને ઉંચી કેળવણી પામેલાને સાર 'શિક્ષિત' વિશેષણનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી મેં વાપરેલા શબ્દમાં ઊંચીવાળાઓનો સમાવેશ થઇ શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે 'યોજિત કાર્ય' નો અર્થ પણ જે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે તે અયોગ્ય છે. યોજના એટલે હિન્દુસ્તાનમાં થયેલા કોઇ પણ કાવતરા અથવા ધટનાનો આ અમદાવાદની યોજના ભાગ હતો એવું કહેવાનો મારો આશય ન હતો; અને મારું આખું ભાષણ વાંચનાર એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે તેમ છે. એ વેળાએ મને પંજબની તો શું પણ વીરમગામના બનાવોની પણ ખબર ન હતી. મારા વિચારો કેવળ અમદાવાદમાં બનેલા બનાવોને વિષે જ અપાયા હતા.

મિ. ગાઉડરની તપાસની સાથે મને કરોડ સંબંધ ન હતો. હું જાણું છું કે મેં કોઇ પણ ગુન્હેગારનું નામ તેમને ન આપ્યું તેથી તેઓ મારી સામે ફરીઆદ કરે છે. પણ મારી કાર્યરેખા તે જણાતા નથી તેથી તેઓ ભ્રમિત થયા છે. મારું કામ ગુન્હેગારોની પાસે પશ્ચાત્તાપ કરાવવાનું, તેઓને ફરી ગુન્હે કરતા અટકાવવાનું અને ગુન્હે કબજા કરાવવાનું છે. જે માણસ આ કાર્ય કરે તેનાથી પોલીસને ખબર આવવાનું કાર્ય ન જ બની શકે, કેમકે એ બંને વિરોધી ધષ્ટા છે. હું જાણું છું કે મિ. માધીર જેથી ઉલટું માને છે, પણ મને તેઓ મનાવી શક્યા નહિ. અમદાવાદને વિષે હું આવા ફેલાઇ તેથી લોકો વધારે ઉદ્વેગમાં કરવાના અર્થે કહ્યું હતું એવો મને એટલો દોષ, મૂર્ખ નવલકથાઓ અને યુનાનરશીની આવાસકતા માનનાર

નેતાઓની પાસેથી ખોટા વિચારો મહત્વ કરે છે. આવા માણસોને હું નાણું છું. તેવા માણસોને સીધે માર્ગે ચઢાવવા મેં પ્રયત્ન કરેલ છે અને એવા માણસોને ખુનામરકીના ઉપાય ઉપરથી વિશ્વાસ લઈ ગયો છે.

આવા પ્રકારના અડધું જ્ઞાન મેળવેલા જુવાનોથી પ્રેરિત થઈને અમારી માણસો-એ અમદાવાદમાં ન કરવાનાં કાર્ય કર્યાં. એવા માણસો ન હતા એમ પણ હું નાણું છું. અને ખુનામરકી છતાંયે યોજનાપૂર્વક થયાં છે એનો અર્થ આથી વિશેષ મેં સૂચવ્યો નથી, ક્યો નથી. યુનિવર્સિટીના સિસ્ટિ માણસોની આ યોજના છે એવું મેં સૂચવ્યું નથી. આ કાર્યમાં તેઓનો હાથ હતો એમ મેં નાણું પણ નથી.

‘યોજના’
એથી શું ?

સૌ—તમે એમ સૂચવો છો કે આ બધાં ટાળાંઓ એક જ ધરાદારી કામ કરી રહ્યાં હતાં ?

જૌ—હું એમ નથી કહેતો. એમ કહેવું અતિશયોક્રિત મણાય. પણ હું માનું છું કે બે ત્રણ માણસોએ લોકોને ઉરકેયાં અને લોકો દોષમાં પડ્યા.

સૌ—આ કાર્યો સરકારની સામેનાં તમે ગણ્યાં છો કે યુરોપીઅનોની સામેનાં?

જૌ—સરકારની સામે હતાં એમાં તો મને સક જ નથી. પણ આજ સુધીયે યુરોપીઅનોની સામે તે હતાં કે નહિ એ વિષે હું નિશ્ચય કરી શક્યો નથી. યુરોપીઅનોની સામે ન હતાં એવાં શુભ ચિન્હો કેટલાક તો મેં જોયાં છે, છતાં બધા વિચાર કરતાં હું ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યો નથી.

સૌ—સત્યાગ્રહના સૂત્ર પ્રમાણે યુન્હેમારોને સળ મળવી જોઈએ કે નહિ ?

જૌ—યુન્હેમારોને સળ કરવી એ ખોટું છે એમ કહેવા હું તૈયાર નથી. પણ તેથી વધારે સારો રસ્તો આપણી પાસે છે. સળ કરવામાં એવો ભાવ રહ્યો છે કે બહારથી દબાણ કરીને આપણે માણસને સુધારી શકીએ. આ વાત મને યોગ્ય નથી લાગતી. પણ આવારે તો હું આટલું કહું એ બસ છે કે યુન્હેમારોને સળ લાગ તેની સામે સત્યાગ્રહી શરીરમાં ન કરી શકે. એટલે સળઓ વિષે સત્યાગ્રહીનું સૂત્ર સરકારી અમલનું વિરોધી નથી એમ કહી શકાય.

સત્યાગ્રહ
અને
યુન્હેમારો

સૌ—પણ સત્યાગ્રહના નિયમ પ્રમાણે યુન્હા સોપી કદામ એવી હરીફત સત્યાગ્રહીઓ ન આપે એમ તમે કહેતા બન્યાં છો.

જૌ—હું ઉપર કહી મને તેમ સત્યાગ્રહી બે લોકો ન લાગે. સુધારણા અને પેલીઓની એ બે માન્યતાથી વાત છે. અને સત્યાગ્રહવાને મદદ કરનારાં છે.

પણ દરેક જુદે રસ્તે મદદ કરે છે. સત્યાગ્રહી લોકોને વિનયી અને સ્વેચ્છાએ કાંબા-
ને માંન આપનારા બનાવે છે. પોલીસખાતું ગુન્હેગારોને પોળી કાઢી તેઓને સજા
કરાવી ગુન્હા ઓઢા કરવાની આશા રાખી રાજ્યસત્તાને મદદ કરવાનો દાવો કરે
છે. બંને પક્ષનો ઇરિદિા શુભ છે.

સૌ—ધારો કે સત્યાગ્રહીએ નજરોનજર ગુન્હો થયેલો જોયો. આ ગુન્હાની
પોલીસને ખબર આપવી એ તેની ધરજ છે કે નહિ ? આ સવાલનો જવાબ તમને
ચોખ્ખો જણાય તો જ આપજો.

જૉ—હું મિ. ગાંધીને તો એનો જવાબ આપી ચુક્યો છું અને મને ભાસે
છે કે આપને પણ આપવો એ જ ઉચિત છે. આ દેશના યુવકવર્ગને મારા કોઇ પણ
બાલથી આડે મર્જી દોરવા હું નથી ઇચ્છતો; આપના સવાલના જવાબથી ગેરસમજ
સેવાનો ભય છે; છતાં એક સ્વતંત્ર તરીકે તો મારે કહેવું જોઇયે કે કોઇ પણ
માણસની પોતાના ભાઇની સામે સાક્ષી આપવાની ધરજ ન હોઇ શકે. અર્થી 'ભાઇ'નો
અર્થ હું સંકુચિતપણે નથી કરતો. જાતિ, ધર્મ કે દેશનો ભેદ રાખ્યા વિના પ્રત્યેક
એકબીજાના ભાઇ છે એવો અર્થ કરશો. સત્યાગ્રહીથી 'ભાઇ' નો સંકુચિત અર્થ
કરાય નહિ. જે હું મારા ભાઇને ગુન્હામાંથી છોડાવવા ઇચ્છું તો હું તેના ગુન્હાની
પોલીસને ખબર આપીને છોડાવી ન શકું. હું મારા ભાઇની ઉપર કાંઇ પણ અસર કરી
શકું તેના પહેલાં તે મારી આગળ જ કંઈકહે તેને વિષે મારે તેને નિર્ભય બનાવવો
જોઇયે. હું તેમ ન કરું તો તે છટથી પોતાના ગુન્હાને ન સંભળાવે. પણ પોતે નજરે
જોયેલા ગુન્હાની પણ જુગાની ન આપવાનો અધિકાર માત્ર સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહીને જ
પ્રાપ્ત થાય છે. આટલું હું ઉમેરવા ઇચ્છું છું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમજ અહીં હું
ખુસી ગુન્હેગારોના પ્રસંગમાં આવેલો છું અને તેમાંના ધણાએ પોતે કરેલાં પાપોનો
પશ્ચાત્તાપ કર્યો છે; કેટલાકે ગુન્હા કરવાનું છોડી પણ દીધું છે. આમ છતાં જુગાની
ન આપવાનો એવા અધિકારનો દાવો હું પોતે કરતો નથી. હું મને પોતાને સંપૂર્ણ
સત્યાગ્રહી ખાતરી નથી. એટલે મારી નજરે ગુન્હો થયેલો હું જોઉં તો તેને વિષે
સાક્ષી ન જ આપું એવું હું કહી શકતો નથી.

સૌ—શ્રી સિવાય ખાંબુ કંઈ તમારે કહેવાની ઇચ્છા છે ?

માસ
પહોંચતો

જૉ—હા જી. મને લાગે છે કે જો ખાંસી મદોલતો અહીં નીમવામાં આવી
હતો તેમજુ કોઈ નીમવાસર ચકુ હતું. આથી મને ટીકા કરવી સમય થાય છે.
તોપણ આજે તો કોઈકે મરકાર લાગી કરવાનો ગુન્હો. આજે તો મર

મુકવો નહોતો જોઈતો. તેમ થવાથી કેટલાક લોકોને હદ કરતાં વધારે સળ થઈ છે. એ ઉતાવળ પગલું હતું.

સૌ—પણ એ તો તમે સરકારી વફાલનો દોષ જણાવ્યો.

જૌ—હું એમ નથી માનતો. આવાં ભારે કામોમાં સરકારી વફાલ તેના મુખીને પૂછ્યા વિના જવાબદારી ન ઉઠાવે. તેથી હું કમિટીને કહેવા ઇચ્છું છું કે અદાલતોની મારફતે યોગ્ય અને કેટલીક વેળા જોઈએ તેથી વધારે સળ મળ્યા છતાં અમદાવાદની ઉપર જે દંડ નાંખવામાં આવ્યો છે તે વધારે પડતો ગણાય જ. વળી મજૂરોની ઉપર સરખે હિસ્સે કર નાંખવામાં આવ્યો એ ખેવડી સળ કરવા જેવું થયું છે. અને કર ઉધરાવવાની ટપ ગેરઆજખી અને મજૂરોને હલાકી કરનારી મળ્યું છે. નડિયાદ તેમજ બારેજડી ઉપર વધારાની પોલીસ નાંખવામાં આવી છે એ તદ્દન ગેરઆજખી માનું છું. નડિયાદના કલેક્ટરે પાટીદાર અને વાણીયા વર્ગ ઉપર ખોળે નાંખવા વિષે જે દલીલો આપેલી છે તે વળતર વિનાની છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાં વેરભાવ જોડે છે. મને તો ખાતરી થઈ છે કે જ્યોત્રેનના પાટા ઉખેડવા મથા હતા તેઓને નડિયાદીઓએ જરા પણ મદદ નથી કરી. એટલું જ નહિ પણ તેઓએ સરકારને મદદ કરેલી છે, અને તેઓએ અપેલી મદદ કલેક્ટરે સુંદર રાબ્દોમાં કબજા પણ કરેલી છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે બારેજડી અને નડિયાદનો જે દંડ થયો છે તે રદ થવો જોઈએ અને બારેજડી-નડિયાદ ઉપરથી વધારાની પોલીસ ખેંચી લેવાની જોઈએ.

જસ્ટિસ રિન્કન—હું તમને લાંબા સવાલ પૂછવા નથી ઇચ્છતો. સત્યાગ્રહની ઉડી ચર્ચામાં પણ નહિ ઉતારું. પણ જો તમને હરકત ન હોય તો તમારી મારફતે હું કેટલીક ખબર જાણુવા ઇચ્છું છું. તમે કહ્યો છો કે તમે પોલીસના હુકમોને પૂરેપૂરું માન આપવાને લોકોને સૂચવેલું હતું.

ગાંધીજી—આપ બરોબર કહ્યો છો.

સૌ—મેંજરેટ જે કંઈ હુકમો કાઢે તેને પણ માન આપવાનું તમે કહેલું?

જૌ—હા જી. આ આખતની ચર્ચા અમારામાં કાયદાનો સવિનય ભંગ શરૂ થયો તેના પહેલાં જ થયેલી હતી અને મેં એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે સરકારનો વગેરે કાદવાને લગતા બધા કાયદાને પૂરેપૂરું માન આપવું જોઈએ.

સૌ—આ આખત તમે ભાખ્યો કરેલાં કે નોટીસો કાઢેલી?

જૌ—નોટીસો કાઢેલી અને ભાખ્યો પણ કરેલાં એવું મને યાદ છે.

જસ્ટિસ
રિન્કનની
તપાસ

સૌ—તમારી પાસે એને લગતાં ભાપણા, નોટીસો વગેરે જે કંઈ હોય તે મને તારીખવાર મોકલશો ?

જૌ—અવશ્ય મોકલીશ. મારી પાસે કેટલું નીકળી શકશે એનો મને અત્યારે ખ્યાલ નથી.

સૌ—તમને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ દિલ્હી જવા તાર કરેલા તે સત્યાગ્રહ ફેલાવવાને ?

જૌ—ના જી. દિલ્હીમાં અશાંતિ વર્તતી હતી તેથી લોકોનાં મન શાંત કરવાને. સ્વામીજીની એવી માન્યતા હતી કે હું લોકોનાં મન શાંત કરી શકીશ.

સૌ—એ તારો પણ તમારી પાસે હોય તો મને મોકલશો ?

જૌ—મને ધારતી છે કે એ મારી પાસે નહિ હોય. જેના જવાબો હું આપી દઉં છું એવાં ઘણા કાગળોઆં તે જ વેળાએ ફાડી નાંખવાની મારી આદત છે. ભવિષ્યમાં ઉપયોગી હોય એવા જ કાગળો હું સાચવું છું. છતાં હું તપાસ કરીશ.

સૌ—તમે પલવેલથી પાછા કર્યા અને ભાપણા કર્યા તેમાં તમે જણાવ્યું છે કે તમારી ખુશી ફરી પાછા તુરત દિલ્હી જવાની હતી. ને તમારો ઇરિદો દિલ્હીમાં શાંતિ જ ફેલાવવાનો હતો તો તમે પાછા દિલ્હી જવાનો ઇરિદો કેમ રાખ્યો ?

જૌ—કેમકે મને પલવેલથી પાછો ફેરવવામાં આવ્યો ત્યારે સત્યાગ્રહી તરીકે મારી ફરજ તે હુકમનો અનાદર કરવાની થઈ પડી.

સૌ—પણ તમારા પાછા દિલ્હી જવાથી અશાંતિ થાય નહિ ? અને તમે સરકારને તમારા કાર્યથી તકલીફમાં ન નાંખો ?

જૌ—સરકાર ગેરવર્તણૂક ચલાવે, એ ગેરવર્તણૂકને લીધે હું કાંઈ પણ યોગ્ય પગલું ભરું, અને તેથી સરકાર ગુચવાડામાં આવી પડે તેને સાર હું જવાબદાર ન બનું. પણ હુકમનો અનાદર કરી મારા દિલ્હી જવાથી અશાંતિ થાય તો હું અનાદર કરતો જરૂર અટકું; કેમકે સત્યાગ્રહના બીજા સિદ્ધાંતને એવા અનાદરથી દોષ આવે. અને જ્યારે મને બધી જગ્યાએ ખુનામરકી થયાની ખબર પડી ત્યારે તુરત જ ઘણી દિલગીરી સાથે મેં દિલ્હી જવાનું મોકુફ રાખ્યું.

સૌ—ત્યારે ૧૨ી દિલ્હી જવામાં તમારો હેતુ શો રહ્યો ?

જૌ—સત્યાગ્રહી અન્યાયી અથવા તો જુલમી હુકમની સામે માત્ર પોતે દુઃખ ભોગવતે જ થઈ શકે છે; અને આ સમયે રોલેટ કાયદા વિશે સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો તેથી જ મને દિલ્હી જતાં અટકાવવામાં આવ્યો.

ત્યારે પ્રથમ દૃષ્ટિએ તે હુકમનો મારે સાદર નિરાદર કરવો એ મારી ફરજ થઈ પડી. પણ પંજબમાં બનેલી ખીનાઓની મને ખબર પડી ત્યારે મારી ઉપર એવો નિરાદર મોકુફ રાખવાની વિશેષ દરજ્જા આવી પડી.

સૌ—તમે કાયદાનો સવિનય ભંગ એ વખત મુલતવી રાખ્યો; બીજી વખતે કેમ મુલતવી રાખવો પડ્યો ?

જૌ—નાં વાઈસરોયે અને મુંબઈના ગવર્નરે સાંઈએ મને ઘણી ચેતવણીઓ આપી, તેઓએ પોતાની પાસેની વિશેષ માહિતીના ઉપયોગ કરી મને સૂચવ્યું કે ખુનામરૂઠી થવાનો ભય દૂર થયો છે એવી મારી માન્યતા વાસ્તવિક ન હતી. મેં વિચાર્યું કે આવી ચેતવણીને માન આપવું એ મારો ધર્મ છે.

સૌ—લોકોમાં સત્યાગ્રહના પ્રચારથી કાયદા પ્રત્યેનું માન ઓછું થઈ ગયું છે એ તમે કબૂલ નહિ કરો ?

જૌ—સામાન્ય રીતે હું એ કબૂલ નહિ કરી શકું. લોકો હવે કાયદાને ઓછું માન આપતા થયા છે એમ હું માનતો નથી. પણ મારે એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ ખરું કે કોઈ કોઈ જગ્યાએ મારા પ્રચારનું તાત્કાલિક પરિણામ કાયદા પ્રત્યેનું માન ઓછું થવા રૂપે પણ આવ્યું છે.

સૌ—કયા કાયદા તોડવા એ વિષે કમિટી નીમવાનો હેતુ વધારે સ્પષ્ટ કરશે ?

જૌ—કમિટી નીમીને સત્યાગ્રહીઓની ઉપર અંકુશ મુક્યો. કયા કાયદાનો સવિનય ભંગ થઈ શકે એ દરેક માણસ એકાએક નહિ વિચારી શકે અને અવિનયી ભંગ થવાનો સમય આવે. તેવું અટકાવવું એ કમિટીનો હેતુ હતો.

સૌ—કમિટીઓ જુદી જુદી જગ્યાએ નીમાયેલી હતી એ બધી સ્વતંત્ર હતી ?

જૌ—તે કાયદે સ્વતંત્ર હતી, પણ હકીકતમાં બધીની ઉપર મારો અંકુશ રહ્યો હતો, કેમકે તે અંકુશની પ્રત્યેક કમિટીએ માગણી કરી હતી. અને જ લગભગ દરેક કમિટીનો પ્રમુખ નીમીને તે તે કમિટીએ મારો અંકુશ સ્વીકારી લીધો હતો; અને સત્યાગ્રહ જેવી નવી વસ્તુના પ્રચાર સમયે આ વ્યવસ્થા મને યોગ્ય લાગી.

સૌ—‘પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ’ અને ‘સિવિલ ડિસઓબીડિયન્સ વચ્ચેનો તફાવત ખતાવશે ?

જૌ—અને નોખી વસ્તુઓ છે. ‘પૅસિવ રીઝિસ્ટન્સ’માં મંદતા રહેલી છે, તેમાં કાયદાનો ધરાધાપૂર્વક ભંગ સમાતો નથી. જો કાયદો અપમાનયુક્ત છે તે પૅસિવ

‘પૅસિવ
રીઝિસ્ટન્સ’
વિ. ‘સિવિલ
ડિસઓબી-
ડિયન્સ’

રીઝિસ્ટર ઉપર આવી પડે ત્યારે તે તેને તાબે ન થાય એટલું જ, પણ 'સિવિલ ડિસ્-
ઓબીડિયન્સ'—સવિનય ભંગ—એ એક તીવ્ર પ્રવૃત્તિ છે અને રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રમાં
અનેક પ્રકારનાં દુષ્કૃતિનું નિવારણ કરવાને સારૂ જેના ભંગમાં અનીતિ ન થતી હોય
એવા અનેક કાયદાઓનો ધરાદાપૂર્વક સવિનય ભંગ કરીને રવેચ્છાએ દુઃખ વહોરી
લેવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં એ ભારે શસ્ત્ર છે. 'પેસિવ રીઝિસ્ટન્સ'માં ઘણી વેળા
સામેના માણસને ઈર્ષ્ય કરવાનો પણ જ્ઞાનપૂર્વક સમાવેશ મેં જોયો છે. સવિનય ભંગમાં
કોઈને ધરાદાપૂર્વક ઇર્ષ્ય કરવાનો કદી સમાવેશ થતો જ નથી.

[અપૂર્ણ]

તા. ૨૫-૧-૧૯૨૦

ગાંધીજીની જુખાની

સર
ચીમનલાલની
જાણ

સર ચીમનલાલ—હું સત્યાગ્રહ સમન્વેષો છું તે પ્રમાણે તમારે સત્યનું
આચરણ કરવાનું છે અને તેમ કરતાં જે દુઃખ પડે તે વહોરી લેવું પણ કોઈને
દુઃખ ન દેવું.

ગાંધીજી—હા જી.

સૌ—હવે, મને તેવો પ્રામાણિક માણસ હોય તોપણ ખીજ પ્રામાણિક માણસો
અને તેની વચ્ચે સત્યને વિષે પણ મતભેદ તો હોય છે એમ આપણે જોઈએ છીએ.
ત્યારે સત્યનો નિર્ણય કોણ કરી શકે ?

જૌ—દરેકે પોતાને સારૂ કરવો રહ્યો.

સૌ—પણ જેટલાં માથાં તેટલાં મત હોય છે એટલે ગોલમાલ થવાનો સંભવ
નથી રહેતો ?

જૌ—મને એમ લાસતું નથી.

સૌ—પણ એક જ સત્યને શોધતાં દરેકે માણસ જુદા જુદા અભિપ્રાયો
બાંધતો જ આવ્યો છે.

જૌ—તેથી જ અહિંસા એ સત્યાગ્રહનો આવશ્યક ભાગ છે. એ વિના હું
કબૂલ કરું કે ગોલમાલ થાય એટલું જ નહિ પણ તેથીયે વધારે દુઃખદ પરિણામો
આવવાનો સંભવ રહે.

સ૦—ત્યારે સત્યનો આગ્રહ રાખનાર માણસ ચારિત્ર્યમાં અને યુદ્ધિમાં બહુ કુશળ હોવો જોઈએ એમ તો તમે કહ્યું કરશો ?

જ૦—ના જી. સત્યાગ્રહને પૂરતા સત્યના અને અહિંસાના તત્ત્વની આશા હું બધામાં રાખું. ધારે કે કંઈ સત્ય શોધી કાઢું અને જાણે તથા ગમે તેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી જમાં અને ગમાં કના જેટલાં જ ઉંચાં ચારિત્ર્ય અને યુદ્ધિની જરૂર સત્યાગ્રહને સાથે હું નથી સ્વીકારતો.

સ૦—ત્યારે આનો અર્થ એ થયો કે એક માણસ નિર્જીય કરે અને તેનાથી એકા ચારિત્ર્ય અને યુદ્ધિ વાળાઓએ આંધળા થઈને તેનું અનુકરણ કરવું.

સત્યાગ્રહ
અને અહિંસા

જ૦—આંધળા થઈને અનુકરણ કરવાની વાત મારા આગલા જવાબમાંથી આપ નથી ઘટાવી શકતા. હું જે કહેવાને પ્રયત્ન છું તે આ છે. માણસ પોતે સ્વતંત્ર રીતે જો શોધો કરી સત્ય જોળવા જ ઇચ્છે તો જોણે અમુક વિશેષ બાબત શોધ કરી હોય તેનો એ સ્વીકાર કરે અને પછી કેમને તુકસાન પહોંચાડ્યા સિવાય સત્ય માર્ગે ચાલે. આમાં અમુક માણસની શોધ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, ખરી છે કે ખોટી, તે જાણવા પૂરતો યુદ્ધિનો ઉપયોગ દરેકે કરવો રહ્યો છે. એટલે સત્યાગ્રહમાં અંધશ્રદ્ધાને ક્યાંયે અવકાશ નથી.

સ૦—ત્યારે તમારા ધોરણ પ્રમાણે તો એમ થયું કે ચારિત્ર્યકુશળ અને યુદ્ધિકુશળ માણસ જે નિર્જીય કરે તે પ્રમાણે બીજાઓએ આંધળાભીત બની વર્તીતું, કેમકે તેઓ એકા યુદ્ધિને લીધે સ્વતંત્ર નિર્જીય નથી કરી શકતા.

જ૦—આપે મારો વિચાર બરોબર સુક્યો ન ગણાય. મેં કહ્યું કે હું અંધ અનુકરણને માનતો જ નથી. સામાન્ય માણસમાં કામ કરવાની જેટલી શક્તિ છે તેથી વધારે શક્તિની જરૂરીયાત સત્યાગ્રહમાં મેં માની નથી.

સ૦—હું માનું છું કે અમુક હીલચાલની પ્રતેહનો આધાર તો તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઉપર રહે છે—

જ૦—સત્યાગ્રહને વિષે એવું કંઈ ખાસ છે એમ હું કહ્યું ન કરું. સત્યાગ્રહમાં એક જ શુદ્ધ સત્યાગ્રહી વિજય મેળવી શકે છે.

સ૦—તમે તમારી જુબાનીમાં કહી ગયા છો કે તમે સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહી હજી ન કહેવાઓ; ત્યારે બીજાઓ તો તમારાથી વધારે ઉતરતી કોટિના હોવા જોઈએ.

જ૦—એમ હોવાનું કંઈ ખાસ કારણ નથી. હું માનતો નથી કે મારામાં કંઈ ખાસ વિશેષતા રહેલી છે. મારા કરતાં સત્યનો વધારે શુદ્ધ નિર્જીય કરનારા હોય

શકે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૪૦ હજાર અણપટ હિંદી સહ જઈ શક્યા અને સત્યાગ્રહ કરી શક્યા. અને જે હું આપને ત્યાંનાં કેટલાક સ્મરણી આપી શકું તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા આપણા બાહ્યોએ પોતાના મન ઉપર કેટલો કાબુ મેળવ્યો હતો એ જાણી આપને આશ્ચર્ય થાય.

સ૦—ત્યાં તો તમે બધા એક જ મતના હતા.

જ૦—ત્યાંના કરતાં અહીં મેં વધારે એકમત અનુભવ્યો છે. ત્યાં કંઈ થોડા મતભેદ ન હતા.

સ૦—પણ ત્યાં તો તમારે એક ચોખ્ખો મુદ્દો હતો. અહીં તેવું નથી.

જ૦—અહીં પણ મુદ્દો સરળ અને એક જ છે; અને તે રોલેટ એક્ટને રદ કરાવવો.

સ૦—વાર, સત્યાગ્રહ કરતાં માણસ જેલમાં જાય; એની માન્યતા પ્રમાણે એમાં એને અન્યાય થાય છે, તેથી એ રીઝે બરાઈ એનામાં રાજ્યવર્ગ તરફ દ્રોષ ન આવે ?

જ૦—મારો લાંબા કાળનો અનુભવ એથી વિરુદ્ધ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું જોઈ શક્યો છું કે આઠ વર્ષની ઘણી સખત લડાઈને અંતે ત્યાંના રાજ્યવર્ગ અને હિન્દીઓની વચ્ચે દ્રોષભાવ ન વધ્યો એટલું જ નહિ, પણ બંને પક્ષ એક બીજાને માન આપતા થયા.

સત્યાગ્રહીની
સહનશક્તિ

સ૦—પણ દુઃખ જ ભોગવ્યાં કરનારનામાં શું ભારે સહનશક્તિની જરૂર નથી ?

જ૦—એની કંઈ ભારે સહનશક્તિ જોઈએ એમ હું માનતો નથી. જે સહનશક્તિ પ્રત્યેક માતામાં રહેલી છે તેના કરતાં વધારેની જરૂર સત્યાગ્રહીને જોવા કે તેના બીજા દુઃખમાં નથી રહેલી. હું નમ્રતાપૂર્વક સૂચવું છું કે આપણા બાહ્યોએ એની સહનશક્તિ બહુથે બતાવી છે.

સ૦—અમદાવાદનો દાખલો લો. તેઓએ બતાવી કે ?

જ૦—હું કહીશ કે જ્યારે અમદાવાદ ઇત્યાદિના લોકો ભાન ભૂલી ગયા ત્યારે હિંદુસ્તાનના બીજા બધા ભાગોમાં એ કઠિન સમયે લોકોએ અપૂર્વ ખામેશી પકડી હતી. અમદાવાદમાં અને બીજા જગ્યાએ જે બન્યું એ સૂચવે છે કે લોકોએ પોતાની ઉપર હજી સંપૂર્ણ કાબુ મેળવ્યો નથી. ખેડમાં લોકોને રોષ ચક્રવાત કંઈ થોડાં કારણ ન હતાં, તેમ છતાં તેઓએ ગયે વર્ષે સરસ કાબુ જાળવ્યો હતો.

સ૦—ત્યારે જે ખુનામરૂઝી થઈ તેને તમે અકસ્માત ગણો ?

૪૦—અકસ્માત તો નહિ ગણું, પણ એ અપવાદ રૂપે હતી. અને જેમ જેમ સત્યાગ્રહની ઓળખ થતી જશે તેમ તેમ લોકો વિશેષ કામુ મેળવતા જશે. હું માનું છું કે લોકો સત્યાગ્રહનું રહસ્ય એટલે સુધી સમજી શક્યા છે કે જરૂર જણાયે હું શ્રી કામદાનો સવિનય ભંગ શરૂ કરવાની હિમ્મત કરું ખરો. સત્યાગ્રહરૂપી અગ્નિમાંથી નીકળવાને લીધે દેશ વધારે પવિત્ર અને વધારે ઉન્નતવળ બન્યો છે એવી મારી ખાતરી છે.

સ૦—સામાન્ય રીતે તમારા મત પ્રમાણે સરકારની સાથે સહકાર અને તેમના પ્રત્યે અદ્વેષ હોવાં જોઈએ. દુઃખ સહન કરતાં કરતાં આમ બની શકે ?

૪૦—મારો ત્રીસ વર્ષનો અનુભવ મને સિદ્ધ કરી આપે છે કે ઇરાદાપૂર્વક, ધર્મ સમજીને, જે માણસ દુઃખ સહન કરે છે એ માણસ દુઃખ પાડનાર પ્રત્યે દ્વેષ કરતો નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ સિદ્ધાંત હું ઓળખી શક્યો. જે જનરલ સ્મટ્સે હજારો હિંદીને કેદમાં ઘાસ્યા હતા તે જ જનરલ સ્મટ્સના હાથ નીચે તેમાંના જ હિન્દીઓ પૂર્વ આફ્રિકામાં મહાયુદ્ધને સમયે લડ્યા, અને જનરલ સ્મટ્સ વિલાયતથી પાછા શ્યાં ત્યારે તેઓએ તેમને સ્વેચ્છાએ માનપત્ર આપ્યું.

સ૦—સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લીધા વિના લોકો એ હીલચાલમાં ભાગ લઈ શકે ?

૪૦—પ્રતિજ્ઞા નહિ લેનારને હું કામદાનો સવિનય ભંગ કરવામાં સામેલ ન થવા દઉં, પણ તેમની ખીજ બધી મદદ અવશ્ય માગું અને લઉં. રોલેટ એક્ટની લડનમાં જેઓએ પ્રતિજ્ઞા નહોતી લીધી તેઓ સવિનય ભંગમાં ભળ્યા ન હતા. આવા ખીજઓને સારૂ ખીજ પ્રતિજ્ઞા તૈયાર કરવામાં આવી હતી. તે વડે તેઓ સત્ય અને અહિંસા જાળવવા બંધાયા હતા. લડતના એક અંશને એક વેળાએ અને અને ખીજ અંશને ખીજ વેળાએ આગળ લાવવાનો આગેવાનોને અધિકાર છે, એ ધોરણ પ્રમાણે મેં તે વેળાએ સવિનય ભંગના અંશને ગોણું કર્યો અને સત્ય તથા અહિંસાના તત્વને પ્રધાનતા આપી.

સ૦—મિસિસ બેસન્ટે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે ?

૪૦—એ વિષે મતભેદ છે. મુંબઈમાં હું સમજેલો તે પ્રમાણે તેમણે કમિટી-વાળા ચળો આદ કરીને પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. મિસિસ બેસન્ટે પોતે એમ જણાવ્યું કે તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી જ ન હતી.

સ૦—મિસિસ બેસન્ટે એમ નહોતું બતાવ્યું કે રોલેટ અક્ટનો સવિનય ભંગ કરવાને સારૂ માણસ 'એનાર્કિસ્ટ' હોવો જોઈએ ?

સત્યાગ્રહ
અને મિસિસ
બેસન્ટ.

જા૦—તેમણે એમ કહ્યું છે ખરું, પણ હું એવું માનતો નથી. અને રોકેટ અકાઉન્ટ સવિનય ભંગ કરવાનો સમય તો કોઈ પ્રસંગે જ આવી શકે.

સત્યાગ્રહ અને
‘એનાઈ’

સ૦—સત્યાગ્રહમાં સરકારને પગલવાનો ખ્યાલ નથી રહ્યો ?

જા૦—કદી નહિ. સત્યાગ્રહી સરકારને પગલવે દાદ લેવા ઇચ્છી શકે જ નહિ. સત્યાગ્રહી હંમેશાં સામા પક્ષની પુષ્ટિને પોતાના સત્યના બળ વડે બાંધી દે છે અને દુઃખ સહન કરીને તેના હૃદય ઉપર અસર પાડે છે.

સ૦—પણ તમારી રીત પ્રમાણે કરતાં રાજ્ય ચલાવવું અશક્ય ન થઈ પડે ?

જા૦—જો કેવળ નિર્દોષ માણસો સત્યાગ્રહ ચલાવે તો વ્યવસ્થા તૂટી પડવાનો સંભવ ઘણો ઓછો જોડાં છું. પણ જો કોઈ રાજ્યકર્તા ન્યાયનો કેવળ તિરસ્કાર કરવા બેસી જાય તો એવી અન્યાયી વ્યવસ્થા અશક્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં હું જરૂર હું નહિ.

સ૦—તમારા સંદેશમાં તમે લોકોને ખુનામરૂઠી નહિ કરવાની સલાહ આપી છે; છતાં તેઓએ ખુન કર્યાં, મકાનો બાળ્યાં. તમને એમ નથી લાગતું કે સામાન્ય માણસ તમારું અહિંસાનું તત્ત્વ જાળવી ન શકે ?

જા૦—હું કબૂલ કરીશ કે ઘણાં વર્ષો સુધી ખુનખરાબી ઉપર વિશ્વાસ રાખેલો હોવાથી માણસો તેમ નહિ કરવાના શયદા એકાએક ન સમજી શકે, અથવા સમજતા છતાં પોતાની આવેશને ન રોકી શકે.

‘યોજના’

સ૦—હવે હું થોડા સવાલો તમે ‘યોજના’ વિષે જે કહ્યું છે તે બાબત પૂછીશ. ‘યોજના’ ક્યારે થઈ ?

જા૦—મારી ખબર પ્રમાણે અને મારા સ્મરણ પ્રમાણે તા. ૧૦મીની રાત્રે અને ૧૧મીને દિવસે.

સ૦—કેવી રીતે યોજના થઈ ?

જા૦—કેટલાક યુવકોએ પોતાને મળતાં ટાળાંઓને મકાનો બાળવાનું સમજાવ્યું. મારી સમજ પ્રમાણે જનને નુકસાન કરવાની સૂચના થયેલી જણાતી નથી. ઘણા માણસોએ આ યોજનામાં ભાગ લીધો એમ કહેવાની મારી મતલબ નથી.

સ૦—આ બાબત તમે બધી હકીકત આપી શકો છો ?

જા૦—હું અને ખબર આપનારનાં નમ્રનિશાન નહિ આપી શકું. પણ જે પ્રમાણે યોજના ઘડાઈ તે હું કહી રહ્યો છું.

સૌ—તમારી પાસે પૂરેવો આવ્યો તે બરેસાદાયક હતો એમ તમે કેમ કહી શકો છો ?

જૌ—મારી પાસે જેઓએ ખુનામરૂઠી નેઈ, જેઓને મકાનો બાળવાનું સમજાવવામાં આવ્યું અને જેઓએ એ સાંભળ્યું તે ત્રણે વર્ગે વાત કહી.

સૌ—પણ તમને એ લોકોએ ખોટી ખબર આપી નથી એ તમે કેમ કળી શકો ?

જૌ—હું માનું છું કે મારામાં ખરેખર પારખવાની હીકીક શક્તિ છે. મારી પાસે કોઈ ગામડાંનાં માણસો આવે, તેઓને હું હપકો આપું ત્યારે તેઓ ધનકાર કરવાને બદલે પોતે કરેલાં કૃત્ય કબૂલ કરે, વર્ણવી બતાવે, ત્યારે તેમના કહેવા ઉપર મને વિશ્વાસ આવે. ખેડામાં રેલના પાટા ઉખેડવામાં આવ્યા હતા એ કામ ગણ્યાગાંડ્યા માણસોએ કર્યું હતું. તેઓ દારૂ પીનારા હતા. નડિયાદીઓનો તેમાં હાથ નહોતો. જે તેઓને ખબર હોત તો તેઓ એ કામ અટકાવત એમ હું માનું છું. આ વિષે ખબર આપનારાઓ તરફ મને એટલું માન છે કે તેઓની હકીકત ઉપર હું જરૂર વિશ્વાસ મુકું.

સૌ—જેમણે ગુંદા કર્યા તેવા માણસોને સજા થઈ છે કે ?

જૌ—હું નિશ્ચયપૂર્વક નથી કહી શકતો. સજા કેને કેને થઈ એ તરફ મેં ધ્યાન નથી આપ્યું.

સૌ—તમારા એક કાગળમાં તમે કાયદાનો સવિનય ભંગ બંધ કરવાનાં કારણો આપ્યાં છે અને ફરી શરૂ કરવાની શરતો જણાવી છે. તમે એમ કહ્યું છે કે લોકો ન્યાં સુધી ખુનામરૂઠી કરે એવો ભય રહે ત્યાં સુધી તમે કાયદાનો ભંગ શરૂ ન કરો; અને તમે એમ પણ બતાવ્યું છે કે જુલાઈ માસ સુધીમાં લોકો તમે કાયદાનો ભંગ કરી શકો એટલા તૈયાર થયા હશે. એપ્રિલ મહિનાના અનુભવ પછી તમે એવું કેમ ધારી શક્યા ?

કાયદાનો ફરી ભંગ

જૌ—લોકોનો અનુભવ લીધા પછી, લોકોનો પશ્ચાત્તાપ સાંભળ્યા પછી મને વિશ્વાસ આવ્યો કે લોકો સમજી ગયા હોવા નોઈયે.

સૌ—ત્યારે તમને એટલી ટુંકી મુદતમાં ખાતરી થઈ ગઈ કે લોકો સત્યાગ્રહનું ઉકું રહસ્ય સમજી ગયા ?

જૌ—એવું તો મેં કદી નથી ધાર્યું. લોકો સત્યાગ્રહનું ઉકું રહસ્ય ન સમજ્યા હોય એ હું સ્વીકારી શકું છું. પણ લોકો એટલું સમજી ગયા છે કે જે તેઓ કાયદાનો

સવિનય ભંગ કરવામાં ભાગ ન લે તોયે તેઓ ખુનામરકીથી દૂર રહી અહિંસાનું તત્ત્વ પાળીને તેવા સત્યાગ્રહીઓને મદદ કરે. લડત ફરી શરૂ કરવાને સાર એટલું બસ થાય.

સ૦—અને જો લોકો એટલું પણ ન સમજ્યા હોય તો તમે સરકાર કરેલી મિલિટરી ગોઠવણ ઉપર સુલેહ જળવાવાનો આધાર રાખો ?

જ૦—હા છ.

સ૦—એટલે એમ થયું કે તમે કાયદાનો ભંગ કરવાની મજા લઈ શકો એટલા સાર તમે હિંદુસ્તાનમાં બધે લશ્કર ગોઠવાઈ જાય એમ ઇચ્છ્યું.

જ૦—મારા કાગળનો એવો અર્થ નથી. હું એ પ્રમાણે ઇચ્છવાનો ગુન્હો ન કરું. જે અર્થ મેં કયો છે એ અર્થ સ્વીકારવા હું આપને સૂચવું છું.

સ૦—તમે એ પ્રમાણે ન ઇચ્છો તો તમે મિલિટરી ગોઠવણનું લખ્યું છે તેનો શો અર્થ ?

જ૦—એનો અર્થ સીધો છે. જો સરકાર મારા ઇચ્છ્યા વિના કે વિના સૂચવ્યા અનાયાસે પોતાની મેજે એવી લશ્કરી ગોઠવણી કરે કે જેથી ખુનામરકી થવાનો સંભવ જ ન રહે, તો મારા જેવા સત્યાગ્રહીને કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાને કંઈ બાધ ન હોય, પણ કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાની ખાતર સત્યાગ્રહીથી લશ્કરી ગોઠવણી માગી કે ઇચ્છી ન શકાય. તેથી જ આપની કલ્પના યથાર્થ નથી એમ હું કહું છું. વળી વાતસિરાયે અને ગવર્નર સાહેબે બ્યારે અને કણું કે જો હું હિંદુસ્તાન એક લશ્કરી છાવણી થઈ જાય એવું ન ઇચ્છું તો હોઈ તો મારે સત્યાગ્રહ મોકુફ રાખવો જોઈયે, ત્યારે મેં મારી એવી ઇચ્છા કોઈ કાળે ન હોય એવું કાયદાનો સવિનય ભંગ મોકુફ રાખીને સિદ્ધ કરી આપ્યું.

મંજુશાનો
૬૬

સ૦—મંજુશાની બાબતમાં તમે શું કહેવા ઇચ્છો છો ?

જ૦—હું માનું છું કે મંજુશાની ઉપર બહુ મોટો બોજો નાંખવામાં આવ્યો છે અને તેઓની પાસેથી એ ઇંડ ઉધરાવવાનો સમય પણ ઘણો ખરાબ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ મિ. ચટ્ટોપાધ્યાયે હમેશાં પોતાની કારકીર્દીમાં એટલી બધી ખાનદાની બતાવી છે અને એપ્રિલ માસમાં તેમણે એટલી બધી સખરી બતાવી છે કે તેમના કોષ્ટ પણ કાર્યને વિષે ફરીઆદ કરતાં અને અતિશય સંકોચ થાય છે.

પં. જગતનારાયણ—મહાત્માજી, તમે 'એનાર્કી' બંધ થાય એવા ઉપાયો લેવાની સામે તો નથી ના ?

પં. જગત-
નારાયણની
તપાસ

ગાંધીજી—ના જી.

સ૦—ત્યારે તમે રોલેટ અક્ટની સામે શાથી થયા ?

જ૦—રોલેટ અક્ટની સામે મોરી મોટામાં મોરી ફલીલ એ છે કે એ કાયદો આખી પ્રજાની ઉપર એક આરોપ રૂપે ઘડાયો છે.

સ૦—એ કાયદામાં રૈયનના બચાવોની કેટલીક કલમો છે એને વિષે તમે શું કહેશો ?

બચાવની
કલમો

જ૦—મને તો એ કલમો ભયંકર જાણતી સમાન લાગે છે, કારણ એ કલમોથી અમલદાર અને પ્રજા એમ માની બેસે કે પ્રજાનો બચાવ કંઈક અંશે પણ થાય છે. આથી અમલદાર વધારે બેજવાબદાર બને અને પ્રજા ગરલતમાં પડે. ઘણા વિચાર કરતાં એ કાયદાનો બચાવ હું કોઈ પણ રીતે ન બેઠ શક્યો ત્યારે જ સામે થયો. વળી 'એનાર્કી'ને સજા કરવા સારૂ સામાન્ય કાયદાઓ પૂરતા છે એવી મારી માન્યતા છે.

સ૦—સત્યાગ્રહની લડતમાં સરકારને પગવણી થવાની સવાલ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. સરકારને પગવતાં તમે ડરો કે ?

સત્યાગ્રહ
અને
પગવણી

જ૦—સત્યાગ્રહીથી સરકારને કે કોઈને પગવવાની ખાતર કરી હીલચાલ ચલાવાય જ નહિ. પણ સત્યાગ્રહીના કોઈ પણ કાર્યથી સરકાર કે ખીજ કોઈને ન ધમ્મતા છતાં પણ પગવણી થાય તો તેથી કંઈ સત્યાગ્રહી ડરે નહિ. સત્યાગ્રહની લડત અને ખીજ લડતમાં આટલો ભેદ છે કે સામાન્ય લડત ઘણી વેળા પગવણીને ખાતર શરૂ કરવામાં આવે છે.

સ૦—તમે એટલું કબૂલ કરશો કે બધી લડતમાં જીતને આધાર સંખ્યા ઉપર હોય છે ?

સત્યાગ્રહ
અને
સંખ્યાબંધ

જ૦—ખીજ લડતોને વિષે એ વાત ખરી છે; પણ સત્યાગ્રહમાં જોકે સંખ્યા હોય તો જાણે સારૂ, તથાપિ સત્યાગ્રહ સંખ્યાની ઉપર મુદ્દલ આધાર નથી રાખતો.

સ૦—પણ તમે જોમ બને તેમ વધારે માણસોને સત્યાગ્રહમાં જોડવાનો પ્રયત્ન તો જરૂર કરો—

જા—એ પણ સર્વાંશે ખરાબ નથી, કેમકે સત્યાગ્રહનો આધાર તો કેવળ સત્ય ઉપર અને સત્યાગ્રહીની તપશ્ચર્યા ઉપર રહેલો છે.

સા—પણ એક માણસનો અવાજ રાજ્યપ્રકરણી મામલામાં કેટલું કામ કરે ?

જા—એ ઘણું કરે એ ખતાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે.

સા—તમે માને છો કે અંગ્રેજી અમલદારો એક માણસનું કંઈ સાંભળે ?

જા—એવું બનેલું મેં જોયું છે. ડૉર્સ બેન્ટિકે કેશવચંદ્ર સેનને સાડ મિ. બેન્ટિકે બન્યા.

સા—પણ એ તો તમે એક ભારે માણસનો દાખલો આપ્યો.

જા—સામાન્ય માણસ પણ નીતિ કેળવી શકે છે. જોકે અક્ષરચાનની જરૂર હું માનું છું અને આપણી પ્રજામાં ઘણા નિરક્ષર છે, તોપણ સત્યાગ્રહનો મંત્ર કેવળ નિરક્ષર માણસોને પણ આપવામાં જરાયે અડચણ ન આવે એવો મારો બહોળો અનુભવ છે.

સા—દક્ષિણ આફ્રિકામાં તમે પ્રતેહ મેળવી શક્યા એવું શું કારણ માને છો ?

જા—સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ત્યાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો જેલ જવા તૈયાર થયાં અને જરાયે મર્યાદા ન મેલી અને શાંતિ જાળવી શક્યાં, એ કારણ હું પ્રતેહનું માનું છું.

સા—ત્યારે તમે એમ કબૂલ નહિ કરો કે સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ તમારે ઘણાં માણસોની જરૂર તો ખરી ?

જા—ના જી. ઘણાં માણસો હોય તો પ્રતેહ વહેલી મળે એમ હું માનું છું ખરો, પણ તે વિના ન જ મળી શકે એવું હું નથી માનતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જોકે સંખ્યાને લીધે જોર મળ્યું એમ કબૂલ કરવું જ જોઈએ, છતાં લડતનું ખર્ચ રહસ્ય અને ખર્ચ જોર તો તેની શુદ્ધતામાં અને શુદ્ધ સાધનોમાં હતું એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. અને સાધનની શુદ્ધતાને લીધે હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રતિકૂળ સંજોગો છતાં દક્ષિણ આફ્રિકાના અંગ્રેસોની સહાનુભૂતિ મેળવી શક્યો હતો. વળી જેઓ પુનામસ્મીને વિષે શ્રદ્ધા રાખનારા છે તેવા માણસોના ઉત્સાહને પોષી શકે એવું ધાર્મિક સાધન તો સત્યાગ્રહ જ છે.

સત્યાગ્રહની
વિશેષતા

જા—જેમ સત્યાગ્રહને વિષે સર સ્વીમનલાલને છે તેવો મને નથી. વ્યક્તિઓ કાયદાનો સવિનય બગ ઘૂસ કરે તો ખોટું જ પરિણામ આવે એમ હું માનતો

નથી. ન્યાં ન્યાં માણસો પોતાના માનને સાર જોલમાં જવા તૈયાર થાય છે ત્યાં ત્યાં લોકો ઉંચે ચઢેલા હોવા જોઈએ એમ હું માનું છું. પણ સત્યાગ્રહની વિશેષતા શી છે એ જણવા મેં કેટલાક સવાલો પૂછ્યા છે.

જા—સત્યાગ્રહમાં નીતિ પ્રધાન છે, તેથી લોકોમાં નીતિનું શિક્ષણ અને નીતિને વિશે ભાવ ફેલાવ્યાં જોઈએ. સંખ્યાબંધ માણસો સત્યાગ્રહી થાય તેમાં કાઈ પણ સરકારને ગભરાવાનું કારણ હોય જ નહિ. કાયદા પ્રત્યે માન રાખવું એ આપણી ફરજ છે. તેથી કાયદા કરનારાઓની એવી ફરજ છે કે લોકસંમત થાય તેવા જ કાયદા પસાર કરે. સત્યાગ્રહ મંડળને કાયદાનો ભંગ કરનાર મંડળ કહેવું એ તો કેવળ અનુચિત છે. કાયદાને વિશે આંધળું માન સત્યાગ્રહી નથી રાખતો તેથી, અને કાયદા પાળવાની તેનામાં સામાન્ય ટૂંતિ હોય છે તેથી, તે પોતાના પ્રયત્નથી હમેશાં કાયદાને ઉચ્ચ પદે રખાવે છે.

સા—તમે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો તેનો હેતુ તો એ હશે કે પરદેશી બીનજવાબદાર અમલદારોની સામે સત્યાગ્રહ સિવાય બીજું હથિયાર તમારી પાસે ન હોય શકે—

સ્વરાજ્યમાં
સત્યાગ્રહ

જા—છેક એમ મારાથી નહિ કહી શકાય. હું તો જરૂર જણાવે પ્રજાને જવાબદારી સત્તા મળ્યા પછી પણ સત્યાગ્રહની આવશ્યકતા કલ્પી શકું છું. વળી લોકોના ખવાસોના અજ્ઞાનનો જે બચાવ અંગ્રેજો કરી શકે તે આપણા કારભારીઓ નહિ કરી શકે.

સા—પણ જ્યારે આપણને પૂરી સત્તા મળશે ત્યારે આપણે આપણા કારભારીઓને બરતરફ કરી શકશું.

જા—એવો ભરોસો પણ હું સહાયન સાર ન રાખી શકું. ઈંગ્લંડમાં ધણા કારભારીઓ પ્રજાનું માન અને પ્રજાનો વિશ્વાસ ખોવા છતાં પણ અધિકારને વળગી રહી શક્યા છે. એવું આપણે ત્યાં પણ નહિ બને એમ માનવાને મને કંઈ કારણ નથી. એટલે આપણને સંપૂર્ણ સત્તા મળે ત્યારે પણ આપણે સત્યાગ્રહ કરવો પડે એ હું કલ્પી શકું છું.

સા—જો આપણા અમલદારો હિન્દી જ હોય તો લોકો કાયદાને વધારે માન આપે અને કાયદા ભંગ કરવાનો પ્રસંગ ઓછો આવે એમ તમે કબૂલ કરશો કે ?

જા—હું એમ નથી માનતો. અંગ્રેજ અમલદારની ભૂલ તો કેટલીક તેના અજ્ઞાનને લીધે હોય છે અને તેથી તે માર થઈ શકે. પણ હિન્દી અમલદારની ભૂલને

સાર તેવો કંઈ બચાવ નજી હોઈ શકે. ન્યાં રાન્યસત્તા પ્રગતે જવાબદાર છે ત્યાં પશુ પ્રધાનોએ ગંભીર બુલો કરેલી મેં જોઈ છે અને પ્રધાનોએ બીનજવાબદાર રીતે કામ કરેલું છે એમ મેં અનુભવ્યું છે. એટલે સત્યાગ્રહીને તો બધાં સરખા છે. એ ન્યાં અન્યાય જુઓ ત્યાં જરૂર સામે થાય. અમલદારવર્ગની પાસેથી નીતિયુક્ત લોકમતને સાર સંપૂર્ણ માન મેળવવું એ સત્યાગ્રહીનું કાર્ય છે, અને યોગ્ય પ્રયત્નો કરીને તે સફળતા મેળવે છે. જો હું લોકોને સત્યાગ્રહ બરાબર સમજાવી શકું અને તેઓની પાસે સત્યાગ્રહના નિયમોનું પાલન કરાવી શકું તો વાઈસરાય રોકેટ એકટ ૨૬ ન કરે તો નેમની પાસેથી રાજીનામું લેવડાવી શકું.

સત્યાગ્રહ
અને
હડતાળ

સ૦—તમે હડતાળને સત્યાગ્રહનું અંગ ગણો છો કે ?

જ૦—ના જી. હડતાળ સત્યાગ્રહની હોઈ શકે તેમ હુઝારીની પણ હોઈ શકે. ખરેખરી અગત્ય ન હોય ત્યાં સુધી હડતાળ ન પાડવી જોઈએ એવી મારી માન્યતા છે. ફક્ત એપ્રિલ પછી પશુ મિ. હોર્નિંગને વિષે તેમજ ખિલાફતને વિષે હડતાળ પડાવવામાં મેં ભાગ લીધો હતો. પણ તેમાંથી હું કંઈ મારું પરિણામ જોઈ શક્યો નથી.

સ૦—સત્યાગ્રહને અંગે જરૂરે અશાંતિ ન થાય એવું તમે ઇચ્છો ખરા ?

જ૦—એવું ઇચ્છું નહિ એટલું જ નહિ પણ હું એવું થાય તો નિરાશ થાઉં. જો અનસુયાબહેન અને હું પકડાયાં હોઈએ અને મજૂરોમાં કંઈ પણ અશાંતિ ન થાય તો અમે જરૂર નિરાશ થઈએ. પણ સત્યાગ્રહીની અશાંતિ ખુનામરડીનું સ્વરૂપ કદી ન પકડે. સત્યાગ્રહી બીજાને દુઃખે દુઃખી થાય અને એક જેલ જાય તો બીજા જેલમાં પહોંચવાની યોગ્ય તકનીક કરે. આવી અશાંતિ સત્યાગ્રહને અંગે હું ઇચ્છું.

[અપૂર્ણ]

પાટેથી ઉતર્યા

કપડાનો
કાગળ

મારી ઉપર હમેશાં પ્રિય અપ્રિય કાગળો આવ્યાં જ કરે છે. હું તન્ત્રી બન્યો એટલે વળી વિશેષ આવવા લાગ્યા છે. તેમાંના ઘણા હું છાપી શકતો નથી, છાપવા યોગ્ય હોતા નથી. પણ કોઈ કોઈ કાગળો છાપવાથી લાભ થવાનો સંભવ રહે છે. એવો એક પત્ર અને હમણાં મળ્યો છે તે નીચે જેવો મળ્યો છે તેવો જ છાપું છું:

“કોંગ્રેસ’ ના મથાળા નીચે આપે જે અધિપતિની ચોંધ લખી છે તે વાંચી અત્યંત ખેદ થાય છે. આપે દેશમાં આવ્યા પછી ખેડ જાતીમાં સત્યાગ્રહ રાફ કરી અધિકારીઓએ હજ

૨૬મી બેઠકે તેની માલમિલકત લૂંટી મહેસૂલ વસૂલ કીધી તે કરવાનું હઈ પણ 'મહેસૂલ ન લે તેને અમે ફરજ પાડતા નથી' એવા સરકારી ફરમાનને સત્યાગ્રહની ફેરફાર માની. વહુઓએ-ધર્મની વિકલ્પ દેશભોની સાથે સ્પર્શસ્પર્શની હીલચાલ ઉપાડી હિંદુઓનાં મન કુખળ્યાં. ગોરાઓના જેટલા જ હક રીકુટાને આપે તે જોડાઈયે' એવી લો. તિલકની દલીલ વિકલ્પ પોતે પ્રથમ આદિસાને બહાને લશ્કરમાં જોડાઈ લડવાનું વખોડતા હોવા છતાં એક શુભામની ફરમામાં મહાદેવ ઉપાડવાને કે મરવાને તૈયાર થયા, આપ રીકુટા એકાદ કરવા નીકળ્યા. કળા કાયદા સામે સત્યાગ્રહ શરૂ કરી કંઈકના જીવ જોખમમાં ઉતારી. કંઈ-નાં ધરખાતે લૂંટાવી, કળા પાણીએ ચઢાવવામાં તથા ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં કારખૂબત થઈ—લોકોને અનુભવ પ્રેમના બહાલામાં હતું. જેરી અને ડંખી રાખોનો પ્રકાર કરી લોકોને બીપણ સંહાર કરાવવામાં અગ્રસાગ લાગવી, પણ એકાએક સત્યાગ્રહ પરંતો મુકી પાંખળ જવાનું માંડી વાળી, ફળવાયેલા લોકોના પર આળ ચઢાવી ઈંગ્લેન્ડની બિલને ટેકા આપવા નીકળ્યા એ શું આપે દેશની સેવા ઓછી બળવી છે !

પરંતુ હજી બહુ તેરલેથી સંતોષ ન થતાં અધૂરે રહી જવું હોય તેમ સમજી અશ્રુતસરની કૌંચેસનાં લોકમતની વિકલ્પ સુધારાના કરાવમાં, અને લોકોનાં ટોળાંએ મરફડ કરી તેમ મની તેનો તિરસ્કાર બતાવવાનો કરાવ કરવામાં ખૂબ પાડ બળવી, છેવટે તમારા તત્ત્વીયજી નીચે પ્રગટ થતા પત્રમાં કૌંચેસનાં સમગ્ર કામને નિંદી, માત્ર તમારે કહ્યું થયું તેવું જ ઉત્તમ અને બાકીના ધંધા દરાવે કૌંચેસે મૂખોઈલચાં કર્યા છે એમ જણાવવાની જે હિમાયત કરે છે એવાં લોકો તમારા પ્રત્યે બેઠક અને તિરસ્કાર ફરમાવી રહ્યા છે અને પ્રશ્ન કરી રહ્યા છે કે ગાંધીજી તે પ્રવૃત્તિમાં મિત્ર કે શત્રુ? (તમે) સત્યાગ્રહી છે કે રાજનીતિ અને વ્યવહારકુશળતા જ્ઞાન વિનાના અથગ દુરાગ્રહી? બળતે હૃદયે પૂર્વના પચ્ચભાવને રમરજીમાં લાવી લખું છે કે આ પત્ર વાંચીને કાર્યપદ્ધતિનાં ફેરફાર થાય તે (તે) તમોને અને લોકોને ઉમચને અત્યંત લાભકારી થશે. પણ હું માનું છું કે તેમ થવું અશક્ય છે, કારણકે 'હૃદી માણસ ઠોકર ખાધા વિના ઠેકાણે આવે નહિ'; તદ્દવત્ તમારે છે. છતાં વાચી વિચારશે! તોપણ સંતોષ માનીશ. સર્વત્ર લોકો એમ કહે છે કે હવે ગાંધીજી રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં કામ કરવાને લાયક નથી. જો તેઓ લોકોનું અને પોતાનું ખરું શ્રેય હિંમત હોય તે મુનિ સાધુના અવાસરા કે મહામાં બેસી મીનનું સેવન કરી હથરસમરજી કરે તે તે તેમના તરફની મોટામાં મોટી દેશ-સેવા થયેલી હોયારો."

આ કાગળ લખનાર મહેનતુ જીવાન છે. તેમનામાં દેશદાઝ છે, પણ જેમ વક્ર આંખને લીધે આપણે બધું વક્ર જોઈએ છીએ તેમ આ ભાઈ પોતાના હૃદયની કટુતાથી મારે વિષે બધું વાંકું જ જુએ છે. મારા પ્રત્યે તો તેમને એક વેળા પ્રેમ જ હતો. પણ તેમની અંત્રિણે પ્રત્યેની કટુતાથી ને મારી અંત્રિણે પ્રત્યેની દ્વેષરહિત વૃત્તિથી તે ભાઈ જેને મારાં સારાં કામો માનતા અથવા જેને વિષે તે તટસ્થ હતા તે પણ

હૃદયની
કટુતા

તેમને નહારાં લાગે છે. એટલું જ નહિ પણ મારાં મેં સારામાં સારાં કામો આન્યાં છે તેમાંથી તેઓ ખરી નોકાવણી ધટાવી શક્યા છે.

વિષયનાનું
પરિણામ

આ કંઈ અપવાદ નથી. આવો અનુભવ મને દાક્ષણ્ય આદિકામાં થયેલો હતો, અહીં પણ થયાં કરે છે. માણસની આવી દશા કેમ થઈ જતી હશે? તેનો જવાબ બમદગીતામાં સારામાં સારા શબ્દોમાં આપાયો છે. 'વિષયોનું ધ્યાન કરતા પુરુષને તેની સાથે સંગ કૃપન્ન થાય છે. સંગથી કામ, કામથી ક્રોધ, ક્રોધથી મનોહ, મનોહથી સ્મૃતિવિભ્રમ, સ્મૃતિવિભ્રમથી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનાશથી વિનાશ થાય.' આ ક્રમોચ્ચર ગતિનો ચિનાર છે. બધાની વિષયધ્યાનની છેલ્લી ગતિ નથી થતી, કેમકે બધા કેવળ જ્ઞાન જૂલી જતા નથી.

ઉપરના લખનારને 'બુર્રાકસી' પ્રત્યેનો અણુગમે એ વિષય છે. તેમાંથી તેને ક્રોધ થયો છે તે તે ક્રોધના આવેશમાં સારાસારનો વિવેક જૂલાઈ ગયો છે. આગળ બેલેલાં વચનેનો પણ ખ્યાલ નથી રહ્યો.

આવી દશામાંથી આપણે બધાએ મુક્ત રહેવાય તો રહેવું એ સાવચેતી આપવા મેં ઉપરનો કાગળ પ્રગટ કર્યો છે.

૧૫ અને
૧૬

'બુર્રાકસી' કે બીજી 'કસી' નાં કાર્યો આપણને બધાં પતંગ પડવાની જરૂર નથી. મને તેઓનાં ઘણાં કાર્યો ખરાય લાગે છે. પણ મને તેથી તેનાં દોષ નથી થતાં, અને તેથી તેની ખોટા જેટલી ચોક્કસ રીતે હું બતાવી શકું છું તેટલી ચોક્કસ રીતે બીજા યોગ્ય બતાવી શકે છે એમ હું માનું છું. 'બુર્રાકસી'ની સામે જેટલી દહેતાઈ હું મારાં ચાર વર્ષમાં થયો છું તેટલે દરજ્જે યોગ્ય થયા હશે. પણ મને ક્રોધ નહિ ચડવાથી હું વિવેક જૂલ્યો નથી.

સત્ય
દોષ
૧૫

એ જ દોષ આ ક્રોધી ભાઈએ મારામાં જોયો છે. હવે જરા તેમનાં કાગળ તપાસીયે. બધા આરોપોમાં અર્ધસત્ય છે ને અર્ધસત્યને મેં દોષ અસત્ય કહ્યું છે, કેમકે તે બંનેને ભ્રમણામાં નાંખે છે. અર્ધસત્ય બેલનાર પોતાની અપૂર્ણતા જોતો નથી ને અરધું સત્ય પૂરું છે એમ સમજી સામેનો તેને આપું સત્ય માની લે એવું બની જાય છે. ખેડા જીલ્લાનાં લોકોએ વિશેષરીતે મોટા ભાગ ભર્યા પછી મરજયાત ભરવાનું હતું એ ખરું, પણ ખેડા જીલ્લાનાં લોકોએ કરેલાં કાર્યોનું એ અરધું કારણ હતું. સરકારની 'ના'ની 'હા' થઈ એ તેમાં રહેલો શોષ ભાગ અગત્યનો હતો. લોકોમાં આવેલી જાગૃતિ, છેવટે પણ થાકીને સરકારે કરેલો દરાવ, એ મહત્વનાં પરિણામો હતાં એમ હું માનું છું. ને ખેડાનાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો માને છે. સત્યાગ્રહમાં અંગત સ્વાર્થને અવકાશ નથી એ વાત જો આ લખનાર જાણતો તો મુકેલો દોષ નહિ મુકત. [અપૂર્ણ]

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અ

હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું? ('આઠવું' તો બળખોનો

બીજો ભાગ.)

૦-૮-

પ્રાણપ્રતિષ્ઠા (અસહકાર વિષે ગાંધીજીનાં વ્યાખ્યાનો)

૦-૬-૦

એક વર્ષનું (અમદાવાદના મીલમજૂરોની લડતનો ઇતિહાસ)

૦-૮-૦

આશ્રમમજ્જનાવલા (સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સંચારસાંજની પ્રાર્થના

વખતે ગવાતાં ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી અને અંગ્રેજી

બજનોનો સંગ્રહ; દેવનાગરી લિપિ, અને ખાદીનું પૂઠું.)

૦-૧૨-૦

૦-૨-૦

ચરણનવાણી (અરજીનું બગતનાં બજનોનો સંગ્રહ)

૦-૧૨-૦

૦-૨-૦

શ્રીમદ્ મનવદ્ ગીતા-મૂલક (સુંદર સુધ્ધ ગુરુકો)

૦-૮-૦

૦-૧-૦

વજારશાસ્ત્ર (લેખક: શ્રી ૦ મનલાલ ગાંધી; ખાદીનું પૂઠું.)

૦-૧૦-૦

૦-૨-૦

ગાંધીજીની જીવિત

૦-૬-૦

૦-૧-૦

આલસાહિત્ય

રાયજી (મણીભારથી આગળનો કવિતાસંગ્રહ)

૦-૮-૦

૦-૨-૦

આલસગાદી-નાની (બાળપોથી)

૦-૧-૩

૦-૦-૬

આલસગાદી-મોટી

૦-૩-૦

૦-૦-૬

આલસગાદીના શિક્ષકોને

૦-૧-૦

૦-૦-૬

છપાય છે

જાણી (શ્રી રાજભોપાલાચારીની રાજનિશિ-જેમાંથી 'નવજીવન'ના વાચકોને નમુના મળ્યા હતા.)

પૂર્વ (આર્થવર્તનો ઇતિહાસ-લેખક: અં ૦ કાલેલકર અને શ્રી ૦ નરહરિ પરીખ)

સીતાપુર (કુટુંબોમાં વાંચવા માટે ખાસ તૈયાર કરેલી રામાયણની કથા. પૂર્વાર્ધ.)

સીતાપુર (કુટુંબોમાં વાંચવા માટે ખાસ તૈયાર કરેલી રામાયણની કથા. પૂર્વાર્ધ.)

સુધીએ (લઘુવિતાઓના એ સંગ્રહની બીજી આવૃત્તિ)

પીઠ

સ્વદેશી કાગળ-ખાદીનું પૃષ્ઠ
કિંમત સાડા ૭ આના

હિંદી અને ગુજરાતી : શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અર્થ; નવજીવન પ્રજાસંસ્થા, અમદાવાદ

